

**UCHWAŁA NR XVIII/166/2026
RADY POWIATU STAROGARDZKIEGO**

z dnia 28 stycznia 2026 r.

**w sprawie przyjęcia Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata
2026-2029**

Na podstawie art. 4 ust.1 pkt 7 i art. 12 pkt 11 ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (Dz. U. z 2025 r. poz. 1684.), w związku z art. 87 ust. 3 i ust. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2024 r. poz. 1292), w związku z uzyskaniem pozytywnej opinii Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku Nr RD.5120.123.2025.ES z dnia 12 grudnia 2025 r. Rada Powiatu Starogardzkiego uchwala, co następuje:

§ 1. Przyjmuje do realizacji Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2026-2029 stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Zarządowi Powiatu Starogardzkiego.

§ 3. Uchwała podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Pomorskiego, Biuletynie Informacji Publicznej oraz na tablicy ogłoszeń Starostwa Powiatowego w Starogardzie Gdańskim.

§ 4. Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni od daty jej ogłoszenia w Dzienniku Urzędowym Województwa Pomorskiego.

Przewodniczący Rady

Wiesław Brzoskowski

Załącznik do uchwały nr XVIII/166/2026
Rady Powiatu Starogardzkiego
z dnia 28 stycznia 2026 r.

**PROGRAM OPIEKI
NAD ZABYTKAMI
POWIATU STAROGARDZKIEGO
NA LATA 2026 – 2029**

SPORZĄDZAJĄCY

STAROSTA POWIATU STAROGARDZKIEGO

OPRACOWANIE

ARCHEDI – USŁUGI ARCHEOLOGICZNE
35-504 Rzeszów, ul. Mielecka 18
archedi.archeologia@gmail.com

mgr Edyta Anna Marek

Białystok, październik 2025 r.

Wykaz skrótów

GEZ - Gminna Ewidencja Zabytków

GKZ – Generalny Konserwator Zabytków

GPOnZ - Gminny Program Opieki nad Zabytkami

JST – Jednostka Samorządu Terytorialnego

KPOZiOnZ - Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami

KPZK – Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju

LPR – Lokalny Program Rewitalizacji

MKiDN - Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego

MPZP - Miejskowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego

NSRK - Narodowa Strategia Rozwoju Kultury

PINB – Powiatowy Inspektor Nadzoru Budowlanego

POnZPS – Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego

PZPWP - Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego

UNSRK – Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury

PWKZ – Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków

SPIS TREŚCI

1. Wstęp	1
2. Podstawa prawna opracowania powiatowego programu opieki nad zabytkami	2
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce	3
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	9
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami	9
4.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z opracowaniami wykonanymi na poziomie województwa	14
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	24
5.1. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu	24
5.2. Charakterystyka zasobów oraz analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu starogardzkiego	27
5.2.1. Charakterystyka powiatu	27
5.2.2. Zarys historii powiatu	31
5.3. Krajobraz kulturowy i zabytki o najważniejszym znaczeniu dla powiatu	37
5.3.1. Krajobraz kulturowy – dziedzictwo materialne	38
5.3.1.1. Układy przestrzenne miast	38
5.3.1.2. Układy ruralistyczne wsi	42
5.3.1.3. Zabudowa miejska	44
5.3.1.4. Zabudowa wiejska	46
5.3.1.5. Zespoły rezydencjonalne, parki i folwarki	49
5.3.1.6. Zieleń zabytkowa	53
5.3.1.7. Cmentarze	56
5.3.1.8. Kościoły – najcenniejsze zabytki powiatu	59
5.3.1.9. Zabytki techniki	73
5.3.1.10. Zabytki budownictwa obronnego	75
5.3.2. Zabytki ruchome	77
5.3.3. Zabytki archeologiczne	86
5.4. Krajobraz kulturowy – dziedzictwo niematerialne	88
5.5. Zasoby cyfrowe dziedzictwa kulturowego Powiatu Starogardzkiego	94
5.6. Obiekty zabytkowe będące w gestii powiatu starogardzkiego	94
5.7. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony	100

5.7.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków	100
5.7.2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków	110
5.8. Gminne ewidencje zabytków i gminne programy opieki nad zabytkami na terenie powiatu	110
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego powiatu – analiza SWOT	112
7. Założenia programowe oraz zasady oceny realizacji powiatowego programu opieki nad zabytkami	115
8. Instrumentarium realizacji powiatowego programu opieki nad zabytkami	118
9. Źródła finansowania powiatowego programu opieki nad zabytkami	121
9.1. Dotacje	122
9.2. Źródła zewnętrznego finansowania - krajowe	124
9.2.1. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego	126
9.3. Źródła zewnętrznego finansowania – pozostałe	128
10. Podsumowanie	130
11. Bibliografia	131
12. Spis tabel i rycin	132

1. Wstęp

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego (POnZPS) koncentruje się na zagadnieniach związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego w granicach administracyjnych powiatu. Dokument ten został opracowany zgodnie z artykułem 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst jednolity: Dz. U. z 2024 r., poz. 1292), a także w oparciu o wytyczne Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Program przygotowuje Starosta Powiatu, a po uzyskaniu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, dokument jest przyjmowany przez Radę Powiatu. Następnie ogłasza się go w Dzienniku Urzędowym Województwa Pomorskiego. Program obejmuje okres czteroletni, natomiast co dwa lata Starosta zobowiązany jest do przedstawienia Radzie Powiatu sprawozdania z realizacji zawartych w nim zadań.

Niniejszy dokument stanowi kontynuację Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2014–2017, przyjętego uchwałą nr XXXV/291/2014 Rady Powiatu Starogardzkiego z dnia 7 marca 2014 r. Jak wynika z analizy wcześniejszego POnZPS na lata 2014-2017 wzrosła ilość obiektów wpisanych do Rejestru Zabytków Województwa Pomorskiego (obecnie 113; dla porównania w roku 2014 było ich 78, zaś w 2017 90). W przypadku gminnych ewidencji zabytków nastąpił progres, tj. w 2017 roku jedynie Gmina Zblewo nie posiadała Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami. Na rok 2025 wszystkie gminy powiatu posiadają takie programy, jednakże tylko w pięciu z nich są one zaktualizowane. Żaden z proponowanych w 2014 roku obiektów nie został wpisany do Rejestru Zabytków Województwa Pomorskiego. W dalszym ciągu, od 2014 roku zauważa się niski poziom świadomości właścicieli zabytków, a tym samym niechęć właścicieli do wpisu do rejestru zabytków z powodu ograniczeń prawnych. Mimo postępu ekonomicznego i zaawansowanych możliwości pozyskiwania funduszy na zabytki, w dalszym ciągu nie wprowadzono w powiecie dużego dostępu do środków finansowych na opiekę nad zabytkami. Wynika to w dużej mierze ze znikomej ilości szkoleń i doradztwa dla inwestorów. Zauważa się, że został powołany powiatowy konserwator zabytków, a gminy starają się aktualizować i ewidencjonować dokumenty ochrony zabytków na swoich terenach. W dużej mierze od 2014 roku niewiele zmieniło się w integracji działań powiatu z gminami oraz aktywniejsze korzystanie z funduszy zewnętrznych.

Program został zaktualizowany w zakresie oceny zasobów dziedzictwa kulturowego oraz dostępnych źródeł finansowania. Uwzględniono również zmieniające się uwarunkowania w obszarze ochrony zabytków, co znalazło

odzwierciedlenie w zaktualizowanej analizie SWOT, celach strategicznych oraz planowanych działaniach.

Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami (POnZPS) pełni rolę dokumentu strategicznego, którego celem jest ukierunkowanie i usprawnienie działań związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego – zarówno w odniesieniu do zabytków nieruchomych, jak i ruchomych. Program podkreśla ich znaczenie jako kluczowych nośników historii i kultury regionu. Odnosi się również do zmieniających się funkcji, jakie współcześnie mogą pełnić zabytki, oraz wskazuje na potrzebę kształtowania świadomości społecznej w zakresie ich ochrony. Dokument promuje włączenie dziedzictwa kulturowego w życie społeczne, wspierając jednocześnie lokalną kreatywność w dziedzinie folkloru, sztuki ludowej, rzemiosła artystycznego i inicjatyw oddolnych, które służą zarówno ochronie materialnego, jak i niematerialnego dziedzictwa regionu.

Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami (POnZPS) stanowi fundament dla współpracy Powiatu z gminami, właścicielami zabytków oraz Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. Przyjęta przez Powiat polityka w zakresie ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym nie narusza uprawnień gmin ani praw właścicieli zabytków. Zakres działań powiatu w tym obszarze określa ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (Dz. U. z 2024 r., poz. 1907), która w artykule 4 wskazuje powiat jako jednostkę odpowiedzialną za realizację zadań publicznych o charakterze ponadgminnym, w tym z zakresu kultury oraz ochrony i opieki nad zabytkami.

2. Podstawa prawna opracowania Powiatowego programu opieki nad zabytkami

Podstawą prawną opracowania Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami (PONZ) jest ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Akt ten nakłada na samorzady wojewódzkie, powiatowe i gminne obowiązek sporządzania czteroletnich programów dotyczących opieki nad zabytkami.

Zgodnie z ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, ochrona zabytków to zadanie administracji publicznej, które polega na tworzeniu odpowiednich warunków prawnych, finansowych i organizacyjnych służących zachowaniu, zagospodarowaniu i właściwemu użytkowaniu obiektów zabytkowych. Działania te obejmują także zapobieganie ich niszczeniu, degradacji, niewłaściwemu wykorzystaniu czy uszczupleniu zasobów, kontrolę ich stanu technicznego i przeznaczenia oraz uwzględnianie problematyki ochrony zabytków w planowaniu przestrzennym i polityce środowiskowej. Pojęcie „opieki nad zabytkami” odnosi się do aktywności podejmowanej przez właścicieli zabytków, takich jak

badania naukowe, prace konserwatorskie i restauratorskie, roboty budowlane, zabezpieczenie oraz utrzymanie zabytku i jego otoczenia, jak również działania popularyzujące wiedzę o dziedzictwie kulturowym. Ustawa reguluje kompleksowo kwestie związane z ochroną i zarządzaniem dziedzictwem kulturowym. Określa m.in. zasady tworzenia krajowego programu ochrony zabytków, strukturę i kompetencje organów odpowiedzialnych za ich ochronę – Generalnego Konserwatora Zabytków działającego w imieniu ministra właściwego ds. kultury oraz wojewódzkich konserwatorów zabytków podległych wojewodom. Do form ochrony zabytków przewidzianych w ustawie należą m.in.: wpis do rejestru zabytków, ujęcie na Liście Skarbów Dziedzictwa, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego oraz objęcie ochroną w dokumentach planistycznych, takich jak miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego, decyzje o warunkach zabudowy czy realizacji inwestycji celu publicznego (w tym drogowych, kolejowych i lotniskowych).

Art. 87 cytowanej ustawy określa zasady i cele opracowania PONZ:

Ust. 1. Zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami.

Ust. 2. Programy, o których mowa w ust. 1, mają na celu, w szczególności:

- 1) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 2) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 3) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 4) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 5) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- 6) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce

W Polsce ochrona zabytków została uznana za konstytucyjny obowiązek zarówno państwa, jak i każdego obywatela. Znaczenie dziedzictwa kulturowego dla rozwoju cywilizacyjnego oraz rola państwa w jego ochronie zostały zapisane w artykułach 5 i 6 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Konkretnie zobowiązania

państwa oraz podział kompetencji między organy administracji publicznej i instytucje państwowe są uszczegółowione w przepisach ustaw zwykłych.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, która zastąpiła wcześniejszą ustawę z 1962 roku o ochronie dóbr kultury, poszerzyła zakres ochrony, łącząc ją z ideą ochrony dziedzictwa kulturowego w szerszym, europejskim kontekście. Nowe przepisy uwzględniają zasady obowiązujące w Unii Europejskiej i podkreślają nasze uczestnictwo w dorobku kulturowym wspólnoty europejskiej.

Aktualne przepisy prawne regulujące ochronę i opiekę nad zabytkami zawarte są m.in. w:

- **Konstytucji RP** (Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. – Dz. U. z 1997 r. Nr 78 poz. 483 z późn. zm.) w przepisach:
 - **Art. 5:** „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”;
 - **Art. 6 ust. 1:** „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”; **ust. 2:** Rzeczpospolita Polska udziela pomocy Polakom zamieszkałym za granicą w zachowaniu ich związków z narodowym dziedzictwem kulturalnym”;
 - **Art. 86:** „Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa”;
- **Ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** (t. j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1292), która jest głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce. Przy opracowaniu programu opieki nad zabytkami należy uwzględnić przepisy tej ustawy, takie jak:
 - **Art. 3**, który definiuje podstawowe pojęcia użyte w ustawie: zabytek, zabytek nieruchomy, zabytek ruchomy, zabytek archeologiczny, instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami, prace konserwatorskie, prace restauratorskie, roboty budowlane, badania konserwatorskie, architektoniczne, archeologiczne, historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny, historyczny zespół budowlany, krajobraz kulturowy, otoczenie zabytku.

Na tym etapie warto przybliżyć definicję zabytku. Zabytek to obiekt nieruchomy lub ruchomy – jego część, całość lub zespół – który powstał w wyniku działalności człowieka bądź pozostaje z nią w bezpośrednim związku. Tego rodzaju obiekty stanowią cenne świadectwo przeszłości – epok, wydarzeń czy zjawisk – a ich zachowanie uznaje się za istotne z punktu widzenia interesu społecznego, ze względu na wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

- **Art. 4**, który objaśnia, że ochrona zabytków polega w szczególności na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu: „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie; zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków; udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków; przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę; kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków; uwzględnianie zadań

ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”.

– **Art. 5**, który określa, w sposób otwarty, kwestię opieki nad zabytkami: *„opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków: naukowego badania i dokumentowania zabytku; prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku; zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie; korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości; popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii kultury”.*

– **Art. 6**, który klasyfikuje w układzie rzeczowym przedmioty ochrony i zarazem stanowi szczegółową definicję zabytku:

„1. Ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

1) zabytki nieruchome będące w szczególności:

a) krajobrazami kulturowymi,

b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,

c) dziełami architektury i budownictwa,

d) dziełami budownictwa obronnego,

e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,

f) cmentarzami,

g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,

h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

2) zabytki ruchome będące w szczególności:

a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,

b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,

c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,

d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,

e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (...),

f) instrumentami muzycznymi,

g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,

h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

3) zabytki archeologiczne będące w szczególności:

a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,

b) cmentarzyskami,

c) kurhanami,

d) relikwiami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

2. Ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej”.

– **Art. 7**, który określa formy ochrony zabytków:

- 1) wpis do rejestru zabytków;
- 1a) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- 2) uznanie za pomnik historii;
- 3) utworzenie parku kulturowego;
- 4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

– **Art. 16 ust. 1:** *„Rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej”.*

– **Art. 17**, który określa zakazy i ograniczenia na terenie parku kulturowego dotyczące: prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej; zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych; umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art. 12 ust. 1; zasad i warunków sytuowania obiektów małej architektury; składowania lub magazynowania odpadów.

– **Art. 18:** *„1. Ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu i aktualizacji koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju, strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.*

2. W koncepcji, strategiach, analizach, planach i studiach, o których mowa w ust. 1, w szczególności:

- 1) uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;*
- 2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;*
- 3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami”.*

– **Art. 19**, który wskazuje, że: *„1. W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględnia się, w szczególności ochronę: 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;*

2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;

3) parków kulturowych.

1a. W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

1b. W uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się w szczególności:

- 1) ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) ochronę zabytków nieruchomych, innych niż wymienione w pkt 1, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
- 3) wnioski i rekomendacje audytów krajobrazowych oraz plany ochrony parków krajobrazowych.

2. W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w studium i planie, o których mowa w ust. 1.

3. W studium i planie, o których mowa w ust. 1, ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków”.

– **Art. 20**, który mówi o konieczności uzgadniania projektów i zmian planów zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego z wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenów.

– **Art. 21**: „Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy”.

– **Art. 22**: „1. Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków.

2. Wojewódzki konserwator zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa.

3. Włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego niewpisanego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku.

4. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

5. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków.

6. Właściwy dyrektor urzędu morskiego prowadzi ewidencję zabytków znajdujących się na polskich obszarach morskich w formie zbioru kart ewidencyjnych”.

– **Art. 89**, który wskazuje, że „organami ochrony zabytków są:

1) minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;

• **Ustawie z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym** (t. j. Dz. U. 2024 r. poz. 1907.), w której zostały określone zadania publiczne powiatu o charakterze ponadgminnym. Art. 4 ust. 1, punkt 7 nakłada na powiat zadania w zakresie kultury oraz ochrony zabytków i

opieki nad zabytkami. Punkt 19 tego artykułu z kolei wskazuje na utrzymania powiatowych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych.

Kluczowe przepisy dotyczące ochrony i opieki nad zabytkami zawarte są również w innych obowiązujących aktach prawnych – zarówno ustawach, jak i rozporządzeniach, w tym m.in. w:

- **Ustawie z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym** (Dz. U. z 2003 r. nr 80 poz. 717);
- **Ustawie z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane** Dz. U. z 2024 r. poz. 725);
- **Ustawie z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska** (Dz. U. z 2001 r. nr 62 poz. 627);
- **Ustawie z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody** (Dz. U. z 2004 r. nr 92 poz. 880)
- **Ustawie z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami** (Dz. U. z 1997 r. nr 115 poz. 741);
- **Ustawie z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej** (Dz. U. z 1991 r. nr 114 poz. 493.);
- **Ustawie z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie** (Dz. U. z 2003 r. nr 96 poz. 873.);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków** (t. j. Dz. U. z 2018 r. poz. 1609);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem** (t. j. Dz.U. 2011 poz. 661);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków** (t. j. Dz. U. z 2017 r. poz. 1674)
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z dnia 16 kwietnia 2021 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków** (Dz. U. z 2021 r. poz. 731);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami”** (Dz. U. z 2004 r. nr 124 poz. 1304)
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych** (Dz. U. z 2004 r. nr 212 poz. 2153);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków** (Dz. U. z 2004 r. nr 30 poz. 259);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę** (Dz. U. z 2011 r. nr 89 poz. 510);

· **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych** (Dz. U. z 2004 r. nr 71 poz. 650).

Zasady ochrony zabytków znajdujących się w muzeach i bibliotekach zostały określone w:

- **Ustawie z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach** (t. j. Dz. U. z 1997 r. nr 5 poz. 24);
- **Ustawie z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach** (t. j. Dz. U. z 1997 r. nr 85 poz. 539).

Przy planowaniu i realizacji prac konserwatorskich dotyczących zabytków należy kierować się zasadami współczesnej doktryny konserwatorskiej, których przestrzeganie powinno obowiązywać również organy samorządowe. Do podstawowych reguł należą:

- **Primum non nocere** – nadrzędna zasada „po pierwsze nie szkodzić”, zakładająca unikanie działań mogących przynieść szkodę obiektowi;
- **Poszanowanie oryginalnej substancji** – ochrona autentycznej struktury zabytku oraz jego wartości materialnych i niematerialnych;
- **Minimalna ingerencja** – ograniczenie działań do absolutnego minimum niezbędnego do zabezpieczenia obiektu;
- **Usuwanie wyłącznie elementów destrukcyjnych** – eliminacja tylko tych komponentów, które realnie zagrażają oryginalnej strukturze;
- **Czytelność i rozpoznawalność interwencji** – wszelkie działania powinny być widoczne i możliwe do odróżnienia od oryginału;
- **Odwracalność zastosowanych metod i materiałów** – podejmowane działania powinny umożliwiać ich cofnięcie bez szkody dla zabytku;
- **Profesjonalizm i rzetelność** – wszystkie prace powinny być wykonywane zgodnie z aktualną wiedzą, przy zachowaniu najwyższych standardów technicznych i etycznych.
- **Zasady te obowiązują zarówno konserwatorów zabytków zatrudnionych w urzędach administracji publicznej, jak i profesjonalnych konserwatorów, pracowników jednostek samorządu terytorialnego zajmujących się ochroną dziedzictwa, a także właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych.**

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

POnZ odwołuje się do dokumentów, które połączono na trzech poziomach: ogólnokrajowym, regionalnym (wojewódzkim) oraz lokalnym.

POnZ w swoich działaniach programowych nawiązuje do polityki krajowej, szczególnie w zakresie poprawy stanu zabytków, wykorzystywania dziedzictwa kulturowego w promocji powiatu, poprawy przepływu informacji pomiędzy powiatem, organami ochrony zabytków oraz mieszkańcami, a także udostępnianiem informacji o zasobie zabytkowym powiatu. Ważnym elementem jest również

wspieranie działań z zakresu utrzymywania lokalnych tradycji kulturowych oraz wprowadzenie elementów lokalnego dziedzictwa do procesu edukacji oraz działań kulturalnych.

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2023-2026

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami został przyjęty uchwałą nr 242 Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 2023 r.

Dokument ten stanowi podstawę działań administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w obszarze ochrony i opieki nad zabytkami. Został przygotowany przez Departament Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego na potrzeby generalnego konserwatora zabytków. Program realizuje postanowienia art. 84 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Pełni funkcję kluczowego dokumentu strategicznego, który umożliwi skuteczne prowadzenie działań na rzecz zachowania dziedzictwa kulturowego. Opracowany z inicjatywy ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, dokument ten określa cele administracji publicznej oraz narzędzia ich realizacji w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. Głównym założeniem programu jest zapewnienie skutecznej ochrony zabytków poprzez działania takie jak: ochrona i zarządzanie dobrami o szczególnej wartości, rozwój wiedzy na temat krajowego zasobu zabytkowego, cyfryzacja procesów oraz poprawa jakości postępowań administracyjnych, a także wdrażanie nowoczesnych technologii.

Najważniejsze cele programu:

Ochrona i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości poprzez m.in.:

- model i system wartościowania zabytków;
- plany zarządzania dla pomników historii;
- wsparcie procesu tworzenia planów ochrony parków kulturowych;
- system bezpieczeństwa zabytków;
- projektowanie konserwatorskie.

Cyfryzacja i podniesienie jakości prowadzenia postępowań administracyjnych poprzez m.in.:

- cyfryzację procesu inwestycyjno-budowlanego w zakresie ochrony zabytków;
- opracowanie i realizację programu szkoleń specjalistycznych dla pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków.

Zwiększenie zastosowania nowych technologii w ochronie zabytków poprzez m.in.:

- wdrożenie i rozwój programu wsparcia zarządzania dziedzictwem archeologicznym (AZP+);

- digitalizację i udostępnianie zasobu archiwalnego;
- rozwój portalu zabytek.pl.

Edukacja i podnoszenie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego poprzez m.in.:

- włączenie edukacji ochrony zabytków do programów nauczania w szkołach;
- kampanie społeczno-edukacyjne dotyczące zagrożeń dla dziedzictwa kulturowego;
- wsparcie merytoryczne służb mundurowych oraz organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach dotyczących przestępczości przeciwko zabytkom.

Wzmacnianie narzędzi ochrony zabytków wobec zmian klimatycznych poprzez m.in.:

- wsparcie procesu tworzenia gminnych programów opieki nad zabytkami;
- warsztaty konserwatorskie – praktyka prac konserwatorskich;
- wzmacnianie kompetencji zawodów rzemieślniczych;
- inwestycje w obiektach zabytkowych – szkolenia dla samorządów.

Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)

Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.), zwana „SOR”, została przyjęta uchwałą nr 8 Rady Ministrów z dnia 14 lutego 2017 r. Jest to aktualizacja Strategii Rozwoju Kraju 2020, przyjętej uchwałą nr 157 Rady Ministrów z dnia 25 września 2012 r.

SOR jest strategicznym instrumentem zarządzania polityką rozwoju realizowaną przez instytucje państwa, która określa wskaźniki ich realizacji, wskazuje sposób ich osiągnięcia oraz określa najważniejsze projekty służące realizacji celów SOR. Głównym celem SOR jest tworzenie warunków dla wzrostu dochodów mieszkańców Polski przy jednoczesnym wzroście spójności w wymiarze społecznym, ekonomicznym, środowiskowym i terytorialnym.

Zadania powiązane z obszarem ochrony zabytków zostały uwzględnione w następujących obszarach:

1. Obszar e-państwo – kierunek interwencji:

– Budowa i rozwój e-administracji – orientacja administracji państwa na usługi cyfrowe.

Wyznaczony projekt strategiczny: Digitalizacja i rozwój kultury cyfrowej – kontynuacja procesów związanych z digitalizacją, przechowywaniem i udostępnianiem różnego typu zasobów dziedzictwa cyfrowego w Polsce (muzealnych, bibliotecznych, archiwalnych, audiowizualnych i zabytków), w tym do celów ponownego wykorzystywania, w ramach którego digitalizację należy rozumieć

jako nowoczesną formę konserwacji i zabezpieczania najcenniejszych zasobów kultury.

2. Kapitał ludzki i społeczny – kierunek interwencji:

– Wzmocnienie roli kultury dla rozwoju gospodarczego i spójności społecznej.

Działania do 2030 r.:

– Ochrona i promocja dziedzictwa narodowego – wykorzystanie potencjału dziedzictwa dla wzmocniania kapitału społecznego oraz poczucia tożsamości i wspólnoty; inwestycje w dziedzictwo narodowe (dobra kultury, nauki i sztuki, zabytki, rozwój sieci muzeów, wspieranie i promocja dziedzictwa kulturowego wpisanego na listę światowego dziedzictwa UNESCO).

– Wzmacnianie tożsamości, poczucia wspólnoty i więzi międzypokoleniowych, poprzez uczestnictwo i zwiększanie dostępu do instytucji i dzieł kultury na wszystkich poziomach funkcjonowania wspólnoty (lokalnym, regionalnym, narodowym), likwidacja „białych plam” w dostępie do kultury.

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2030 (SRKS), oparta na trzech filarach: *współdziałaniu, kulturze i kreatywności*, została przyjęta uchwałą Rady Ministrów nr 155 w dniu 27 października 2020 roku. Jest to zaktualizowana kontynuacja Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020 i jeden z kluczowych instrumentów realizujących założenia Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju.

Celem nadrzędnym SRKS jest poprawa jakości życia społecznego i kulturalnego obywateli. Dążenie do tego celu odbywa się poprzez realizację działań skoncentrowanych wokół trzech głównych obszarów, odzwierciedlonych również w tytule strategii:

- **Współdziałanie** – rozwój społeczeństwa obywatelskiego,
- **Kultura** – wzmocnianie tożsamości i kształtowanie postaw obywatelskich,
- **Kreatywność** – wykorzystanie i rozwój potencjału kulturowego oraz kreatywnego.

Strategia podkreśla potrzebę pełniejszego wykorzystania zasobów kultury i dziedzictwa narodowego jako narzędzi wzmocniających kapitał społeczny – zarówno w wymiarze tożsamościowym, jak i społecznym. Kultura i wydarzenia z nią związane mogą odgrywać kluczową rolę w budowaniu wspólnot lokalnych, tworzeniu przestrzeni dialogu i integracji międzypokoleniowej, a także inspirowaniu aktywności obywatelskiej. Jednocześnie niski poziom kapitału społecznego i istniejące podziały społeczne osłabiają więzi obywateli z państwem i jego instytucjami.

Kultura ma wielowymiarowy wpływ na rozwój społeczny – kształtuje normy społeczne, sposoby komunikacji, a także stanowi zbiór materialnych i niematerialnych wartości, które tworzą fundament wspólnoty. Jej potencjał pozwala budować zaufanie społeczne, sprzyja otwartości i wspiera podejmowanie wspólnych decyzji. Dziedzictwo kulturowe jako element tego potencjału umożliwia nie tylko umacnianie tożsamości, ale także stanowi ważny zasób dla przyszłego rozwoju.

SRKS zakłada realizację trzech szczegółowych celów:

1. **Zwiększenie zaangażowania obywateli w życie publiczne**, poprzez rozwój form współpracy pomiędzy obywatelami a instytucjami publicznymi oraz wspieranie aktywności obywatelskiej.
2. **Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości narodowej i postaw obywatelskich**, poprzez:
 - o tworzenie warunków do uczestnictwa w kulturze,
 - o ochronę i zachowanie dziedzictwa kulturowego,
 - o digitalizację oraz udostępnianie zasobów kultury,
 - o umacnianie postaw obywatelskich przez kulturę,
 - o promocję kultury polskiej poza granicami kraju.
3. **Wspieranie rozwoju społeczno-gospodarczego poprzez sektory kultury i przemysły kreatywne**, w tym:
 - o zwiększenie ich udziału w gospodarce,
 - o rozwój kompetencji zawodowych w sektorach kreatywnych,
 - o wzmacnianie kreatywności społeczeństwa.

W ramach drugiego celu szczegółowego wyznaczono pięć priorytetów:

- 2.1. Budowanie warunków i kompetencji sprzyjających uczestnictwu w kulturze,
- 2.2. Ochrona dziedzictwa kulturowego i zachowanie dorobku kultury,
- 2.3. Digitalizacja i udostępnianie dóbr kultury,
- 2.4. Wzmacnianie tożsamości narodowej i obywatelskiej poprzez kulturę,
- 2.5. Promocja polskiej kultury na arenie międzynarodowej.

Wśród projektów strategicznych realizowanych w ramach SRKS, znalazły się również te dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego, których wdrażanie wykracza poza rok 2021 i które zostały powiązane z zakresem interwencji określonym w Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju.

Przykłady projektów wspierających realizację celów Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego (SRKS):

– **Narodowy Program Wspierania Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego** – kompleksowy program ukierunkowany na umacnianie społeczeństwa obywatelskiego poprzez rozwój instytucji dialogu publicznego, likwidację barier rozwojowych dla

organizacji pozarządowych, reformę mechanizmów finansowania ze środków publicznych, upowszechnianie edukacji obywatelskiej i historycznej oraz rozwój wolontariatu.

– **Pakiet dla Przemysłów Kreatywnych** – zestaw narzędzi wspierających rozwój innowacyjnych produktów w sektorach kultury i przemysłach kreatywnych. Proponowane rozwiązania obejmują m.in. wprowadzenie zachęt do realizacji produkcji audiowizualnych w Polsce, ulgi podatkowe dla firm kreatywnych oraz uproszczone procedury podatkowe dla zagranicznych produkcji filmowych.

– **Rozwój Czytelnictwa** – projekt mający na celu podniesienie poziomu czytelnictwa w Polsce poprzez wzmacnianie roli bibliotek – publicznych, szkolnych i pedagogicznych – jako lokalnych ośrodków życia społeczno-kulturalnego i miejsc dostępu do wiedzy.

Wśród projektów strategicznych SRKS znalazły się również działania związane z ochroną dziedzictwa kulturowego:

– **Rozwój turystyki kulturowej** – projekt mający na celu wdrażanie rozwiązań systemowych dotyczących ochrony i promocji zabytków znajdujących się na kulturowych szlakach turystycznych, w tym tych uznanych za Pomniki Historii. Głównym zamierzeniem jest wykorzystanie potencjału dziedzictwa do stymulowania rozwoju społeczno-gospodarczego regionów.

4.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z opracowaniami wykonanymi na poziomie województwa

Przy sporządzaniu POnZPS omówiono uwarunkowania zewnętrzne ochrony zasobów dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Powiatu Starogardzkiego wynikające z dokumentów na poziomie wojewódzkim: Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego, Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego, Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030, Regionalny Program Strategiczny w zakresie atrakcyjności kulturalnej i turystycznej Pomorska Podróż.

POnZPS jest zgodny z celami, zasadami i kierunkami wyznaczonymi w w/w dokumentach.

➤ **Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2025-2028** przyjęty został uchwałą Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 30.06.2025 roku.¹

Celem strategicznym Programu jest „Wzmocnienie poziomu ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym województwa pomorskiego, służące zachowaniu zabytków, budowaniu tożsamości regionalnej”. Cel ten realizowany będzie w ramach dwóch priorytetów:

¹ Uchwała Nr 180/XVI/25 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 30 czerwca 2025 roku w sprawie przyjęcia Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie pomorskim na lata 2025-2028.

- Priorytet 1: Zachowanie dziedzictwa kulturowego regionu.

Priorytet ten będzie realizowany poprzez następujące kierunki: a) ochrona dziedzictwa kulturowego służąca budowaniu tożsamości regionalnej, b) opieka nad zabytkami w zasobach Samorządu Województwa Pomorskiego

- Priorytet 2: Upowszechnianie i popularyzacja dziedzictwa kulturowego regionu.

Priorytet ten będzie realizowany poprzez następujące kierunki: a) edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym, b) wspieranie działań na rzecz zachowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

W ramach pierwszego kierunku obejmującego cel pierwszy podjęte zostaną następujące działania:

1. Działania na rzecz ochrony prawnej zabytków nieruchomych, ruchomych i archeologicznych

2. Uwzględnianie zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego zapewniających ochronę zabytków oraz wartościowych elementów krajobrazu kulturowego, a także dobrą kontynuację krajobrazową struktur osadniczych, w tym zapobieganie niekorzystnym zjawiskom suburbanizacji.

3. Działania na rzecz ochrony wyróżniających się krajobrazowo obszarów z charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej zabytkami.

4. Działania wspierające konserwację, renowację i rewaloryzację:

– zabytków nieruchomych, w tym w szczególności: obiektów charakterystycznych dla regionu

– elementów dziedzictwa morskiego i rzeczno, a także obiektów architektury drewnianej, szkieletowej oraz modernistycznej,

– zabytków ruchomych (w tym zbiorów muzealnych i archiwaliów),

– zabytków archeologicznych.

5. Działania dokumentacyjne na rzecz ochrony zabytków.

Źródłami finansowania powyższych działań będą środki JST, fundusze europejskie, dotacje MKiDN i PWKZ w Gdańsku, NMM, samorządowe organy ochrony zabytków.

W ramach drugiego kierunku obejmującego cel pierwszy podjęte zostaną następujące działania:

1. Działania służące poprawie stanu zachowania zabytków, w tym konserwacja, renowacja i rewaloryzacja.

2. Sporządzanie projektów oraz opracowań badawczych i dokumentacyjnych zabytków obejmujących:

- inwentaryzacje architektoniczno-konserwatorskie,

- ekspertyzy techniczne i konserwatorskie,

- badania konserwatorskie, architektoniczne i archeologiczne,

- programy prac konserwatorskich i restauratorskich.

3. Zabezpieczanie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż specjalistycznych instalacji i zabezpieczeń).

4. Opracowanie bazy danych o zabytkach w zasobach SWP.

Źródłami finansowania powyższych działań będą środki JST, fundusze europejskie, dotacje MKiDN i PWKZ.

W ramach pierwszego kierunku obejmującego cel drugi podjęte zostaną następujące działania:

1. Promocja dziedzictwa kulturowego, w szczególności obejmująca charakterystyczne zabytki regionu: dziedzictwa morskiego i rzeczno, a także obiektów architektury drewnianej i szkieletowej oraz modernistycznej,

2. Wspieranie działań edukacyjnych i promocyjnych oraz popularyzujących wiedzę o dziedzictwie kulturowym województwa pomorskiego – np. takie jak:

– konferencje, warsztaty, konkursy,

– publikacje książkowe i foldery.

3. Popularyzacja dobrych realizacji konserwatorskich i budowlanych przy zabytkach, a także zagospodarowania obszarów oraz terenów cennych kulturowo, przyrodniczo i krajobrazowo.

4. Digitalizacja i udostępnianie zasobów o dziedzictwie kulturowym regionu.

Źródłami finansowania powyższych działań będą środki JST, fundusze europejskie, dotacje MKiDN.

W ramach drugiego kierunku obejmującego cel drugi podjęte zostaną następujące działania:

1. Wspieranie działań na rzecz rozpoznania, identyfikacji i dokumentacji przejawów niematerialnego dziedzictwa kulturowego (w tym: praktyk, wyobrażeń, przekazów, wiedzy i umiejętności – oraz związanych z nimi instrumentów, przedmiotów, artefaktów, które wspólnoty, grupy i, w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego),

2. Wspieranie organizacji w działaniach służących podtrzymywaniu przejawów niematerialnego dziedzictwa kulturowego,

3. Wspieranie działań edukacyjnych i promocyjnych, popularyzujących wiedzę o niematerialnym dziedzictwie kulturowym.

Źródłami finansowania powyższych działań będą środki SWP, fundusze europejskie, dotacje MKiDN.

➤ **Fundusze Europejskie dla Pomorza 2021-2027**

Program zatwierdzony decyzją wykonawczą Komisji Europejskiej nr C(2025) 5596 z dnia 5 sierpnia 2025 r.

Tematyczny zakres oraz logika interwencji FEP są zdeterminowane m.in. zapisami pięciu RPS w zakresie:

1) bezpieczeństwa środowiskowego i energetycznego,

2) bezpieczeństwa zdrowotnego i wrażliwości społecznej,

3) edukacji i kapitału społecznego,

4) gospodarki, rynku pracy, oferty turystycznej i czasu wolnego,

5) mobilności i komunikacji.

Jednym z celów szczegółowych jest: „Czerpanie korzyści z cyfryzacji dla obywateli, przedsiębiorstw, organizacji badawczych i instytucji publicznych”, ponieważ rozwój nowych technologii ma istotne znaczenie w wielu dziedzinach, m.in. turystyce i kulturze. W ramach celu prowadzone będą działania na rzecz rozwoju interoperacyjnych i zintegrowanych nowych lub znacznie ulepszonych e-usług publicznych, który obejmie m.in. wzmacnianie roli nowych technologii w budowaniu oferty turystycznej oraz instytucji kultury, w tym realizację działań związanych z e-turystyką i e-kulturą (m.in. digitalizacja zasobów oraz e-produkcja kultury) oraz zapewni dostępność osobom ze specjalnymi potrzebami. Ponadto działania międzyregionalne i transnarodowe komplementarne do podejmowanych w ramach FEP w obszarze niniejszego celu realizowane będą m.in. w programie Kreatywna Europa – w zakresie technologii cyfrowych w komponencie Kultura.

Niezwykle ważny jest cel o nazwie „Wzmacnianie roli kultury i zrównoważonej turystyki w rozwoju gospodarczym, włączeniu społecznym i innowacjach społecznych”. Działania w ramach Celu będą wzmacniać rolę kultury i zrównoważonej turystyki w budowaniu spójności społecznej województwa, w powiązaniu z działaniami EFS+, szczególnie w zakresie podnoszenia kompetencji kadr kultury i turystyki. Realizowane będą projekty: oparte na analizie popytu i potrzeb, skoordynowane z działaniami na obszarach sąsiednich, trwałe, stymulujące aktywność kulturalną i turystyczną. W przypadku inwestycji w dziedzictwo rekomendowane jest stosowanie zasad wynikających z „Europejskich zasad jakości”. Infrastruktura kultury - planowane działania obejmą:

- a) rozwój infrastruktury kulturalnej sprzyjającej integracji społecznej (w tym imigrantów), z uwzględnieniem nowych technologii, dostępności oraz edukacji kulturalnej,
- b) przeciwdziałanie degradacji zabytków i poprawę stanu ich zachowania,
- c) przywracanie wartości obiektom zabytkowym, w tym poprzez nadawanie im nowych funkcji społecznych, kulturalnych i turystycznych,
- d) podnoszenie jakości przestrzeni publicznych wpisanych do rejestru zabytków, ze szczególnym uwzględnieniem aktywizacji społecznej i idei Nowego Europejskiego Bauhausu.

We wszystkich projektach możliwe jest finansowanie poprawy dostępności architektonicznej, cyfrowej i komunikacyjnej. Priorytet zyskują projekty uzgodnione w ramach ZPT. Infrastruktura turystyki - realizowane będą działania dotyczące:

- a) tworzenia i rozwoju szlaków tematycznych,
- b) budowy i rozszerzania zintegrowanej oferty turystyczno-kulturalno-zdrowotnej,
- c) rozwoju infrastruktury turystyki aktywnej (rowerowej, wodnej, konnej),
- d) wsparcia turystyki biznesowej. Projekty muszą: być dostępne dla osób ze szczególnymi potrzebami, oferować działania dla osób zagrożonych ubóstwem i wykluczeniem, ograniczać negatywny wpływ turystyki na środowisko, opierać się na współpracy międzysektorowej. Działania turystyczne będą prowadzone kompleksowo, obejmując m.in.: trasy EuroVelo, szlaki kajakowe oraz infrastrukturę wodną, turystykę żeglarską i morską (Pętla Żuławska, Zatoka Gdańska, Bałtyk), szlaki konne, bezpieczne miejsca kąpielowe, rozwój infrastruktury gmin

uzdrowiskowych. Inwestycje nie mogą prowadzić do zwiększenia ruchu samochodowego; projekty drogowe dopuszczalne są jedynie jako niezbędne elementy zwiększające dostępność dla osób z niepełnosprawnościami i obsługi ruchu turystycznego. Główne grupy docelowe: mieszkańcy województwa, turyści, osoby ze szczególnymi potrzebami. Wsparcie nie będzie udzielane jednostkom, które stosują praktyki dyskryminacyjne. Terytoria i współpraca - preferowane będą projekty dotyczące obszarów o wysokiej koncentracji dziedzictwa kulturowego oraz terenów o dużym potencjale turystyczno-rekreacyjnym (jeziora, rzeki, pas nadbrzeżny, Delta Wisły). Projekty będą powiązane z działaniami transnarodowymi i międzyregionalnymi (m.in. SUERMB, Interreg, Kreatywna Europa, Fundusze norweskie), w szczególności w zakresie turystyki i kultury. Instrumenty finansowe - nie przewiduje się stosowania instrumentów zwrotnych. Wsparcie w obu obszarach będzie bezzwrotne, ponieważ projekty kulturalne i infrastruktura turystyczna nie generują dochodów zapewniających ich rentowność.

➤ **Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego 2030**

przyjęty został uchwałą Nr 318/XXX/16 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29 grudnia 2016 r., wszedł w życie z dniem 1.03.2017 r. (Dz. Urz. Woj. Pom. z 14.02.2017 r., poz. 603).²

Plan zagospodarowania przestrzennego jako dokument długookresowy służy do wyznaczenia kierunków polityki przestrzennej województwa, której celem jest osiągnięcie zrównoważonego rozwoju, prowadzącego do spójnego i jednoczesnego tworzenia łądów: społecznego, ekonomicznego, środowiskowego i przestrzennego.

W rozdziale *Uwarunkowania zewnętrzne zagospodarowania przestrzennego*, wśród europejskich uwarunkowań rozwoju przestrzennego znajduje się m.in. Agenda Terytorialna Unii Europejskiej 2020, której celem jest określenie strategicznych rekomendacji rozwoju terytorialnego zgodnie z zasadami spójności terytorialnej. Przejawiać ma to się m.in. poprzez *wzmacniania procesów rozwojowych w ośrodku regionalnym (Słupsk) i kilku ośrodkach subregionalnych (układ bipolarny Chojnice-Człuchów, Kwidzyn, Łębork, Malbork, **Starogard Gdański**), jako elementów równoważenia w obliczu narastającej koncentracji procesów rozwojowych w Trójmieście.*

W dokumencie tym przedstawiono szczegółową charakterystykę całego województwa z odniesieniem do wybitnych cech poszczególnych powiatów. Należy jednak zwrócić uwagę, że dokument powstał w 2016 roku i dla drugiej połowy lat '20 XXI wieku może on być mało aktualny. W dokumencie zauważono, że wartym odnotowania jest dziedzictwo kulturowe jakim jest Kociewie (z ważnymi punktami w Skarszewach, Skórczu i Starogardzie Gdańskim). Dużym problemem jest antropopresja, objawiająca się powstawaniem coraz to nowych osiedli domków wypoczynkowych, które to w sposób dynamiczny zagrażają walorom krajobrazowym i przede wszystkim kulturowym, spychając te ostatnie na margines, co powoduje, że stopniowo zanikają.

² Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego: <https://pbpr.pomorskie.pl/plan-zagospodarowania-województwa/> [Strona Sejmiku Województwa Pomorskiego, dostęp: 13.06.2025 r.]

Jednym z cenniejszych zasobów powiatu jest grodzisko w Owidzu, które prężnie działa i w sposób znaczący uaktywnia turystykę w powiecie. Warto zaznaczyć, że słowiańskie grodzisko w sposób niezmiernie ciekawy przedstawia i kultywuje obrzędowość oraz stare zwyczaje. Cały powiat jest jednak siecią różnego rodzaju stanowisk archeologicznych, o które należy dbać z pełną pieczołowitością. Sam Starogard Gdański posiada okazały układ urbanistyczny. Tożsamość miasta kształtowana jest przez czytelną w przestrzeni chronologię rozwoju jego układu urbanistycznego, utrwalony w krajobrazie wielowiekowy rzemieślniczy i przemysłowy charakter (zachowane zespoły młynów, browar, zakłady spirytusowe, dawna fabryka obuwia i inne obiekty), których funkcjonowanie pozostawało w ścisłym związku z nadrzeczną lokalizacją miasta, a także przez czytelne w przestrzeni ślady wielonarodowości i wielokulturowości społeczności lokalnej, wyrażające się w istnieniu świątyń i cmentarzy różnych wyznań. Ciekawe układy, jeszcze o proveniencji średniowiecznej posiadają Skórcz oraz Skarszewy.

W dokumencie podniesiono temat rewitalizacji Starogardu Gdańskiego oraz miejscowości Skarszewy (do roku 2020). Ważne, w tym samym czasie (do 2020 r.) rozwijanie ośrodków upowszechniających kulturę oraz dziedzictwo kulturowe Pomorza oraz kształtowanie *Trasy Zamków Polski Północnej*, która miała by biec między innymi przez miejscowości powiatu. W dokumencie wymieniono także inne trasy rowerowe, jak np. *Trasa Tysiąca Jezior* przebiegająca przez Skórcz. Ważnym elementem jest wykorzystanie turystyczne zasobów i walorów kulturowych regionu przez rozwój infrastruktury turystycznej w miejscowościach położonych na szlakach kulturowych, gdzie w powiecie starogardzkim mamy elementy *Szlaku zabytków hydrotechniki* – Kolincz i Owidz oraz Czarnocin, zaś w Pogódkach, w gminie Skarszewy znajduje się część *Pomorskiego Szlaku Cysterskiego*. Zauważono również problematykę obejmowania ochroną w formie parków kulturowych miejsc o wysokich i wyjątkowych wartościach, gdzie została zachowana historyczna struktura przestrzeni i szczególne walory przyrodniczo-krajobrazowe. Dla powiatu starogardzkiego takim miejscem jest wieś Kasparus w gminie Osiek, gdzie znajduje się unikalny zespół drewnianej zabudowy wiejskiej.

Jako potrzeby i wyzwania, odnośnie dziedzictwa kulturowego uwypuklono ochronę oraz utrzymanie walorów środowiska kulturowego regionu, szczególnie ważne w kontekście wzrastającej presji inwestycyjnej, wiąże się z koniecznością zapewnienia warunków dla trwałego zachowania, zagospodarowania i utrzymania zabytkowych krajobrazów kulturowych oraz zespołów zabytków poprzez:

- 1) przywracanie historycznych zespołów staromiejskich oraz układów wiejskich;
- 2) odnowę zabytkowych obiektów wraz z adaptowaniem do nowych funkcji;
- 3) kompleksową odbudowę zdegradowanych zespołów zabytkowych w obszarach historycznych centrów miast i wsi, złożań rezydencjonalnych, terenów zielonych, w tym założań parkowych, alei, szpalerów oraz nieużytkowanych kościołów i cmentarzy;
- 4) przeciwdziałanie dewastacji zabytków techniki, przemysłu oraz stanowisk archeologicznych;

- 5) promowanie i oznaczenie w terenie historycznych miejsc pamięci;
- 6) rozwój nowych form obszarowej ochrony krajobrazu kulturowego, w tym zwłaszcza systemu parków kulturowych;
- 7) zabezpieczenie i prace konserwatorskie przy obiektach archeologicznych o własnej formie terenowej.

Ryc. 1. Przykład budynku mieszkalnego z Kasparusa; fot. Edyta A. Marek

Do istotnych zadań należy określenie kryteriów identyfikacji innych obiektów stanowiących dobra kultury współczesnej (pomników, miejsc pamięci, budynków, zespołów budynków, założeń urbanistycznych i krajobrazowych), będących uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, wyróżniających się wysoką wartością artystyczną, pełniących istotną rolę dla budowania tożsamości regionu.

Dostrzega się potrzebę określenia pomorskiej listy zabytków nieruchomości (obiektów, układów przestrzennych zabytkowych, krajobrazów kulturowych), które z uwagi na ponadregionalne znaczenie, duże wartości historyczne, naukowe i artystyczne oraz znaczenie dla polskiego dziedzictwa kulturowego i świadomości społecznej mogą zostać uznane za pomnik historii oraz określenia tych obszarów krajobrazu kulturowego regionu, które z uwagi

na swoje wartości historyczne mają istotne znaczenie dla zachowania krajobrazu kulturowego regionu i jego tożsamości i powinny podlegać ochronie, np. w formie parków kulturowych.³

➤ **Regionalny Program Strategiczny w zakresie atrakcyjności kulturalnej i turystycznej Pomorska Podróż**

Regionalny Program Strategiczny dotyczący rozwoju atrakcyjności kulturalnej i turystycznej, znany jako „Pomorska Podróż”, stanowi jedno z kluczowych narzędzi realizacji Strategii Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020.⁴ Program został przyjęty uchwałą nr 912/272/13 z dnia 1 sierpnia 2013 r., a następnie zmodyfikowany uchwałą Zarządu Województwa Pomorskiego nr 1080/286/13 z 24 września 2013 r. Kolejne zmiany wprowadzono uchwałą nr 1123/185/16 z dnia 3 listopada 2016 r. oraz uchwałą nr 397/324/18 z dnia 24 kwietnia 2018 r., każdorazowo aktualizując dokument w zakresie jego założeń i kierunków działań.⁵

W Regionalnym Programie Strategicznym jako główny cel wyznaczono stworzenie unikatowej oferty w zakresie turystyki i kultury. Realizacja tego celu opiera się na dwóch celach szczegółowych, z których pierwszy zakłada ochronę oraz turystyczne zagospodarowanie zasobów dziedzictwa kulturowego.

W opisie celu głównego programu podkreślono, że jego nadrzędnym założeniem jest rozwój turystyki poprzez odpowiedzialne wykorzystanie zasobów dziedzictwa naturalnego i kulturowego, z zachowaniem zasad zrównoważonego rozwoju, a także rozbudowa oferty kulturalnej. Cel ten ma być realizowany poprzez tworzenie całorocznej, wysokiej jakości i nowoczesnej oferty spędzania czasu wolnego, dostosowanej do współczesnych oczekiwań. Obejmuje to m.in. specjalizację regionu w turystyce aktywnej, prozdrowotnej, kulturowej i biznesowej. Działania te mają prowadzić do wydłużenia sezonu turystycznego i zwiększenia liczby odwiedzających, przy jednoczesnym racjonalnym zarządzaniu ruchem turystycznym w taki sposób, by minimalizować jego niekorzystny wpływ na środowisko naturalne i dziedzictwo kulturowe. Kluczowe znaczenie dla osiągnięcia tego celu ma rozwój zintegrowanych, kompleksowych i rozpoznawalnych – przynajmniej na poziomie krajowym – produktów i pakietów turystycznych, opartych na wyjątkowych walorach przyrodniczych i kulturowych regionu.

W ramach realizacji celów szczegółowych przewidziano następujące kierunki działań:

- rewitalizacja oraz poprawa stanu technicznego zabytkowych obiektów i terenów,
- udostępnienie turystom obszarów o szczególnych walorach przyrodniczych i krajobrazowych,
- tworzenie ogólnodostępnych, atrakcyjnych przestrzeni publicznych,
- rozwój różnorodnej i wysokiej jakości oferty kulturalnej i turystycznej w regionie,
- budowanie silnej i rozpoznawalnej marki Województwa Pomorskiego.

³ Za: Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego 2030, s. 68.

⁴ Za: strategia.pomorskie.eu/regionalne-programy-strategiczne/rps-pomorska-podroz/ (dostęp: 14.07.2025 r.)

⁵ Uchwała nr 397/324/18 Zarządu Województwa Pomorskiego z dnia 24 kwietnia 2018 roku (dostęp: 14.07.2025 r.)

Podejmowane działania mają na celu wzmocnienie wsparcia dla prac konserwatorskich, restauratorskich oraz robót budowlanych związanych z kompleksową renowacją zabytków, jak również poprawę stanu cennych przyrodniczo terenów. Zakłada się dostosowanie form i intensywności ich użytkowania do specyfiki i charakteru tych zasobów, przy równoczesnym zwiększaniu ich dostępności. Planowane jest także zagospodarowanie dotąd niewystarczająco wykorzystanych obszarów o dużym potencjale turystycznym, zwłaszcza pod kątem rozwoju całorocznych, wyspecjalizowanych form turystyki, takich jak turystyka rowerowa. Kluczowym celem jest stworzenie konkurencyjnej i atrakcyjnej oferty kulturalno-turystycznej, bazującej na unikalnych cechach regionu, opracowanej we współpracy z podmiotami działającymi w sektorze turystyki, kultury i branż pokrewnych. Istotnym elementem działań jest również budowanie rozpoznawalnej marki turystycznej województwa pomorskiego poprzez szeroko zakrojone działania promocyjne, z wykorzystaniem nowoczesnych i interaktywnych narzędzi komunikacji.

➤ **Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030**

Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030 przyjęta została przez Sejmik Województwa Pomorskiego w dniu 12.04.2021 r. (uchwała nr 376/XXXI/21 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 12 kwietnia 2021 roku).⁶

W rozdziale I, zatytułowanym *Wyzwania globalne oraz wnioski z analizy sytuacji społeczno-gospodarczej województwa pomorskiego*, zwrócono uwagę na to, że region wyróżnia się znaczną różnorodnością kulturową, bogactwem dziedzictwa materialnego i niematerialnego oraz silnymi tradycjami związanymi z morzem. Szczególny potencjał rozwojowy tkwi w zasobach dziedzictwa kulturowego. Działania podejmowane przez różne szczeble administracji publicznej w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami skupiają się głównie na przeciwdziałaniu ich degradacji oraz poprawie ich stanu zachowania, jednak ich skala nie odpowiada rzeczywistym potrzebom. Region nie wykorzystuje w pełni swoich unikalnych atutów, takich jak dziedzictwo ideowe Solidarności czy obecność narodowych, religijnych i etnicznych mniejszości, które tworzą kulturową mozaikę Kaszub, Kociewia, Powiśla, Żuław i innych części Pomorza. Choć liczne instytucje i organizacje podejmują działania integrujące mieszkańców, to jednak brakuje im spójności i systematyczności. Istotną barierą pozostaje również brak trwałej współpracy pomiędzy podmiotami z sektora kultury – w tym organizacjami pozarządowymi, instytucjami edukacyjnymi i jednostkami samorządu terytorialnego – oraz niewystarczająca promocja dostępnej oferty kulturalnej. Jednocześnie Pomorskie posiada znaczny potencjał rozwoju turystyki i usług związanych z czasem wolnym, wynikający z bogatego i zróżnicowanego dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego. Atrakcyjność regionu podnoszą nadmorskie położenie, różnorodne krajobrazy, niepowtarzalna historia oraz unikatowe zasoby dziedzictwa kulturowego, co sprawia, że Pomorskie należy do czołówki najchętniej odwiedzanych miejsc turystycznych w Polsce.

Do kluczowych atutów województwa pomorskiego zaliczono m.in. jego kulturową i etniczną różnorodność, bogate dziedzictwo historyczne oraz silne tradycje morskie. W

⁶ <https://strategia2030.pomorskie.eu> (dostęp: 14.07.2025 r.)

rozdziale III zatytułowanym *Strategiczne wyzwania rozwojowe* zidentyfikowano wyzwania, które mają wpływ zarówno na wybór priorytetów, jak i na sposób wdrażania Strategii. Jednym z nich jest „4. Kapitał społeczny i kultura zaufania”, który zakłada budowę aktywnej, otwartej, wrażliwej, świadomej i silnie zintegrowanej wspólnoty, ceniącej różnorodność kulturową, dziedzictwo historyczne, tradycje morskie oraz ideały solidarnościowe. Wyzwanie to uwzględnia również potrzebę podnoszenia kompetencji mieszkańców, umożliwiających im sprawne funkcjonowanie i samoorganizację w warunkach dynamicznych przemian społecznych, przy jednoczesnym docenieniu społecznej roli kultury.

W rozdziale IV, który przedstawia wizję rozwoju województwa pomorskiego do roku 2030, wskazano, że w tym czasie Pomorze będzie regionem rozwijającym się w sposób zrównoważony, czerpiącym z własnych, charakterystycznych atutów. Będą nimi m.in.: aktywność i wysoki poziom wykształcenia mieszkańców, silny kapitał ludzki i społeczny, bogate dziedzictwo wielokulturowe, tradycje morskie i ideały wolnościowe, wyjątkowe walory przyrodnicze i krajobrazowe, rozwinięta mobilność zrównoważona oraz dynamiczny rozwój kluczowych branż gospodarki i inteligentnych specjalizacji regionu.

W ramach Celu strategicznego 2 – *Otwarta Wspólnota Regionalna* – podkreślono, że istotnym elementem budowania poczucia wspólnoty będzie aktywne wykorzystywanie dziedzictwa Pomorza, zwłaszcza kulturowego – zarówno materialnego, jak i niematerialnego. Równocześnie kluczowe znaczenie mają działania podnoszące świadomość mieszkańców w istotnych dla regionu obszarach, takich jak zaangażowanie obywatelskie, uczestnictwo w kulturze, troska o środowisko i klimat, promowanie zdrowego stylu życia, zrównoważone nawyki komunikacyjne, rozwój kompetencji cyfrowych oraz przedsiębiorczości.

W ramach drugiego celu strategicznego wyodrębniono cel operacyjny 2.3 „Kapitał Społeczny”, w którym zaakcentowano, że jednym z wyróżników województwa pomorskiego jest jego kulturowa, etniczna, historyczna i społeczna różnorodność. Podstawą do budowania kapitału społecznego powinna być otwartość wynikająca z silnej tożsamości lokalnej i regionalnej, zakorzenionej w dziedzictwie Kaszub, Kociewia, Powiśla, Żuław oraz innych subregionów Pomorza, a także w tradycjach morskich, kresowych, historycznych i solidarnościowych. Wartością samą w sobie są tu również zakorzenione w regionie postawy obywatelskie, samorządowe, wolnościowe i oddolne inicjatywy społeczne. Na szczególną uwagę zasługuje także potencjał wiedzy i doświadczenia starszego pokolenia oraz aktywność i wykształcenie mieszkańców Pomorza. Kulturowy potencjał regionu stanowi istotny fundament budowania kapitału społecznego, kształtując poczucie tożsamości lokalnej, regionalnej, narodowej i europejskiej. Mimo to, istnieją wyraźne niedostatki w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego – zarówno materialnego, jak i niematerialnego. W przypadku dziedzictwa materialnego wciąż zbyt mała liczba inwestorów jest zainteresowana jego zagospodarowaniem i utrzymaniem, co prowadzi do jego postępującej degradacji. Dodatkowym zagrożeniem jest nieużytkowanie zabytków – ich ratunkiem może być adaptacja do nowych funkcji. Z kolei dziedzictwo niematerialne, mimo swego ogromnego potencjału dla budowy kapitału społecznego, wciąż nie jest wystarczająco rozpoznawalne i szeroko

promowane. Dlatego też istotne będzie podejmowanie inicjatyw służących zachowaniu materialnego i niematerialnego dziedzictwa Pomorza jako nośnika wartości historycznych, artystycznych, społecznych, edukacyjnych i ekonomicznych. Kluczową rolę w tych działaniach powinny odegrać jednostki samorządu terytorialnego, organizacje pozarządowe oraz sektor prywatny. Rozwój kapitału społecznego nie może jednak odbywać się bez odpowiednio zaprojektowanej i dostępnej przestrzeni publicznej. Pomimo różnych inicjatyw – zarówno w miastach, jak i na obszarach wiejskich – wciąż obserwuje się niedobór dobrze zaprojektowanych, spójnych przestrzeni wspólnych. Wynika to m.in. z długoletnich zaniedbań, przypadkowego planowania oraz oderwania od lokalnego kontekstu historycznego, urbanistycznego i środowiskowego. Ważne jest zatem łączenie działań przestrzennych z inicjatywami społecznymi, takimi jak aktywne włączanie mieszkańców w życie wspólnoty, przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu i ubóstwu, integracja zawodowa i społeczna, zwiększanie dostępu do usług publicznych oraz wspieranie przedsiębiorczości. Niezbędne jest rozwijanie przestrzeni sprzyjających integracji, kontynuowanie rewitalizacji obszarów zdegradowanych oraz prowadzenie tzw. „dialogu terytorialnego” z jednostkami samorządu terytorialnego przy opracowywaniu studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego. Ważne jest, aby te działania były zgodne z polityką przestrzenną województwa, zapisaną w dokumentach takich jak PZPWP 2030. Osiągnięcie tych celów wymaga ścisłej współpracy samorządów, organizacji pozarządowych, spółdzielni mieszkaniowych, sektora prywatnego oraz lokalnych społeczności.

W związku z powyższym sformułowano następujące ukierunkowania tematyczne:

- Podnoszenie wiedzy i świadomości wszystkich mieszkańców w obszarach kluczowych dla regionu, w szczególności: aktywności obywatelskiej i równego traktowania, kultury i tożsamości regionalnej, środowiska i klimatu, zdrowego trybu życia, racjonalnych zachowań komunikacyjnych, cyfryzacji oraz przedsiębiorczości.
- Zachowanie i upowszechnienie dziedzictwa kulturowego materialnego i niematerialnego.
- Podnoszenie kompetencji kadr kultury i turystyki (w obszarze krajoznawstwa), głównie na poziomie lokalnym.
- Rozwój infrastruktury (instytucji) kultury, e-kultury oraz oferty uwzględniającej zagadnienia różnorodności kulturowej i dialogu obywatelskiego.
- Realizacja kompleksowych przedsięwzięć rewitalizacyjnych.
- Zagospodarowanie przestrzeni publicznych w sposób integrujący społeczności lokalne oraz podnoszenie świadomości w zakresie planowania przestrzennego i architektury.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje Powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu

Władze samorządowe w procesie zarządzania powiatem kierują się wytycznymi zawartymi w sporządzonych opracowaniach na poziomie powiatowym, które

obejmują całokształt zjawisk i czynników istotnych dla lokalnego rozwoju. POnZPS jest zgodny z innymi przyjętymi do realizacji dokumentami powiatowymi, dotyczącymi różnych aspektów życia społeczno-gospodarczego.

Uchwała dotycząca przyjęcia POnZPS podjęta przez powiat obowiązuje na terytorium całego powiatu – wszystkich gmin wchodzących w jego skład. Dlatego poszczególne gminy znajdujące się na obszarze Powiatu Starogardzkiego opracowując własne dokumenty strategiczne i planistyczne o charakterze gminnym, będą musiały przeanalizować i wziąć pod uwagę zapisy i działania dotyczące dziedzictwa kulturowego w powiecie zawarte w POnZPS.

POnZPS zgodny jest z następującymi dokumentami:

➤ **Strategia Rozwoju Powiatu Starogardzkiego na Lata 2021 – 2027**

Strategia Rozwoju Powiatu Starogardzkiego na Lata 2021 – 2027 została przyjęta uchwałą nr XXVIII/275/2021 Rady Powiatu Starogardzkiego z dnia 23 czerwca 2021 r.

To najważniejszy dokument planistyczny i strategiczny, w oparciu o który samorząd powiatowy realizuje obowiązek prowadzenia polityki rozwoju lokalnego. Strategia została opracowana w oparciu o perspektywę wizji do roku 2027, podkreślając jej specyfikę i wskazując na indywidualne rozwiązania, odpowiednie do charakterystyki obszaru, wyzwań i potrzeb. Wyznacza ona główne cele strategiczne rozwoju powiatu starogardzkiego oraz przedstawia określone kierunki działań. Jest narzędziem do skutecznego zarządzania Powiatem z perspektywy wielopoziomowego rozwoju.

Misja powiatu starogardzkiego do 2027 roku: Rozwijamy potencjał społeczny i gospodarczy naszego Powiatu dla dobra jego mieszkańców, przedsiębiorców, inwestorów, turystów – poprzez poprawę dostępu do infrastruktury, pełne wykorzystanie lokalnych zasobów i szans rozwojowych, umacnianie dobrego poziomu oświaty i ochrony zdrowia, dbając o środowisko przyrodnicze w myśl zasad zrównoważonego rozwoju oraz integracji społeczności lokalnej z udziałem samorządu kierującego się zasadami współdziałania i partnerstwa.

Wizja powiatu starogardzkiego do 2027 roku: POWIAT STAROGARDZKI MIEJSCEM ZRÓWNOWAŻONEGO I BEZPIECZNEGO ŻYCIA.

W strategii definiuje się podporządkowane wizji i misji cele strategiczne oraz odpowiadające im cele operacyjne oraz kierunki działań. Poniżej wskazano te, które mają związek z dziedzictwem kulturowym powiatu.

Cel strategiczny: Rozwój edukacji i kapitału społecznego.

Cel operacyjny: Społeczeństwo Obywatelskie.

Kierunki działań:

- Rozwój świadomości i postaw społeczeństwa obywatelskiego.
- Upowszechnianie kultury i turystyki w Powiecie.

Cel operacyjny: Ochrona i kształtowanie dziedzictwa kulturowego powiatu.

Kierunki działań:

- Rozwój kompleksowej współpracy na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego i opieki nad zabytkami.

➤ **Roczny Program Współpracy Powiatu Starogardzkiego z organizacjami pozarządowymi oraz podmiotami wymienionymi w art. 3 ust. 3 Ustawy o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie na 2025 rok**

Roczny Program Współpracy Powiatu Starogardzkiego z organizacjami pozarządowymi oraz podmiotami wymienionymi w art. 3 ust. 3 Ustawy o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie na 2025 rok został przyjęty uchwałą nr VII/47/2024 Rady Powiatu Starogardzkiego z dnia 30 października 2024 r. i posiada jeden cel główny: zaspokojenie potrzeb mieszkańców Powiatu, wzmocnienie rozwoju społeczeństwa obywatelskiego, budowanie partnerstwa oraz wspieranie organizacji pozarządowych w realizacji ważnych celów społecznych. Wśród priorytetowych zadań publicznych znalazły się takie, które odnoszą się do ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego:

- organizowanie lokalnych, regionalnych i ogólnopolskich imprez kulturalnych, sportowych, turystycznych i rekreacyjnych dla osób niepełnosprawnych, wspierających ich aktywność w tych dziedzinach
- organizowanie imprez kulturalnych, konferencji, dyskusji i prelekcji, zwłaszcza związanych z promocją dziedzictwa kulturowego Kociewia
- organizowanie działań mających na celu pielęgnowanie i zachowanie dziedzictwa narodowego i regionalnego, dóbr kultury i sztuki oraz tożsamości kulturowej Kociewia
- wspieranie różnorodnych działań (m.in. wystawy, konkursy, koncerty, publikacje) kształtujących postawy patriotyczne i mające wpływ na budowanie społecznej pamięci historycznej
- wspieranie działalności wolontariatu
- działania mające na celu promocję czytelnictwa wśród dzieci i młodzieży
- działania wychowawcze, edukacyjne i integracyjne, wzmacniające więzi społeczne, w tym międzypokoleniowe
- edukacja kulturalna i wychowanie przez sztukę, rozwijanie twórczości i umiejętności uczestnictwa w kulturze, w tym włączanie dzieci i młodzieży z doświadczeniem migracyjnym w te działania

➤ **Uchwała nr V/29/2024 Rady Powiatu Starogardzkiego z dnia 28 sierpnia 2024 r. w sprawie przyjęcia zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych w granicach administracyjnych Powiatu Starogardzkiego**

W dokumencie tym zostały określone zasady udzielania dotacji celowej z budżetu Powiatu Starogardzkiego. Dokument ten zastąpił wcześniej istniejący dokument o podobnej treści, z roku 2017. Powodem aktualizacji dokumentu były zmiany Rozporządzenia Komisji (UE) o nr 2023/2831 z dnia 13 grudnia 2023 r. Przedstawiono w nim elementy składowe wniosku o udzielenie dotacji stanowiącej pomoc *de minimis* oraz procentowe dotacje nakładów kosztów. Podkreślono także ramy czasowe udzielanych dotacji oraz załączono formularz wniosku o udzielenie dotacji. Zwrócono uwagę na elementy mające wpływ na pozytywną opinię o udzieleniu dotacji oraz określono ramy czasowe przedłożenia rekomendacji w tym temacie. Załączono wzór sprawozdania z wykonanych prac przy zabytku.

5.2. Charakterystyka zasobów oraz analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Powiatu Starogardzkiego

5.2.1. Charakterystyka powiatu

Powiat starogardzki położony jest w północnej części Polski, w województwie pomorskim. Powiat starogardzki położony jest w dużej mierze nad rzeką Wdą i Wierzycą, na terenie głównie Pojezierza Starogardzkiego (tzw. Pojezierze Kociewskie) oraz Równiny Tucholskiej, którą porastają Bory Tucholskie, w południowej części województwa pomorskiego. W skład powiatu wchodzi 13 jednostek samorządu terytorialnego: gmina miejska Starogard Gdański, gmina wiejska Starogard Gdański, gmina wiejska Bobowo, gmina miejsko – wiejska Czarna Woda, gmina wiejska Kaliska, gmina wiejska Lubichowo, gmina wiejska Osieczna, gmina wiejska Osiek, gmina miejsko – wiejska Skarszewy, gmina miejska Skórcz, gmina wiejska Skórcz, gmina wiejska Smętowo Graniczne oraz gmina wiejska Zblewo.

Ryc. 2. Powiat starogardzki z wyszczególnieniem na gminy

Powiat starogardzki należy do dużych jednostek samorządowych drugiego szczebla administracyjnego. Jego powierzchnia zajmuje 1,346 km², czyli 7,3% powierzchni województwa pomorskiego.

Powiat starogardzki znajduje się na terenie tzw. Kociewia, czyli regionu etnograficzno-kulturowego, którego wschodnią granicą jest Wisła, na zachodzie zaś Kaszuby. W południowej części widoczną granicą są Bory Tucholskie, na północy zaś Żuławy Wiślane. Charakterystycznym elementem krajobrazu Kociewia są morenowe wysoczyzny i wzgórza, a także piaszczyste równiny sandrowe porośnięte lasami Borów Tucholskich. Uzupełniają je liczne jeziora oraz sieć rzek. Wśród ponad 200 jezior dominują zbiorniki rynnowe – długie, głębokie, o prostych, równoległych brzegach. Znacznie rzadziej spotykane są jeziora wypełniające zagłębienia moreny dennej – mają one zazwyczaj kolisty kształt, są płytsze i otoczone łagodnie nachylonymi brzegami. Wśród jezior morenowych występują też niewielkie, bezodpływowe zbiorniki wodne zwane „oczkami”. Jeziora te są ostatnimi naturalnymi rezerwuarami czystej wody, co nadaje im szczególne znaczenie rekreacyjne i turystyczne. Kociewie charakteryzuje się również korzystnym klimatem, choć zmiany pór roku następują tu nieco później niż w centralnej Polsce. Lato jest zazwyczaj ciepłe i suche, jednak należy do najkrótszych w kraju.

Na terenie powiatu ustanowiono różne formy ochrony. W jego granicach znajduje się kilkanaście użytków ekologicznych. Stanowią one najczęściej ekologiczne nieużytki lub grunty

zalesione lub zakrzewione albo grunty orne i pastwiska trwałe. Wszystkie stanowią tereny o zróżnicowanej powierzchni i zlokalizowane są na terenach różnych gmin powiatu. W celu ochrony elementów naturalnych wydzielono pięć rezerwatów, skupionych głównie w południowej i zachodniej części powiatu: rezerwat Sowie Torfowiska powstał na terenie Leśnictwa Sowi Dół i zajmuje 32,98 ha - celem ochrony rezerwatu jest zachowanie ekosystemów borów bagiennych oraz brzeziny bagiennej. Rezerwat Siwe Bagno - bory bagienne oraz torfowiska wysokie to 90,62 ha powierzchni, a w celu zabezpieczenia tego terenu wyznaczono otulinę o łącznej powierzchni 175,67 ha. Rezerwat Zdrójno to z kolei kompleks leśny Borów Tucholskich, na terenie gminy Osiek. Rezerwat zajmuje powierzchnię 168,97 ha. Ochroną objęto tu ekosystem siedliskowy bobrów zlokalizowany w obrębie śródleśnego jeziora Brzezianek. Rezerwat Krzywe Koło w pętli Wdy to wąski cypel otoczony wodami rzeki Wdy, który stanowi dobrze zachowany przykład grądu subkontynentalnego. Na obszarze 10,03 ha objęto ochroną krajobraz o wysokiej wartości ekologicznej, unikatowe w skali regionu drzewostany oraz rzadko występujące gatunki roślin zielnych. Rezerwat Czapli Wierch - celem ochrony rezerwatu jest zachowanie charakterystycznego dla Borów Tucholskich fragmentu kontynentalnego boru mieszanego wraz z występującym tam starodrzewem sosnowym o naturalnym pochodzeniu. Rezerwat Jezioro Udzierz - celem rezerwatu jest ochrona ekosystemu jeziora Udzierz wraz z okolicznymi torfowiskami, szuwarami i łąkami. Szczególną wagę przywiązuje się do zachowania zróżnicowanej i licznej ornitofauny oraz bogatej roślinności naczyniowej. W drugiej połowie XIX wieku w nadleśnictwie Wirty utworzono ogród dendrologiczny, pełniący nie tylko funkcje praktyczne, ale także dydaktyczne. Położone nad jeziorem Borzechowskim, około 5 km od Zblewa i 17 km od Starogardu Gdańskiego – stanowi najstarszy w Polsce leśny ogród dendrologiczny. Założone zostało w 1875 roku przez nadleśniczego Adama Putricha, w okresie rozwoju europejskich tendencji związanych z wprowadzaniem do uprawy gatunków drzew i krzewów pochodzących z różnych stref klimatycznych. W pierwszej połowie XX wieku, dzięki działalności nadleśniczych Kazimierza Szulistawskiego i Józefa Pozorskiego, kolekcja drzew została znacząco wzbogacona. W tym czasie utworzono m.in. aleję drzew egzotycznych oraz alpinarium o powierzchni około 0,44 ha. W latach 80. XX wieku dokonano dalszych nasadzeń, w tym wielu gatunków pochodzących z Dalekiego Wschodu, oraz przeprowadzono modernizację zaplecza technicznego. Obiekty towarzyszące obejmują m.in. wyluszcarnię szyszek, chłodnię do przechowywania nasion, magazyn szyszek, szklarnię oraz punkt sprzedaży sadzonek. Obecnie arboretum pełni funkcję naukowo-dydaktyczną i turystyczno-rekreacyjną. Na powierzchni 33 ha wyodrębniono cztery zasadnicze części: ogród dendrologiczny oraz sektory prezentujące roślinność europejską, amerykańską i azjatycką. Zgromadzono tu ponad 830 gatunków i odmian drzew oraz krzewów, a wytyczone ścieżki – dydaktyczna i widokowa o łącznej długości około 2,7 km – umożliwiają zapoznanie się z różnorodnością ekosystemów leśnych oraz zasadami ich ochrony i gospodarowania. Do najbardziej charakterystycznych i cennych okazów należą m.in. cyprysik groszkowy (*Chamaecyparis pisifera*) oraz tulipanowiec amerykański (*Liriodendron tulipifera*). Na terenie

arboretum znajduje się również grób syna założyciela, stanowiący element dziedzictwa historycznego tego miejsca.

Ze względu na położenie geograficzne oraz strukturę gospodarczą, powiat starogardzki posiada charakter rolniczo-przemysłowo-turystyczny. Użytki rolne stanowią dominującą część jego powierzchni – około 47%, co determinuje wiodącą rolę rolnictwa jako głównej gałęzi gospodarki oraz podstawowego źródła utrzymania znacznej części mieszkańców. Obszary leśne zajmują ponad 43% powierzchni powiatu, natomiast wody powierzchniowe stanowią około 10% jego ogólnego obszaru.

Gospodarka powiatu starogardzkiego opiera się przede wszystkim na przemyśle farmaceutycznym, drzewnym, meblarskim, spirytusowym, skórzano-obuwniczym, budowlanym oraz rolno-spożywczym, przy czym istotnym, choć mniej dominującym, elementem jest również sektor turystyczny. Według danych rejestru REGON w 2023 roku na terenie powiatu funkcjonowało 13 893 podmioty gospodarki narodowej, z czego zdecydowaną większość – 11 183 – stanowiły osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą. W tym samym roku zarejestrowano 1 090 nowych podmiotów, a 675 wykreślono z rejestru. W strukturze organizacyjnej podmiotów posiadających osobowość prawną dominowały spółki handlowe z ograniczoną odpowiedzialnością, których liczba wynosiła 628. Analiza danych z rejestru REGON wskazuje, że największą grupę stanowią mikroprzedsiębiorstwa, zatrudniające od 0 do 9 pracowników – ogółem 13 423 podmioty. Pod względem branżowym 1,7% jednostek (239) prowadziło działalność w zakresie rolnictwa, leśnictwa, łowiectwa i rybactwa, 32,2% (4 467) funkcjonowało w sektorze przemysłu i budownictwa, natomiast 66,1% (9 187) wpisanych było do kategorii pozostałej działalności gospodarczej. Wśród osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą najczęściej występującymi kierunkami aktywności gospodarczej były: handel hurtowy i detaliczny, naprawa pojazdów samochodowych (24,6%) oraz budownictwo (25,6%).⁷

W powiecie starogardzkim na 1000 mieszkańców pracuje 218 osób (są to dane bez osób pracujących w jednostkach budżetowych, działających w zakresie obrony narodowej i bezpieczeństwa publicznego, osób pracujących w gospodarstwach indywidualnych w rolnictwie, duchownych, osób pracujących w organizacjach, fundacjach i związkach oraz bez podmiotów gospodarczych o liczbie pracujących do 9 osób, według faktycznego miejsca pracy i rodzaju działalności.)⁸

Powiat Starogardzki wyróżnia się bogatym i zróżnicowanym dziedzictwem kulturowym, którego fundament stanowi kultura kociewska. Kociewie, stanowiące drugi co do wielkości zwarty etnicznie i kulturowo region Pomorza, charakteryzuje się własną gwarą oraz tradycjami nawiązującymi do kultury chełmińsko-kujawskiej. W obrębie społeczności kociewskiej wykształciły się mniejsze grupy regionalne, takie jak: Kociewiaczycy właściwi, Górale, Feteracy, Polanie (Polachy) oraz Kociewiaczycy z pogranicza borowiackiego, określani przez mieszkańców właściwego Kociewia mianem Lasaków lub Borowiaków. Granice Kociewia właściwego

⁷ Za: www.polskawliczbach.pl

⁸ Za: www.polskawliczbach.pl dla roku 2021 r.

wyznaczają miejscowości: na północy – Zduny, Linowiec i Skarszewy, na zachodzie – Zblewo i Wda, na południu – Głuche, Frąca i Twarda Góra, natomiast na wschodzie – droga z Nowego do Gniewu oraz koryto rzeki Wierzycy aż do miejscowości Brzeźno. W rejonie Rajkowych granica opuszcza bieg Wierzycy, kierując się ku Zdunom. Obszar zamieszkiwany przez Feteraków obejmuje część dzisiejszych gmin Gniew i Pelplin. Północną część regionu zajmuje grupa skarszewsko-tczewska, zwana Góralami – określenie to odnosi się do ich osadnictwa na terenach wyżynnych. Południowa granica zasięgu Górali przebiega przez środkową część gminy Pelplin, dalej obejmuje miejscowości południowej części gminy Subkowy oraz południowe obrzeża gminy Tczew, kończąc się w rejonie Skarszew. Na północy graniczą oni z grupą Polan. Zachodni i południowy pas terytorium, położony pomiędzy granicą właściwego Kociewia a obszarem zasięgu kociewskich cech wymowy, czyli granicą Borowiaków właściwych, ma charakter przejściowy i pozostaje wyraźnie pod wpływem kultury kociewskiej.

5.2.2. Zarys historii powiatu

Obszar dzisiejszego powiatu starogardzkiego był zamieszkiwany już w okresie mezolitu (VII tysiąclecie p.n.e.), o czym świadczą odkryte tu ślady działalności ludzkiej. Następne odkrycia archeologiczne wiążą się ze środkowym neolitem (VI–V tysiąclecie p.n.e.) i wskazują na osadnictwo grup należących do kultury pucharów lejkowatych. Społeczności tej kultury wydobywały krzemień i wytwarzały z niego narzędzia, które następnie trafiały poprzez wymianę handlową nawet na bardzo odległe obszary. W drugiej połowie III tysiąclecia p.n.e. obszar ziemi starogardzkiej został zasiedlony przez społeczności reprezentujące kulturę ceramiki sznurowej. Na ziemiach Polski epoka brązu rozpoczęła się około XIX wieku p.n.e. W jej początkowym etapie na terenach starogardzkich dominowała kultura iwieńska, której ludność zajmowała się przede wszystkim hodowlą bydła, w mniejszym stopniu rolnictwem. Około XVI wieku p.n.e. kultura ta ustąpiła miejsca kulturze trzcinieckiej. W III okresie epoki brązu (1200–1000 p.n.e.) na omawianych terenach pojawiło się osadnictwo kultury łużyckiej, które trwało aż do końca okresu halsztackiego (700–400 p.n.e.). W tym czasie wyraźnie rozwinęły się kontakty handlowe – wyroby trafiały tu zarówno z południa Europy, jak i ze Skandynawii. Kultura łużycka zanikła w wyniku przemian wewnętrznych oraz najazdów scytyjskich. Od początków naszej ery do IV wieku n.e. ziemia starogardzka, podobnie jak większość ziem polskich, znalazła się w zasięgu oddziaływań cesarstwa rzymskiego. Znajdźiska archeologiczne wskazują jednak na dość skromne osadnictwo w tym okresie. W VI i VII stuleciu na teren dzisiejszej Polski zaczęły napływać plemiona słowiańskie. Z IX wieku pochodzi grodzisko w Owidzu.

W latach 955–960 książę Mieszko I kierował swoją ekspansję na północ wzdłuż Wisły, lecz w dorzeczu Wierzycy – zapewne w rejonie Starogardu – natrafił na silny opór. Dopiero Bolesław Krzywousty osiągnął trwałą sukces – w 1116 roku zdobył Gdańsk i Świecie, a w latach 1119–1123 całe Pomorze Gdańskie zostało przyłączone do Polski jako jedna z dzielnic. Ziemia starogardzka znalazła się w granicach księstwa świeckiego, które w XIII wieku uległo dalszemu podziałowi na dwie mniejsze jednostki terytorialne.

W roku 1198 książę Grzymisław przekazał Starogard wraz z czterema wsiami – Kamierowem, Równinem, Szczodrowem i Czarnocinem – zakonowi joannitów. Nadanie to zostało w 1238 roku udokumentowane w bulli papieża Grzegorza IX. Darowizna ta potwierdza rangę grodu jako ważnego ośrodka władzy książęcej. Po 1198 roku joannici urządzili w grodzie siedzibę swego baliwatu i wzniesli murowany kościół pod wezwaniem św. Jana. Ich kompleks, otoczony drewnianą palisadą z murowanymi basztami narożnymi, znajdował się na lewym brzegu Wierzycy, około pół kilometra od obecnego centrum miasta. Z kolei osada książęca rozwijała się na prawym brzegu rzeki. W 1309 roku, po zajęciu Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków, ziemie obecnego powiatu starogardzkiego weszły w skład państwa zakonnego. Proces pełnej organizacji władzy oraz zakładania nowych osad bądź nadawania prawa chełmińskiego istniejącym miejscowościom przyspieszył po zawarciu pokoju kaliskiego w 1343 roku.

W średniowieczu (XII w.) powstały bractwa strzeleckie w celu ochrony miast przed zagrożeniem zewnętrznym. Starogardzkie bractwo datuje się na drugą połowę XIV wieku, prawdopodobnie na rok 1351, za rządów wielkiego mistrza krzyżackiego Winrycha von Kniprode. Członkowie bractwa, liczącego 50–100 osób, ćwiczyli strzelanie z łuku do kura, a zwycięzca, król kurkowy, zyskiwał przywileje podatkowe i handlowe. W XVII wieku bractwo otrzymało poparcie króla Jana III Sobieskiego, który nadał mu przywileje i nowy statut (1683 r.). Na przełomie XVII i XVIII wieku strzelanie zmieniło się na broń palną, a członkostwo stało się symbolem honoru. Po rozbiorach Polski bractwo przetrwało, zmieniając ćwiczenia strzeleckie na tarczę. W XIX wieku starogardzkie bractwo przeniosło strzelnicę pod Kocborowo i wybudowało nową siedzibę z cegły, wraz z salą ćwiczeń i strzelnicą. W 1878 r. uzyskało nowy statut potwierdzony przez władze pruskie. Po I wojnie światowej bractwa odradzały się w Wielkopolsce, na Pomorzu i Śląsku. W 1926 r. starogardzkie bractwo nadało Prezydentowi RP Ignacemu Mościckiemu godność króla kurkowego, otrzymując w prezencie jego srebrny portret w formie płaskorzeźby. Działalność bractwa przerwała II wojna światowa. W 1992 r. powstał Komitet Założycielski, a w 1993 r. sąd zarejestrował Kurkowe Bractwo Strzeleckie w Starogardzie Gdańskim. W 1994 r. bractwo zostało przyjęte do Zjednoczenia Kurkowych Bractw Strzeleckich RP.

W 1454 roku w państwie zakonnym wybuchło powstanie przeciwko Krzyżakom, zorganizowane przez tzw. Związek Pruski. Już 6 lutego 1454 roku, w dniu rozpoczęcia powstania, spalono folwark krzyżacki położony pod miastem i przejęto inne posiadłości, a zryw objął również Skarszewy. Wydarzenia te zapoczątkowały wojnę trzynastoletnią, zakończoną pokojem toruńskim w 1466 roku. Na jego mocy Pomorze Gdańskie wraz z ziemią chełmińską, michałowską, Malborkiem i Warmią zostało włączone do państwa polskiego jako Prusy Królewskie, natomiast pozostałe ziemie zakonne znalazły się w zależności lennejskiej od króla Polski.

Od XVI wieku aż do połowy XVII stulecia Kociewie przeżywało okres względnego spokoju. W XVII wieku, w wyniku rywalizacji o dominację w basenie Morza Bałtyckiego, doszło do kolejnych działań wojennych między Rzeczpospolitą a Szwecją. Bezpośrednim powodem

konfliktu były roszczenia polskich Wazów do tronu szwedzkiego. Pierwsza wojna polsko-szwedzka z lat 1626–1629 nie spowodowała znacznych zniszczeń w Prusach Królewskich, jednak Starogard ucierpiał wówczas w około jednej trzeciej swojej zabudowy. Kolejna inwazja, rozpoczęta w 1655 roku przez Karola X Gustawa, przeszła do historii jako „potop szwedzki”. Po zdradzie części magnaterii szwedzkie wojska szybko zajęły większość Rzeczypospolitej, w tym w 1656 roku również Starogard. Miasto zostało odbite w 1658 roku, lecz już rok później ponownie znalazło się pod okupacją. W odwecie za lojalność wobec korony polskiej dokonano egzekucji około 130 mieszkańców. Zakończenie wojny przyniósł pokój oliwski z 1660 roku, w wyniku którego Jan Kazimierz zrzekł się pretensji do tronu szwedzkiego, a Szwecja utrzymała większość Inflant. Zniszczenia wojenne były jednak ogromne – wysadzono kościoły, baszty i ratusz, a miasto zostało niemal całkowicie zrujnowane. Po wojnie, w wyniku epidemii dżumy i cholery, liczba mieszkańców Starogardu spadła do około 650 osób, co oznaczało ubytek ludności o ponad połowę w stosunku do XVI wieku. Odbudowa miasta trwała aż do czasów I rozbioru Polski.

Prowincja pomorska nie zaznała jednak długotrwałego spokoju – w latach 1700–1721 trwała trzecia wojna północna, a w 1734 roku rozgorzała wojna o sukcesję polską. W 1768 roku w miasteczku Bar na Podolu zawiązano konfederację barską – zbrojny związek szlachty, powołany w obronie niepodległości Rzeczypospolitej oraz sprzeciwiający się traktatowi gwarancyjnemu podporządkowującemu kraj wpływom Rosji. Wśród uczestników ruchu znaleźli się m.in. Kazimierz Pułaski – późniejszy bohater wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych – oraz Józef Wybicki, autor „Mazurka Dąbrowskiego”. Wuj Wybickiego, Michał Lniski, należał do ścisłego grona przywództwa konfederacji, tzw. Generalności, pełniąc także funkcję jej zagranicznego reprezentanta. To właśnie on został marszałkiem konfederacji zawiązanej w Starogardzie 17 sierpnia 1769 roku. Ze względu na katolicki charakter ruchu, protestancki Gdańsk nie przystąpił do konfederacji. Pierwszym miastem Pomorza, które poparło działania konfederatów, był Starogard. Miasto wraz z okolicą wystawiło oddział liczący początkowo około 500 osób, zwany „legionem Lniskiego”, który w 1770 roku rozrósł się do ponad 1500 żołnierzy. Formacja ta odznaczyła się w licznych walkach przeciwko wojskom rosyjskim – m.in. pod Starogrodem, Toruniem, Świeciem i Kcynią – a część jej uczestników brała następnie udział w obronie Wawelu w 1772 roku. Historyk, prof. Władysław Zajewski z Gdańska wskazuje, że część starogardzkich konfederatów mogła znaleźć się w gronie pierwszych polskich zesłańców syberyjskich po upadku Wawelu. Wydarzenia te, choć dziś często zapomniane, stanowią istotny rozdział w dziejach Starogardu. Świadczą o silnych związkach miasta z ideą Rzeczypospolitej oraz o patriotycznej postawie jego mieszkańców w obliczu zagrożenia suwerenności państwowej.

Kolejny przełom nastąpił w 1772 roku wraz z I rozbiorem Polski. We wrześniu tego roku do Starogardu przybyli pruscy komisarze, którzy w imieniu króla Fryderyka II przejęli miasto i okoliczne starostwa. W okresie panowania pruskiego w mieście wzniesiono koszary przeznaczone dla stacjonującego tu garnizonu. W 1792 roku Starogard dotknął kolejny, rozległy pożar, który niemal doszczętnie zniszczył zabudowę miejską. Ocaleniu uległo jedynie

jedenaście murowanych budynków, nowo wzniesione koszary oraz kościół pw. św. Mateusza. Zachowane średniowieczne piwnice spalonych drewnianych domów stały się fundamentem pod nowe, murowane kamienice, które zaczęto wznosić już dwa lata po katastrofie.

W 1806 roku wojska Napoleona wkroczyły na teren Prus, a rok później działania wojenne objęły powiat starogardzki. U boku Francuzów walczyły oddziały polskie dowodzone przez generałów Jana Henryka Dąbrowskiego i Józefa Komierowskiego, które odbiły z rąk pruskich m.in. Świecie, Nowe i Gniew. Dnia 26 stycznia 1807 roku do Starogardu wkroczył oddział kapitana Bystrama, który następnego dnia został pojmany przez Prusaków, a wkrótce odбитy przez oddziały pułkownika Dziewanowskiego. Generał Dąbrowski pozostawił w mieście 300-osobową załogę pod dowództwem porucznika Kowalskiego, której zadaniem było utrzymanie Starogardu w rękach polskich – mimo zmiennych losów walk. W połowie lutego 1807 roku do miasta dotarły wojska francuskie dywizji generała Ménarda, maszerujące w kierunku Gdańska. Przez pewien czas stacjonowały tu również oddziały 2. batalionu kapitana Loringen'a. Na potrzeby armii wzniesiono w mieście piekarnię polową oraz zorganizowano szpital dla ponad 500 rannych i chorych żołnierzy. Utworzono również cmentarz wojskowy poza murami miasta, przy trakcie prowadzącym do Tczewa.

W 1812 roku przez ziemię starogardzką ponownie przemaszerowały wojska francuskie, zmierzające w kierunku Moskwy. W roku 1832, po klęsce Powstania Listopadowego, polscy oficerowie udający się na emigrację na Zachód przemierzali szlak wiodący przez Malbork i Tczew, gdzie przekraczali rzeki Nogat i Wisłę, a następnie kierowali się przez Starogard, Czersk, Chojnice, Gorzów i Frankfurt nad Odrą w stronę Lipska. Na trasie przemarszu punkty wypłaty żołdu zorganizowano w Tczewie i Starogardzie Gdańskim, przy czym żołd naliczano i wypłacano aż do osiągnięcia granicy pruskiej. Oficerowie pruscy, którym powierzono prowadzenie kolumn polskich uchodźców, posługiwali się językiem polskim lub francuskim, co umożliwiało swobodną komunikację z żołnierzami i zapobiegało trudnościom w porozumiewaniu się.⁹

W przygotowania do powstańczego zrywu, mającego na celu odrodzenie państwa polskiego, na Kociewiu zaangażowanych było wiele osób reprezentujących różne warstwy społeczne – chłopów i robotników z okolicznych wsi i folwarków, mieszczan, szlachtę, urzędników oraz młodzież szkolną. W dniu 20 lutego 1846 roku do Klonówki koło Starogardu przybył wyznaczony na przywódcę przedsięwzięcia Florian Ceynowa, młody student z Królewca, członek Towarzystwa Demokratycznego Polskiego – tajnej organizacji powstałej w 1832 roku w Paryżu. W nocy z 21 na 22 lutego plebania ks. Józefa Łobodzkiego w Klonówce stała się siedzibą sztabu powstańczego, gdzie opracowano plan działań zbrojnych. Zakładał on zajęcie Starogardu wraz z arsenałem i kasami publicznymi, a także rozbrojenie i pojmanie stacjonujących tam żołnierzy pruskich. Oddział powstańczy dowodzony przez Józefa Puttkamera-Kleszczyńskiego wyruszył w kierunku miasta, gdzie oczekiwał ich Florian Ceynowa, mający dowodzić natarciem od strony mostu chojnickiego. Siły powstańcze liczyły

⁹ Za: komunikaty_mazursko_warminskie-r1993-t-n1-s77-94

od 70 do 100 osób, uzbrojonych głównie w narzędzia rolnicze – kije, widły i siekiery – przy czym jedynie nieliczni posiadali broń palną. Pierwszym zadaniem oddziału miało być opanowanie stajni pruskich huzarów. Jednakże część uczestników odmówiła wykonania rozkazu, tłumacząc, iż nie chcą ginąć „za szlachecką Polskę”. W obliczu buntu i braku wsparcia z innych powiatów, Ceynowa – świadomy dysproporcji sił wobec 500–600 uzbrojonych żołnierzy pruskich – podjął decyzję o zaniechaniu akcji i rozwiązaniu oddziału. Powstanie zakończyło się niepowodzeniem, a jego uczestnicy zostali wkrótce zdradzeni i ujęci. Florian Ceynowa został aresztowany 6 marca 1846 roku, a w procesie przeciwko członkom Towarzystwa Demokratycznego Polskiego sędzono 254 osoby oskarżone o przygotowania do powstania. Ceynowa, ks. Łobodzki i Puttkamer-Kleszczyński zostali skazani na karę śmierci, jednak wykonanie wyroków uniemożliwił wybuch rewolucji w Berlinie w marcu 1848 roku. Po uwolnieniu Ceynowa powrócił do nauki, uzyskał tytuł doktora medycyny, a w 1852 roku osiadł na stałe w Bukowcu koło Świecia, utrzymując się z praktyki lekarskiej. Zasłynął również jako pionier badań nad językiem i kulturą Kaszub, wydając jedną z pierwszych książek w gwarze kaszubskiej. Część jego publikacji dotyczyła również Kociewia. Zmarł w 1881 roku.

Coraz większą wagę zaczęto przykładac do rozwoju komunikacji. W latach 20. i 30. XIX wieku przebudowano m.in. trakt Berlin–Starogard–Królewiec oraz wybudowano szosy łączące Starogard z Pelplinem i Tczewem (trasa przez Piłę. W latach 1870–1871 powstał odcinek łączący Piłę ze Starogardem i Tczewem. W tym okresie dynamicznie rozwijał się przemysł – początkowo w formie manufaktur, a później zmechanizowanych fabryk. M.in. w XIX wieku browarnictwo rzemieślnicze przeszło zasadniczą przemianę – wraz z rozwojem techniki na terenie niemal całej Europy zaczęły powstawać browary o charakterze przemysłowym. W 1865 roku starogardzcy przedsiębiorcy utworzyli zakład piwowski znany jako „Wielki Browar”, wzniesiony na pozostałościach dawnego młyna krzyżackiego z 1283 roku. Początkowo urządzenia browaru poruszane były przy użyciu kieratu konnego, a od 1895 roku wykorzystywano już napęd parowy. W latach 1898–1900, w związku z potrzebą dostarczenia wody do bardziej oddalonych części miasta, przystąpiono do budowy systemu lewarowego, umożliwiającego pobór wód powierzchniowych z zakola rzeki Wierzycy. W roku 1900, równolegle z wznoszeniem miejskiej gazowni, rozpoczęto realizację sieci wodociągowej. Ujęcie wody oparto na studniach wierconych na głębokości od 10 do 22 metrów. Wydobyta woda trafiała następnie przez zespół filtrów żwirowych do zbiornika zlokalizowanego przy gazowni, gdzie w osobnym budynku zainstalowano dwie pompy tłoczące oczyszczoną wodę do miejskiej sieci wodociągowej. Rozwój przemysłu wpłynął korzystnie na lokalną gospodarkę, co w konsekwencji spowodowało osiedlanie się w mieście coraz liczniejszej społeczności. Na przełomie XIX i XX wieku w Starogardzie funkcjonowało kilkanaście zakładów przemysłowych, dających zatrudnienie blisko tysiącu osób. W tym samym okresie miasto odnotowało znaczący wzrost liczby mieszkańców – z około 3,1 tysiąca w roku 1826 do niemal 9,7 tysiąca w roku 1900. Już od połowy XIX wieku panorama przemysłowa Starogardu Gdańskiego obejmowała siedem zakładów, w tym jeden o znaczeniu międzynarodowym. Najstarszym z nich była Fabryka Maszyn Aleksandra Horstmana, działająca od 1820 roku. Z

niewielkiego warsztatu naprawczego rozwinęła się w nowoczesny zakład z odlewnią i biurem konstrukcyjnym, zatrudniający ok. 200 osób i produkujący maszyny rolnicze o napędzie parowym i elektrycznym. Fabryka obuwia Balorient, oparta w całości na polskim kapitale, wytwarzała obuwie damskie, męskie i dziecięce, które trafiało m.in. do Krakowa i Poznania. Zatrudniała 150 pracowników. Zakłady H.A. Winkelhausena, założone w 1846 roku, należały do największych w regionie. Produkowały wina, koniaki, spirytus i ocet – łącznie 6–8 mln litrów rocznie. Firma posiadała oddziały w Niemczech, Francji i Polsce, a w latach 20. XX w. zatrudniała ok. 4,5 tys. osób, z czego 500 w Starogardzie. Po zakończeniu II wojny światowej wznowiono ich działalność jako Starogardzkich Zakładów Przemysłu Spirytusowego „Polmos”, które funkcjonowały już jako przedsiębiorstwo państwowe, wchodzące w skład ogólnokrajowego Przedsiębiorstwa Przemysłu Spirytusowego „Polmos” z siedzibą w Warszawie. Początkowo zakład specjalizował się w produkcji wódek czystych i gatunkowych, natomiast od 1984 roku rozpoczęto wytwarzanie nowych wyrobów alkoholowych o niższej zawartości alkoholu, takich jak aperitify, kremy i koktajle. Obecnie w rękach prywatnej spółki Premium Distillers. Zakłady Przemysłowe Franza Wiecherta Juniora (od 1872 r.) obejmowały młyn, kuźnię, stolarnie, bocznice kolejową i dwie elektrownie wodne. Były jednym z najwydajniejszych młynów Pomorza, o zdolności przerobowej 42 tys. ton zboża rocznie. Fabryka Obuwia Petera Kauffmanna i Synów, założona w 1888 roku, powstała na bazie dawnej garbarni. Po modernizacji i rozbudowie w 1895 r. zatrudniała 125 osób i produkowała wysokiej jakości obuwie eksportowe. Fabryka Wyrobów Tytoniowych J. Goldfarba rozpoczęła działalność w 1839 roku, rozwijając uprawę i przetwórstwo tytoniu. W końcu XIX wieku zatrudniała 500 osób i posiadała filie w Gdańsku, Bydgoszczy i Kościerzynie.

W wyniku I wojny światowej powstały warunki sprzyjające odrodzeniu niepodległego państwa polskiego. W powiecie starogardzkim, tuż po zakończeniu wojny, władzę nadal sprawował pruski landrat. Pod wpływem nacisków ze strony polskiej ludności, od listopada 1918 roku przy landracie zaczął urzędować także polski komisarz. Mieszkańcy powiatu zorganizowali ponadto Powiatową Radę Ludową, której zadaniem było zabezpieczenie mienia publicznego, a także powołanie straży policyjnej, leśnej oraz lokalnej administracji. Zarówno rada powiatowa, jak i gminne odegrały w latach 1918–1920 istotną rolę w zarządzaniu regionem. Po wycofaniu się garnizonu pruskiego ze Starogardu w końcu 1919 roku, utrzymaniem porządku w mieście i powiecie zajęły się strażę obywatelskie, do czasu przekazania tych obowiązków oddziałom Wojska Polskiego. 29 stycznia 1920 roku „Błękitna Armia” gen. Józefa Hallera wyzwoliła Starogard Gdański z rąk pruskich. Tym samym zakończył się okres 148 lat niewoli. Sam generał odwiedził miasto 4 lutego 1920 roku. Mieszkańcy z entuzjazmem witali go na ulicach miasta.

Organizacyjną bazą odtwarzanego 2 Pułku Ułanów Wojska Polskiego stały się koszary na Zakrzówku pod Krakowem. W uznaniu zasług bojowych jednostki, z dniem 1 stycznia 1919 roku nadano jej „gwardyjskie” miano – 2 Pułk Szwolężerów. Następnie, decyzją Ministra Spraw Wojskowych, generała porucznika Józefa Leśniewskiego, dla upamiętnienia szarży pod Rokitną, jednostka otrzymała nazwę 2 Pułk Szwolężerów Rokitniańskich. Pułk wsławił się

podczas działań prowadzonych od października 1919 roku w ramach Frontu Pomorskiego, którego celem było przejęcie Pomorza z rąk zaborcy pruskiego. Oddziały pułku witane były przez ludność polską z ogromnym entuzjazmem i życzliwością. Szwadron honorowy jednostki uczestniczył również w uroczystościach zaślubin Polski z Bałtykiem w Pucku w dniu 10 lutego 1920 roku, a dwa dni później w obchodach w Gdyni. W kolejnych latach pułk brał udział w kampanii przeciwko wojskom dowodzonym przez Siemiona Budionnego, odnosząc znaczące sukcesy. W czerwcu 1926 roku szwadrony 2 Pułku Szwolężerów Rokitniańskich przeniesiono do Starogardu Gdańskiego, gdzie zorganizowano nową bazę stacjonowania. Dzięki doświadczeniu i dyscyplinie kadry dowódczej proces adaptacji w nowym miejscu przebiegł sprawnie i z pełnym powodzeniem.¹⁰

W 1934 roku prawa miejskie uzyskał Skórcz, który przekroczył wówczas liczbę 3 tysięcy mieszkańców. W 1936 roku rozpoczęto budowę drogi Warlubie–Osiek–Lubichowo.

2 września 1939 roku do Starogardu wkroczyły wojska niemieckie. Od tego momentu, wraz z wybuchem II wojny światowej, ziemia starogardzka znalazła się w granicach III Rzeszy. Powiat Starogardzki został włączony do Okręgu Gdańsk–Prusy Zachodnie. 3 września 1939 r. w Skórczu utworzono obóz przejściowy dla ludności polskiej, który funkcjonował do listopada tego samego roku. Pierwsza masowa egzekucja w Lesie Szpęgawskim miała miejsce 12 września 1939 roku. Największe nasilenie tych zbrodni przypadło na okres od 10 października do 8 grudnia tegoż roku. Zgodnie z relacją jednego z więźniów, księdza Ignacego Stryzyska, „prawie trzy razy dziennie wywożono więźniów na rozstrzelanie”. Szacuje się, że w ten sposób zamordowano około 1500 osób osadzonych w więzieniu w Starogardzie Gdańskim. Ofiarami byli między innymi duchowni – niemal połowa kapłanów ówczesnej diecezji pelplińskiej – a także blisko 200 nauczycieli i pedagogów. Łącznie w okresie od września 1939 roku do stycznia 1940 roku w Lesie Szpęgawskim straciło życie od 5000 do 7000 osób. Byli to głównie przedstawiciele polskiej inteligencji z terenów Kociewia, Kaszub i innych części Pomorza, a także pacjenci szpitala psychiatrycznego w Kocborowie. Wśród ofiar znajdowali się również Żydzi oraz niemieccy przeciwnicy narodowego socjalizmu. 7 marca 1945 r. wojska radzieckie wyparły z powiatu oddziały niemieckie. 30 marca 1945 r. powiat starogardzki wszedł w skład nowo utworzonego województwa gdańskiego, z siedzibą w Starogardzie.

W 1950 r. decyzją władz centralnych do nazwy miasta dodano przydomek „Gdański”. Powiat starogardzki został zlikwidowany 1 czerwca 1975 r., a jego teren włączono do województwa gdańskiego. Dopiero reforma administracyjna z 1998 r. przywróciła powiaty jako jednostki samorządowe. W jej ramach zlikwidowano województwo gdańskie, a na jego miejscu powołano województwo pomorskie.

5.3. Krajobraz kulturowy i zabytki o najwyższym znaczeniu dla Powiatu

Powiat Starogard Gdański leży w dorzeczu dwóch rzek: Wdy (nazywanej też Czarną wodą) i Wierzycy, na terenie północnej rubieży Borów Tucholskich oraz terenu usianego licznymi jeziorami. Są to obszary z bardzo charakterystycznym ukształtowaniem terenu, z

¹⁰ Za: <https://strefahistorii.pl/article/3062-2-pulk-szwolazerow-rokitnianskich-ze-starogardu-gdanskiego>

nieuregulowanymi korytami rzek z łagodną linią brzegową, licznymi szeroko rozlewającymi się rzeczkami, zatoczkami i starorzeczami charakteryzującymi się stanem zbliżonym do naturalnego i znaczną czystością wód. Towarzyszą im tereny morenowe, urodzajne łąki, suche lasy Borów Tucholskich, pola uprawne znajdujące się w sąsiedztwie cieków wodnych. Środowisko naturalne w niewielkim stopniu zostało przekształcone. Te, wyjątkowe walory przyrodnicze i krajobrazowe, wraz z tutejszym łagodnym klimatem stanowią o znacznej atrakcyjności wypoczynkowej i rekreacyjnej regionu.

Podstawowymi elementami materialnego dziedzictwa kulturowego są zabytkowe obiekty budownictwa i architektury, układy przestrzenne i krajobrazowe (urbanistyczne, zespoły pałacowe, dworskie, folwarczne i parkowe, cmentarze i inne). Ze względu na znaczne wartości historyczne i kulturowe ochronie konserwatorskiej podlegają obszary krajobrazu kulturowego o znaczeniu krajowym, regionalnym i lokalnym oraz zespoły urbanistyczne, obiekty architektury, kształtowane tereny zielone, zabytki ruchome oraz stanowiska archeologiczne.

Wśród licznych zabytków architektury i budownictwa znajdujących się w granicach powiatu starogardzkiego możemy wskazać obiekty o znaczeniu ponadregionalnym.

Warto zwrócić uwagę między innymi na zespół stada ogierów w Starogardzie Gdańskim. Zabudowania stadniny wzniesiono w latach 1890–1896, natomiast jej oficjalne utworzenie miało miejsce w 1897 roku z przeznaczeniem do hodowli koni rasowych na potrzeby armii. Po zakończeniu II wojny światowej działalność hodowlana była kontynuowana, a dodatkowo zaczęto organizować wydarzenia jeździeckie oraz wystawy.

5.3.1. Krajobraz kulturowy – dziedzictwo materialne

Najbardziej wyrazisty przejaw krajobrazu kulturowego stanowi dziedzictwo materialne. Obejmuje wszystkie ślady działalności człowieka: od sieci dróg i przestrzennych układów osadniczych, przez budownictwo mieszkalne, gospodarcze, przemysłowe, architekturę dworską, sakralną, municypalną, założenia parkowe i cmentarne, po zabytki ruchome i archeologiczne. Jak wspomniano, na terenie powiatu starogardzkiego występuje niezwykle ciekawy, obrazujący historyczne przemiany, układ osadniczy, stanowiący bogactwo Kociewia obejmujący zarówno przestrzenne układy miejskie, jak i ruralistyczne.

5.3.1.1. Układy przestrzenne miast

Na terenie powiatu funkcjonują obecnie cztery miasta: Czarna Woda, Skórcz, Starogard Gdański i Skarszewy.

Najważniejszym i najbardziej wartościowym elementem kompozycyjnym oraz przestrzennym Starogardu Gdańskiego jest układ urbanistyczny Starego Miasta. Obszar ten otaczają mury obronne, w których zachowały się m.in. Baszta Młyńska, Baszta Narożna i baszta Bramy Gdańskiej – wszystkie wpisane do rejestru zabytków. W granicach Starego Miasta znajdują się również inne obiekty objęte ochroną konserwatorską: kościół św. Mateusza, kościół św. Katarzyny, synagoga oraz kamienica przy ul. Rynek 16. Układ przestrzenny zachował typowe cechy miejskie nadane mu w czasie lokacji, gdzie mamy do

czynienia z kwadratowym rynkiem o wymiarach 107x107 metry. Ta niezwykle duża przestrzeń posiadała kiedyś także cztery studnie, z których dwie, po badaniach archeologicznych udało się odtworzyć. Ośrodkiem rozplanowania lokacyjnego był ratusz. Z dawnej dokumentacji, głównie fotograficznej wynika, że ruch pieszych po rynku odbywał się zarówno w stronę przeciwnych i sąsiednich naroży, jak i przez środek placu, obok ratusza. W sierpniu 1792 roku pożar miasta strawił dotychczasową, w większości drewnianą zabudowę rynku. Obecne kamienice, wzniesione na średniowiecznych fundamentach i piwnicach, pochodzą z XIX i XX stulecia.

Rejon dworca kolejowego to jeden z najstarszych obszarów miasta. Historia starogardzkiego dworca kolejowego sięga roku 1871. Zespół zabytkowych budynków dworca kolejowego w Starogardzie Gdańskim przeszedł kompleksową przebudowę i został otwarty w październiku 2018 r. Miasto zrealizowało tę inwestycję w ramach projektu dofinansowanego przez Unię Europejską. Remont budynku głównego dworca obejmował m.in. wykonanie posadzek żywicznych, które stanowią współczesne uzupełnienie elementów historycznych. Odrestaurowany obiekt zachwyca swoim wyglądem, stanowiąc jeden z najbardziej charakterystycznych przykładów XIX-wiecznej architektury w mieście. Budynek wzniesiony z żółtej cegły, ozdobiony bogatym detalem, po przeprowadzonych pracach konserwatorskich odzyskał dawny urok i dziś ponownie cieszy oko mieszkańców oraz podróżnych. Równie interesujące jest jego wnętrze – po usunięciu нефunkcjonalnych, współczesnych podziałów przestrzeń stała się jasna i przestronna. Wśród zachowanych oryginalnych elementów warto wymienić posadzkę z heksagonalnych płytek oraz drewniany, polichromowany strop.

Ryc. 3. Widok części Rynku w Starogardzie Gdańskim wraz z dwiema studniami; fot. Edyta A. Marek

Ryc. 4. Mury obronne w Starogardzie Gdańskim; fot. Edyta A. Marek

Ryc. 5. Detal z frontu kościoła św. Mateusza w Starogardzie Gdańskim; fot. Edyta A. Marek

Ryc. 6. Zachowany układ miasteczka Skarszewy; fot. Edyta A. Marek

Skarszewy zachowały wyraźną strukturę przestrzenną, harmonijnie powiązaną z otaczającym środowiskiem naturalnym. Wyjątkowy jest jednak układ urbanistyczny miasta, które przez uwarunkowania terenu rozwinęło zbliżony do kwadratu układ – zamek wzniesiono na wyniesieniu nad rzeką Wietcisą, a miasto otoczone murami ulokowało się na wschód od grodu. Na szczególną uwagę zasługują elementy średniowiecznego układu urbanistycznego: w dużym stopniu zachowany XIII-wieczny system obwarowań, wzgórze zamkowe z Zamkiem Joannitów oraz XIV-wieczny kościół pw. św. Michała Archanioła. Panoramy miasta, zwłaszcza widziane od strony południowej, pozostają czytelne i dobrze wpisują się w krajobraz. Układ ulic z charakterystyczną zabudową w różnych częściach miasta został w znacznej mierze utrzymany, a pierzeje Rynku wraz z przyległymi uliczkami zachowały spójny i jednorodny charakter.

Ryc. 7. Fragment murów z basztą w Skarszewach; fot. Edyta A. Marek

Skórcz to miasto zbudowano na planie charakterystycznej, średniowiecznej owalnicy z dominującym nad miastem, XIV-wiecznym kościołem p.w. Wszystkich Świętych. Układ przestrzenny Skórcza kształtują trzy główne jednostki osadnicze: pierwotna osada owalnicowa z prostokątnym placem, osada otwarta położona na zachód od niej oraz wczesnośredniowieczny gród na południowym brzegu Węgiermucy. Początkowy rozwój miasta związany był z drogami prowadzącymi do Wolentala i Wielbrandowa, natomiast w XIX wieku został ukierunkowany przez budowę linii kolejowej do Lubichowa i Starogardu.

5.3.1.2. Układy ruralistyczne wsi

Tereny obecnego powiatu starogardzkiego na przestrzeni dziejów były kilkakrotnie zaludniane i wyludniane. Zatem pierwotne układy przestrzenne w większości zostały zatarte. Zaledwie kilka z nich zachowuje ściśle uporządkowany układ urbanistyczny z kwadratowym rynkiem, otoczonym siecią ulic wytyczonych równolegle i prostopadle i są to późniejsze miasta: Starogard Gdański i Skarszewy. Obecny układ osadniczy powiatu jest pozostałością akcji kolonizacji tych ziem ludnością polską przez zakon krzyżacki, głównie mazurską. Ludność docierała na te tereny głównie z południa i południowego wschodu od XV-XVI wieku, jeszcze nawet w XVIII wieku. Struktura architektoniczna wsi w dużej mierze zachowała swoją dawną czytelność – zarówno pod względem skali, jak i charakteru zabudowy, które wciąż pozostają widoczne w krajobrazie. Powojenne modernizacje, niedobory materiałów, ubóstwo oraz częste, prowizoryczne remonty spowodowały przekształcenie wyglądu wielu budynków. Szczególnie silnie przeobraziła się zabudowa gospodarcza, która w znacznej części uległa dekapitalizacji i musiała szybciej dostosować się do nowych wymogów. Z czasem pojawiła się też nowa grupa obiektów mieszkalnych – budynków współczesnych, często inspirowanych typowymi projektami z lat 70. i 80. XX wieku. Pomimo tych zmian, układ zabudowy dawnych działek w wielu miejscowościach zachował tradycyjny charakter – z domem mieszkalnym usytuowanym od frontu i zabudowaniami gospodarczymi skupionymi wokół podwórza. Niestety, zdarzają się również realizacje wyraźnie dysharmonijne – zbyt duże, o charakterze i stylistyce obcej tradycji wiejskiej.

Najczęściej spotykane układy ruralistyczne, zarówno na terenach rolniczych, jak i puszczańskich, to wielodrożnice, najstarsza forma osadnictwa wiejskiego w Europie. Charakteryzuje się zwartą zabudową o nieregularnym układzie dróg, wzdłuż których usytuowane są domy mieszkalne i budynki gospodarcze. Zabudowa rozmieszczona jest po obu stronach traktów, a w centralnej części często znajduje się plac pełniący funkcję społeczną i kulturalną. Układ dróg bywa dostosowany do naturalnych uwarunkowań terenu, takich jak doliny czy koryta rzek. Tak wyglądają wsie gminy Skórcz, wiele wsi w gminie Zblewo, Bobowo, Osieczna, Smętowo Graniczne, Czarna Woda czy Kaliska. Tu warto zwrócić uwagę na wieś Osiek. Początki Osieka sięgają około 4000 r. p.n.e., kiedy powstała tu pierwsza osada. We wczesnym średniowieczu przekształciła się ona w gród obronny, u którego podnóża rozwijała się zabudowa wiejska. Na początku XIV wieku wzniesiono w tym miejscu zamek krzyżacki. Współczesny Osiek ma charakter wsi placowo-ulicowej, a układ jego dróg

wywodzi się jeszcze z XI stulecia. Historyczna zabudowa skupia się wokół trójkątnego placu oraz wzdłuż głównych ulic i traktów od niego odchodzących.

Znacznie rzadziej spotykane są wsie rozproszone. Wieś rozproszona charakteryzuje się znacznymi odległościami między zagrodami, które jednak rozmieszczone są stosunkowo równomiernie na dużym obszarze. Tworzą one dość gęstą sieć osadniczą obejmującą osiedla samotnicze, niewielkie przysiółki, pojedyncze zagrody lub ich niewielkie skupiska. Zabudowa lokowana jest zazwyczaj w sąsiedztwie pól uprawnych, w oddaleniu od centralnej części wsi. Układ ten nosi wyraźne znamiona rozproszenia, a nie koncentracji zabudowy. Większe wsie rozproszone to np. wsie w gminie Lubichowo: Wilcze Błota, Zielona Góra, Zelgoszcz, Wda, częściowo Lubichowo. Częściej występują układy szeregówek, zarówno pierwotne, jak i ukształtowane w wyniku rozwoju wsi. Prezentują je np. Bożepole Królewskie – jedna z mniejszych wsi w gminie Skarszewy - gdzie szeregowość wynika z napływu nowych mieszkańców i budowy nowych domów, czy Borzechowo - wieś z potencjałem związanym z lokalnym jeziorem i w związku z tym rozparcelowaniem szeregowym.

Dobrym przykładem wsi owalnicowej jest Dąbrówka, gdzie bardzo dobrze widoczny jest stary układ owalnicy, z kościołem w centralnej części. Owalnica jest to dawny układ wsi w formie mocno wydłużonego placu obwiedzonego dwoma drogami obudowanymi domostwami. Całość dawnego układu Dąbrówki zamykają dwie kapliczki ceglane, z których każda znajduje się po przeciwnej stronie wyjazdu z wioski (od wschodu i zachodu).

5.3.1.3. Zabudowa miejska

Początkowo w miastach dominowała zabudowa drewniana, jednak z biegiem czasu została ona zastąpiona trwałymi budowlami murowanymi. W parterowych częściach domów znajdowały się obszerne sienie, często o znacznej wysokości, z których biegły schody prowadzące na piętro do części mieszkalnej. Z kolei wąskie korytarze w przyziemiu otwierały się na zaplecza gospodarcze, usytuowane na podwórzach. Wokół rynków Starogardu Gdańskiego, Skórcza i Skarszew w XIX i na początku XX wieku powstała charakterystyczna dla mniejszych miast Pomorza zabudowa czynszowa. Fasady kamienic otrzymywały dekoracje inspirowane popularnymi wówczas kierunkami stylistycznymi – od neoklasycyzmu i neogotyku, po secesję i eklektyzm.

W Starogardzie Gdańskim pod koniec XIX wieku oblicze miasta, zwłaszcza w obrębie Rynku, uległo znaczącym przeobrażeniom. Zamożni właściciele unowocześniali swoje domy, nadając im fasady w modnych wówczas stylach historycznych. Bogactwo lokalnych przemysłowców znalazło wyraz w architekturze – obok willi zaczęły powstawać modernistyczne kamienice czynszowe. Przy dawnych murach wprowadzono dodatkowe podziały parcelacyjne, jednak zasadnicza struktura przestrzenna miasta zachowała się bez zmian.

Ryc. 8. Dawny układ zabudowy Skarszew; Fot. Edyta A. Marek

Skarszewy do dziś zachowały przejrzysty układ urbanistyczny, harmonijnie współistniejący z otaczającym środowiskiem. Na szczególną uwagę zasługują relikty średniowiecznego założenia, w tym w znacznej części ocalałe XIII-wieczne obwarowania, wzgórze zamkowe z dawną siedzibą Joannitów oraz XIV-wieczny kościół św. Michała Archanioła. Sylweta miasta, zwłaszcza oglądana od południa, wyraźnie rysuje się w krajobrazie. Układ uliczek zachował dawny charakter, a w poszczególnych rejonach miasta można dostrzec typową, historyczną zabudowę. Największą spójność i jednolitość prezentują pierzeje Rynku wraz z przyległymi uliczkami.

Ryc. 9. Fragment dawnej zabudowy Skórcza wraz z widoczną kamienicą przy ul. Sobieskiego 10 w Skórczu; fot. Edyta A. Marek

Zespół urbanistyczny miasta Skórcz wraz z kościołem pw. Wszystkich Świętych wpisany jest do rejestru zabytków. Układ ten wyróżnia się dobrze zachowaną strukturą przestrzenną – w planie współczesnego miasta nadal czytelny jest średniowieczny schemat z dominującym nad zabudową XIV-wiecznym kościołem. Na zachód od tego założenia funkcjonowała niegdyś druga osada o charakterze wielokulturowym. W granicach miasta znajduje się również ok. 20 ha terenów objętych ochroną krajobrazową. Niepokój budzi stan kamienicy przy ul. Sobieskiego 10, której elewacja wymaga pilnych prac konserwatorskich. Większość zabytków nieruchomości skupia się przy głównych ulicach, a ich ogólny stan można ocenić jako dobry. Przeważa zabudowa mieszkaniowa murowana z początków XX wieku, choć na wielu obiektach widoczne są znaczące przekształcenia fasad w stosunku do pierwotnej formy. Do gminnej ewidencji zabytków wpisano 127 obiektów, w tym dwa zabytki rejestrowe oraz historyczny układ urbanistyczny obejmujący zabudowę w otoczeniu kościoła.

Czarna Woda nie posiada klasycznego, historycznego układu miejskiego. Miejscowość rozwinęła się z kilku odrębnych osad i do dziś zachowała cechy charakterystyczne dla układów wiejskich, w tym wypadku typu wielodrożnicowego. Dominującą formą zabudowy są

murowane, parterowe domy z czerwonej cegły licowej lub otynkowane, nakryte stromymi dachami krytymi dachówką bądź eternitem. Budownictwo drewniane o funkcji mieszkalnej występuje jedynie sporadycznie.

5.3.1.4. Zabudowa wiejska

Obok układu ruralistycznego, zabudowa wiejska pozostaje dla krajobrazu kulturowego bardzo istotna, nadając wsi i regionowi archaiczny charakter. W wielu wsiach nadal dominuje zabudowa zagrodowa w postaci małych i średnich zagród z budynkami wolnostojącymi, zielenią wysoką i ogródkami przydomowymi. Siedliska tworzą przeważnie zespoły dwóch, trzech lub czterech budynków: budynek mieszkalny oraz zabudowa gospodarczo-inwentarska. Budynki mieszkalne, jednokondygnacyjne, czasem z użytkowym poddaszem lub rzadziej dwukondygnacyjne, pod dwuspadowymi dachami, murowane rzadziej drewniane, sytuowane są przy drogach, w układzie kalenicowym. Budynki gospodarcze usytuowane za budynkiem mieszkalnym lub częściowo po drugiej stronie drogi, oddzielającej niwę siedliskową od pól. Najczęściej na tyłach działki, równoległe do budynku mieszkalnego znajdowała się stodoła.

W tradycyjnej kulturze ludowej budownictwo łączyło funkcje użytkowe i artystyczne. Architektura wsi kociewskiej, niemal wyłącznie drewniana, była silnie związana z przyrodą oraz lokalnymi tradycjami i procesami osadniczymi. Większość zachowanych budynków pochodzi z XIX wieku, rzadziej z końca XVIII. Chałupy wznoszono na planie prostokąta, z centralnym kominem, wokół którego skupiały się izby. Początkowo jedno lub dwuizbowe, z czasem rozbudowywano je o kolejne pomieszczenia – alkierze i kuchnie. Wielka izba (paradnica) pełniła funkcję pokoju dziennego, jadalni i sypialni, a zimą także warsztatu tkackiego. Sień oddzielająca izbę od komina służyła jako miejsce pracy i przechowywania narzędzi, a czasem jako schronienie dla drobnego inwentarza. Ściany domów wznoszono z ciosanych bierwion w konstrukcji zrębowej lub sumikowo-łatkowej, a dachy dwuspadowe kryto trzcina, słomą lub gontem. Wśród zamożniejszych chłopów (gburów) spotykano chałupy podcieniowe, wzorowane na szlacheckich i ziemiańskich dworach. Wyróżnia się trzy typy: z pełnym podcieniem szczytowym, z podcieniem narożnym oraz z płytką wnęką podcieniową w ścianie wzdłużnej. Charakterystyczne dla regionu są ozdobne detale – profilowane nadproża, drzwi nabijane gwoździami, a także bogato wycinane okiennice i opaski okienne z motywami serca, tulipana czy półksiężyca. Typowym elementem dekoracyjnym są również „pazdury” – pionowe sterczyny na szczytach dachów o formach geometrycznych, roślinnych lub symbolicznych. Zagroda chłopska składała się z chałupy, stajni, obory, stodoły i ziemianki, zwykle rozplanowanych wokół dziedzińca. Budynki gospodarcze wznoszono z kamieni lub gliny, a stodoły z desek. Całość otaczał płot z bramą i furtką. Dawna architektura kociewska, harmonijnie wpisana w krajobraz i środowisko naturalne, stanowi dziś cenne dziedzictwo kulturowe oraz inspirację dla współczesnych rozwiązań architektonicznych, nawiązujących do tradycji regionu.

Wsie kociewsko-borowiackie najczęściej przybierają formę ulicówek, niekiedy przekształconych w wielodrożnice, oraz owalnic. Tradycyjna zabudowa opiera się tu głównie na drewnianych domach o konstrukcji wieńcowo-zrębowej, pierwotnie krytych strzechą, a później zastąpioną eternitem lub blachą. W gminie Osieczna zachowane drewniane chaty znajdują się m.in. w Klaninach, Małym i Dużym Krównie, Osówku, Szlachcie, a pojedyncze przykłady w Cisinach i Zimnych Zdrojach. W gminie Kaliska drewniane budynki można jeszcze odnaleźć w Cieciorce, Iwicznie, Płocicznie. W gminie Lubichowo dawne budownictwo widoczne jest m.in. w, Ocyplu i Zelgoszczy, a w gminie Zblewo – w Bytoni i Zblewie. Pojedyncze przykłady spotkać można także w Czarnej Wodzie (Huta Kalna) oraz na obrzeżach Borów Tucholskich w gminie Skórcz (Wielki Bukowiec). W regionie zachowały się również charakterystyczne „poniatówki”, np. w Osieku. Oprócz domów mieszkalnych licznie występują budynki gospodarcze o drewnianej konstrukcji szkieletowej, obite deskami bądź wypełnione cegłą lub gliną.

Dominującą formą zabudowy w części północno-wschodniej powiatu są murowane domy parterowe – wznoszone z czerwonej cegły licowej lub tynkowane, nakryte wysokimi dachami z dachówki bądź eternitu. Drewniane domy mieszkalne o konstrukcji wieńcowo-zrębowej zachowały się jedynie w pojedynczych wsiach, m.in. w Bobowie, Koźminie. Znacznie częściej drewno wykorzystywano w zabudowaniach gospodarczych, zwłaszcza przy budowie stodół. Nieliczne przykłady stanowią budynki o konstrukcji szkieletowej (szachulcowej), wypełnione cegłą – jak obiekt gospodarczy w Brzeźnie Wielkim – bądź gliną. Występują również przykłady zabudowy mieszanej, łączącej części murowane i szachulcowe, zachowane m.in. w Szpęgawsku. W okresie międzywojennym w krajobrazie wielu wsi kociewskich pojawiły się tzw. „poniatówki” – charakterystyczne domy związane z reformą rolną. Większość zabudowy wiejskiej pochodzi z ostatnich 30 lat. Zachowała się niewielka ilość domów z 1 poł. XX w.

Jedną z ciekawszych wsi powiatu, z dobrze widocznym układem ruralistycznym jest Kasparus. Wieś wielodrożnicowa położona nad Świętą Strugą, na zachód od jej ujścia do Wdy, otoczona jest częściowo terenami podmokłymi. Część miejscowości, usytuowana na wysokiej, piaszczystej krawędzi doliny Świętej Strugi, przy drodze prowadzącej do Szlagi, nosi nazwę Kalwaryjka, natomiast centralny punkt wsi, stanowiący węzeł dróg, określany jest mianem Kozięgo Rynku. Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1644 roku, choć jej początki sięgają zapewne wcześniejszego okresu. Początkowo funkcjonowały tu jedynie budy smolarskie, z czasem przekształcone w osadę wiejską. W źródłach z 1760 roku miejscowość występuje pod nazwą Kaspars Hus. Jeszcze w 1866 roku była niewielką wsią pozbawioną szkoły. W okresie międzywojennym wieś rozwijała się dzięki zatrudnieniu mieszkańców przy wyrębie borów, zniszczonych przez plagę sówki chojnowki. Na południowym krańcu miejscowości znajduje się neogotycki kościół ryglowy pw. św. Józefa. Kościół powstał w latach 1925-26, a jego budowniczym był ks. Antoni Arasmus. Budynek spłonął niemal całkowicie 31 grudnia 2020 roku, lecz został odbudowany w swojej formie. Niedaleko kościoła znajduje się drewniana plebania z połowy XIX wieku. Zachowana zabudowa wsi, pochodząca z przełomu

XIX i XX wieku, stanowi cenny przykład tradycyjnego budownictwa kociewskiego. 39 obiektów z tej miejscowości znajduje się w Gminnej Ewidencji Zabytków. Ochroną taką objęto także układ ruralistyczny wsi.

Inną wsią kociewską z terenu powiatu starogardzkiego o wysokich walorach ruralistycznych jest Długie w gminie Osieczna. Wieś ulicowa położona nad jeziorem Długie zachowała tradycyjny charakter zabudowy kociewskiej. Dominują tu drewniane budynki mieszkalne i gospodarcze o niewielkich rozmiarach, wzniesione w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, kryte dawniej strzechą, z małymi oknami wyposażonymi w okiennice. W drugiej połowie XV wieku miejscowość była wsią królewską należącą do starostwa gniewskiego, a pod względem sądowym, skarbowym i administracyjnym podlegała powiatowi tczewskiemu. W 1753 roku grunty określane nazwą Długiennica nadano węglarzowi Pawłowi Szczygielskiemu, a w 1757 roku obszar ten powiększono o łąki i lasy z przeznaczeniem pod hodowlę pszczoł. W 1789 roku królewska osada liczyła dwa dymy. W ostatniej ćwierci XIX wieku we wsi mieszkało 108 katolików, a zabudowę stanowiło 14 domów. Po epidemii cholery utworzono za wsią cmentarz choleryczny. Na przełomie XIX i XX wieku powstała w miejscowości jednoklasowa szkoła, która funkcjonowała do 1966 roku. We wsi tej 11 obiektów wpisano do Gminnej Ewidencji Zabytków.

Wieś o charakterze wielodrożnicy to Zimne Zdroje, także w gminie Osieczna, która obok dobrze zachowanego tego typu zabudowy wiejskiej posiada w Gminnej Ewidencji Zabytków 6 obiektów z tej wioski.

Suchobrzeźnica z kolei to malownicza wieś w gminie Osiek. Miejscowość, ukryta pośród lasów i przecięta leśną strugą uchodzącą w rejonie Błędna do rzeki Wdy, stanowi oazę ciszy i spokoju. Pierwotnymi mieszkańcami tych terenów byli smolarze, węglarze i bartnicy, a z czasem osiedlili się tu również rolnicy. W 1770 roku osada liczyła 18 mieszkańców. W okresie zaborów Prusacy nadali jej nazwę Birkenfliess, co w tłumaczeniu oznacza „Brzozową Strugę”. W 1887 roku wzniesiono z czerwonej cegły leśniczówkę Brzeźnica, która do dziś pełni swoją pierwotną funkcję. W 1904 roku wybudowano budynek szkolny, w którym w styczniu 1907 roku miał miejsce strajk uczniów przeciwko nauczaniu religii w języku niemieckim. Obecnie dawny budynek szkoły znajduje się w rękach prywatnych i pełni funkcję obiektu noclegowego. W Gminnej Ewidencji Zabytków ujęto pięć domów oraz układ ruralistyczny wsi.

W gminie Lubichowo znajduje się wieś Wda z zabytkowym charakterem centralnej części wsi. Nazwa miejscowości Wda wywodzi się od rzeki o tej samej nazwie, wzmiankowanej w dokumentach krzyżackich jako Bda, Bdo lub Wodda. W drugiej połowie XVI wieku wieś należała do powiatu tczewskiego, a pierwszy znany dokument o karczmie pochodzi z 1609 roku. W czasie potopu szwedzkiego miejscowość została zniszczona, a następnie odbudowana do 1677 roku. W XVII wieku miała charakter folwarczny i wchodziła w skład starostwa gniewskiego. Po I rozbiórce Polski (1772) Wda znalazła się w granicach Prus. W 1830 roku, w związku z wprowadzeniem obowiązku szkolnego, wzniesiono szkołę. Pod koniec XIX wieku wieś należała do powiatu starogardzkiego, liczyła 25 gospodarstw i 32 zagrody, posiadała szkołę trzyklasową, dwie karczmy i urząd pocztowy. Podczas I wojny światowej

jeńcy rosyjscy zbudowali drogę, a w 1919 roku w okolicy stacjonowały oddziały niemieckiego Grenzschtzu. Po odzyskaniu niepodległości w 1920 roku Wda znalazła się w granicach Polski i została przyłączona do gminy Lubichowo. W latach 1924–1926 powstał tu kościół parafialny, erygowany z parafii Czarnylas. W czasie II wojny światowej wieś została zajęta przez Niemców 3 września 1939 roku. Miejscowy nauczyciel Franciszek Sagan został rozstrzelany w Szpęgawsku, a nazwa miejscowości zmieniona na Waldau. W lutym 1945 roku podczas działań wojennych zniszczono około 60% zabudowy, w tym szkołę i kościół. Po wojnie wieś odbudowano – w 1948 roku naprawiono most i szkołę, a w latach '50 zakończono odbudowę zabudowy. W 1959 roku doprowadzono prąd, a w kolejnych dekadach powstały m.in. klubokawiarnia i sklep spółdzielczy. Szkołę zamknięto w 2004 roku. W następnych latach zmodernizowano drogi i reaktywowano Ochotniczą Straż Pożarną (2015). Wda, choć niewielka, zachowała bogatą historię i tradycje lokalne. W Gminnej Ewidencji Zabytków znajduje się 29 obiektów z tej wioski.

5.3.1.5. Zespoły rezydencjonalne i folwarki

Wraz z rozwojem gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej powstawały nowe elementy wsi - zespoły rezydencjonalne, parki i folwarki. Te struktury przestrzenne zwykle są objęte ochroną - jako historyczna forma organizacji przestrzeni, kompozycja parkowa i drzewostan oraz architektura rezydencji. Na terenie powiatu, w którym znaczną część wsi stanowiła własność kościelna, jest ich stosunkowo mało. Znaczna część zespołów została podzielona podczas kolejnych parcelacji, zniszczona w czasie wojny lub w okresie powojennym.

Reprezentacyjny charakter miał Pałac Wiechertów w Starogardzie Gdańskim - zachowany w formie eklektycznej z przewagą elementów neorenesansowych - wzniesiony około 1880 r. i prawdopodobnie przebudowany w roku 1893 przez Franciszka Wiecherta, który do 1945 r. był w posiadaniu rodziny. Jest to pałac o charakterze mieszkalnym; do niedawna mieściło się w nim przedszkole oraz mieszkania, zaś w roku 2020 przeszedł w ręce prywatne. Jest to najmłodszy obiekt pałacowy na terenie powiatu. Fasada pałacu zachwyca eklektycznym połączeniem neorenesansu i klasycyzmu. Budynek ma kształt litery „L” – starsze, zachodnie skrzydło z lat 1880–1882 w stylu neoklasycystycznym wzniesiono z czerwonej cegły, natomiast bardziej reprezentacyjne skrzydło południowo-wschodnie dobudowano w 1893 roku. Jego bogata dekoracja rzeźbiarska i detal architektoniczny nadają budowli wyjątkowy charakter. Najokazalsze są elewacje południowa i wschodnia, zdobione parami korynckich półkolumn i attyką z motywem wici roślinnej, zwieńczoną wazami. Centralną część frontu zdobi pięć kobiecych figur, w tym kopia słynnej „Venus Italica”. We wnętrzach, mimo licznych przekształceń, zachowały się oryginalne elementy wystroju – sztukaterie, plafony, malowidła w duchu neorenesansu oraz drewniane osłony grzejników. Na uwagę zasługuje także ceglana portiernia stylizowana na łuk triumfalny, ozdobiona rzeźbami kobiet i postacią lwa. Na przełomie XIX i XX wieku pałac pełnił funkcję rezydencji rodziny Wiechertów i był miejscem spotkań miejskiej elity. Jego bogata dekoracja, z rzeźbami na czele, świadczy o

wysokim poziomie artystycznym i dbałości o detale charakterystycznej dla architektury tej epoki.

Zabytkowy budynek „Strzelnicy” położony jest przy wjeździe do Starogardu Gdańskiego od strony Tczewa, w miejscu niegdyś zwanym żwirówką tczewską. Od 1847 roku teren ten należał do Kurkowego Bractwa Strzeleckiego – jednego z najstarszych w Polsce, działającego od 1351 roku. W latach 1889–1892 bractwo wzniosło tu reprezentacyjną siedzibę i urządziło otoczenie. Do 1939 roku obiekt pozostawał w jego posiadaniu. Po II wojnie światowej, w 1949 roku, nieruchomość przejęły władze komunistyczne, a budynek pełnił rozmaite funkcje użytkowe. W 2018 roku z inicjatywy siedmiu członków bractwa utworzono spółkę „Strzelnica” sp. z o.o., która przywróciła obiektowi dawny charakter i blask. Budynek z czerwonej cegły w stylu pruskiego neogotyku zachował oryginalne detale – ceglana elewację, wieżyczkę, zabytkowy sufit sali balowej i odrestaurowany żyrandol. Po rozbudowie mieści restaurację, bar, salę balową ze sceną oraz hotel z trzynastoma pokojami. Właścicielami nieruchomości o powierzchni ok. 4 ha są dziś Kurkowe Bractwo Strzeleckie i spółka „Strzelnica” sp. z o.o.

Pozostałe spośród zachowanych dzisiaj obiektów pałacowych pochodzą z okresu XIX wieku z jednym wyjątkiem – pałacu z Rynkówki, który powstał w XV wieku jako zamek warowny. Jedynym prawdziwym zamkiem średniowiecznym jest zamek joannitów ze Skarszew. Są wśród nich budynki, które posiadają nowych właścicieli dbających o nie, oraz takie, które czekają na swoją renowację. Otaczające je parki zachowane są w różnym stanie, najgorzej w Sucuminie oraz w Kopytkowie, w gminie Smętowo Graniczne.

Obiekt, o zdecydowanie reprezentacyjnym charakterze, to pałac w Nowej Wsi Rzecznej, gmina Starogard Gdański. Wzniesiony w połowie XIX wieku r., zaprojektowany przez nieznanego autora, otoczony był parkiem naturalistycznym o pow. 3,19 ha, zaprojektowanym przez nieokreślonego autora. W tym samym czasie powstała zabudowa folwarku, która jednak nie stanowiła całości i dziś nie istnieje. Pałac na rzucie prostokąta, o znacznie rozczłonkowanej bryle, parterowy w starszej części, zaś w zachodnim skrzydle dwie kondygnacje, a dobudowana wieża z trzema kondygnacjami. Dachy dwuspadowe z wystawkami i lukarnami, wielopłaszczyznowe lub o formie ściętego ostrosłupa. Ściany murowane, tynkowane, naroża boniowane. Ukształtowanie bryły oraz szczyty nadają obiektowi charakter zamkowy w duchu klasycyzującym. Obecnie obiekt znajduje się w renowacji. Stopniowo prowadzona jest również rewitalizacja parku zachowanego w formie dobrej.

Znacznie wynioślejszy jest zamek w Rynkówce, gm. Smętowo Graniczne wzniesiony w XVIII wieku na fundamentach zamku obronnego z XV wieku, zlokalizowany na terenie parku naturalistycznego. Dwór założony jest na planie wydłużonego prostokąta, dwukondygnacyjny z częściowo użytkowym poddaszem. Fasada bogato zdobiona elementami neogotyckimi. Ściany murowane, całość nakryta jest dachem dwuspadowym. Stanowi własność prywatną.

W Sucuminie (gmina Starogard Gdański) istnieje zespół pałacowy i folwarczny z XIX w. Po północnej stronie parku dworskiego - krajobrazowego, o niewielkiej obecnie powierzchni,

stoi dwukondygnacyjny, murowany pałac na rzucie prostokąta i nakryty dachem dwuspadowym. Pierwotnie przy dworze funkcjonował park, który być może pod wpływem budowy przelotowej drogi został wycięty. Pałac jest centralnym elementem kompozycji założenia; od strony południowo zachodniej - od strony drogi - prowadzi doń podjazd. Wokół znajdują się pozostałe obiekty założenia – rządcówka, zespół stajni, owczarnia, spichlerz i jeszcze jedna stajnia.

W latach 1323–1340 wzniesiono w Skarszewach obiekt obronny, pełniący funkcję

Ryc. 10. Dawny zamek joannitów w Skarszewach; fot. Edyta A. Marek

siedziby baliwatu. W tym samym roku, tuż na wschód od siedziby zakonnej, lokowano także miasto. Badania archeologiczne prowadzone w latach 1975–1976 i 1978–1980 pod kierunkiem M. Milewskiej pozwoliły lepiej poznać dzieje zamku i kolejne etapy jego rozwoju. Ustalono m.in., że przed budową późniejszego domu murowanego joannici wzniesli drewnianą, podpiwniczoną wieżę mieszkalno-obronną. Zamek zbudowano na wydłużonym, nieregularnym planie. Sam dom, wzniesiony na planie prostokąta (14 × 36 m), znajdował się w najwęższej, północno-zachodniej części wzgórza. Obiekt osiągnął swój ostateczny

układ na przełomie XIV i XV wieku. W 1433 roku został zniszczony w wyniku najazdu husytów. Podczas odbudowy wprowadzono zmiany – do południowej elewacji domu głównego, w jego wschodnim narożniku, dobudowano wieżę o wymiarach 7 × 15,5 m. Około 50 m na północ od domu głównego znajdował się mur z bramą szeroką na 3,5 m, oddzielający zamek od miasta. Po 1466 roku ziemie te weszły w skład Prus Królewskich, a w zamku ulokowano starostwo grodowe i sąd grodzki, działający tu do 1772 roku. W czasie wojen polsko-szwedzkich (1655–1660) obiekt uległ poważnym zniszczeniom, lecz odbudowano go w latach 1664–1705. W tym okresie sąd funkcjonował tymczasowo w drewnianym budynku na dziedzińcu. Po ostatnim rozbiore Polski władze pruskie rozpoczęły systematyczną rozbiórkę zamku – w latach 1777–1810 usunięto mury od strony miasta, a w XIX wieku rozebrano dom główny. Do dziś z dawnej średniowiecznej warowni zachowały się jedynie piwnice wschodniej części domu głównego.

Założony w 1897 roku przez władze niemieckie jako Provinzial-Irrenanstalt Konradstein, szpital psychiatryczny w Kocborowie powstał w okresie, gdy Pomorze Gdańskie należało do Niemiec. Nazwa Kocborowo wywodzi się od imienia osobowego Kocbor lub Kucbor, pochodzącego od staropolskiego imienia Chociebor, ma charakter dzierżawczy i została utworzona z formantem „-owo”. Miejscowość po raz pierwszy wzmiankowano w 1534 roku. Początkowo funkcjonował tu niewielki folwark szlachecki o powierzchni czterech łanów. W XVII–XVIII wieku należał on kolejno do Borowskiego (1648), Ostromeckiego (1682) i Jakuba Owidzkiego (1772). Po I rozbiore Polski w 1772 roku Kocborowo znalazło się w granicach

Prus i liczyło 29 mieszkańców. W 1843 roku majątek obejmował 72 ha, z sześcioma budynkami mieszkalnymi i dziesięcioma gospodarczymi, a w 1867 roku – wraz z folwarkiem św. Jan – 152 ha. W 1872 roku właścicielem był landrat starogardzki, von Neefe. Decyzję o budowie zakładu psychiatrycznego podjęto 24 lutego 1893 roku (inne źródła podają 7 kwietnia). Planowano utworzyć nowoczesny kompleks dla 1000 pacjentów, z możliwością dalszej rozbudowy. Pierwszych chorych przyjęto 30 grudnia 1895 roku, a prace zakończono w 1905 roku. Projekt opracowano pod kierunkiem architekta Harnischa, wzorując się na typowych dla Prus końca XIX wieku założeniach szpitalnych. Budynki, wzniesione z czerwonej cegły w stylu neogotyckim, cechuje surowa forma i harmonia kompozycji. Wyróżniającym elementem kompleksu jest wieża ciśnień z zegarem z lat 1894–1898, dziś zabytek wpisany do rejestru w 1994 roku. Oprócz pawilonów dla chorych wzniesiono budynki administracyjne, gospodarcze, mieszkania dla personelu, kaplicę oraz cmentarz, na którym spoczywają pierwsi dyrektorzy placówki i ofiary II wojny światowej. Szpital otoczony jest rozległym, starannie utrzymanym parkiem, stanowiącym zarówno przestrzeń rekreacyjną, jak i ważne siedlisko przyrodnicze. Na jego terenie występują liczne gatunki ptaków – m.in. dzięcioły, grzywacze.

Niewielki Dwór w Szteklinie, ul. Radziejewska 24 (gmina Lubichowo) wzniesiony w 1823 r., pełni funkcję usługowo-wypoczynkową. Jest parterowy, nakryty naczółkowym dachem, o podmurowaniu kamiennym i powierzchni ok. 340 m². Wejście poprzedzone gankiem o formie pergoli w stylu „polskim-dworkowym”.

Na terenie powiatu nie znajdują się inne dworki drewniane.

Dworek w Miradowie (gmina Zblewo) pierwotnie powstał jako szachulcowy w 1 poł. XIX wieku, przebudowany w latach 1919-1922., piętrowy, o wymiarach ok 12x35 m, na podmurówce kamiennej, od strony wschodniej przy głównym wejściu przybudówka, dach mansardowy z dachówką ceramiczną. Wokół niego zachowały się pozostałości budynków folwarku, zaniedbane: m.in. wozownia, spichlerz, budynki inwentarskie, wieża ciśnień, grobowiec rodziny Müllerów, zarośnięty samosiejkami staw i pozostałości ogrodzenia, za którym od drogi znajduje się park.

Dwór w Szpęgawsku (gmina Starogard Gdański) powstał około 1800 roku. Murowany, o cechach eklektycznych, nakryty dachem mansardowym, dwuspadowym, jednokondygnacyjny na korpusie głównym i parterowy w skrzydłach. Elewacje otynkowane, otwory przesklepione płasko. Dwór usytuowany na terenie dawnego zespołu dworskiego, z którego w chwili obecnej korzystają pracownicy i osoby korzystające z Domu Pomocy Społecznej.

Owidz (gmina Starogard Gdański) posiada niewielki zespół dworski, z końca XIX w. Dwór powstał w 2 ćwierci XIX wieku, w północnej części parku. Murowany z kamienia i cegły, parterowy w części głównej korpusu i części gospodarczej, zaś skrzydło południowo-wschodnie dwukondygnacyjne. Park prawdopodobnie wyodrębnił się z założonego jeszcze w XVIII wieku ogrodu, pierwotnego parku krajobrazowego oraz alei dębowej. Z obiektów folwarcznych pozostały jedynie dom mieszkalny, stodoła i obora.

Zespół Pałacowo-Parkowy w Bolesławowie (gmina Skarszewy) to harmonijne połączenie historii, architektury i przyrody. Położony w spokojnej wsi niedaleko Starogardu Gdańskiego, zachwyca urokiem dawnej rezydencji oraz malowniczym otoczeniem sprzyjającym wypoczynkowi. Pałac wzniesiono w 1902 roku z inicjatywy rodziny Modrow, ówczesnych właścicieli majątku. Budowla o cechach neobarokowych wyróżnia się piętrową bryłą, bogatą fasadą i przemyślanym układem przestrzennym, podkreślającym prestiż rodu. W skład zespołu wchodzi także folwark i zabudowania gospodarcze z przełomu XIX i XX wieku. Po II wojnie światowej pałac przekształcono w siedzibę Zespołu Szkół Rolniczych, co uchroniło go przed degradacją. Architektura obiektu łączy elegancję i funkcjonalność. Dwuspadowy dach z lukarnami, dekoracyjne portale i otynkowana fasada nadają budowli reprezentacyjny charakter. We wnętrzach zachowały się fragmenty oryginalnych zdobień, stolarka drzwiowa i schody, świadczące o dawnej świetności rezydencji. Na terenie kompleksu znajdują się również dawne budynki gospodarcze — obora, spichlerz i oficyny, przypominające o rozległości majątku Modrowów. Uzupełnieniem założenia jest rozległy park krajobrazowy z alejami, pomnikowymi drzewami i naturalnymi polanami. Zachował on swój historyczny układ i stanowi dziś cenne uzupełnienie architektonicznego dziedzictwa Bolesławowa.

Reprezentacyjne zespoły dworskie znajdowały się również w kilku innych miejscowościach, w których do dnia dzisiejszego zachowały się ich pozostałości lub są w różnym stanie zachowania: Leśna Jania i Kopytkowie (gmina Smętowo Graniczne), Zapowiedniku (gmina Skarszewy).

Jedyny park miejski wpisany do gminnej ewidencji zabytków znajduje się w miejscowości Kocborowo, obecnie dzielnica Starogardu Gdańskiego - o charakterze naturalistycznym założony pod koniec XIX wieku w związku z rozplanowaniem szpitala psychiatrycznego, w północnej części zespołu, u zbiegu obecnej ulicy dr Kryzana i dojazdowej drogi do osiedla mieszkaniowo-rekreacyjnego oraz północnego wjazdu do założenia szpitalnego. Z kolei tuż przy dworku znajdował się początkowo mały park, kiedyś z wydzieloną częścią na ogród różany, obecnie wybieg dla koni.

5.3.1.6. Zieleń zabytkowa

Umiejętność komponowania i zakładania parków oraz ogrodów pojawiła się na Kociewiu stosunkowo późno, wraz z rozwojem rezydencji magnackich i założeń klasztornych i są datowane na 2 poł. XVIII-XIX wiek. Zespoły pałacowo-parkowe najliczniej występują w północnych i zachodnich obszarach powiatu, a w mniejszym stopniu w jego części środkowej. Wspominając o zieleni zabytkowej warto także zwrócić uwagę na dawne cmentarze. W okresie powojennym kociewskie cmentarze w dużej mierze utraciły swoją pierwotną, naziemną strukturę — zniknęły liczne nagrobki oraz inne elementy architektury sepulkralnej, a układ przestrzenny i towarzysząca mu zieleń często uległy znacznemu zatarciu.

W gminie Starogard Gdański, miejscowość Dąbrówka posiada układ ruralistyczny, gdzie obowiązuje ochrona m. in. historycznej zieleni związanej z zabudową i układem

komunikacyjnym. W miejscowościach takich jak Jabłowo, Owidz, Klonówka, Kolincz, Krąg, Nowa Wieś Rzeczna, Rokocin, Sucumin, Sumin i Szpęgawsk, gdzie znajdują się parki oraz miejscowości Brzeźno Wielkie, Dąbrówka, Jabłowo, Owidz, Klonówka, Kokoszkowy, Kolincz, Krąg, Linowiec, Nowa Wieś Rzeczna, Siwiałka, Sumin, Szpęgawsk, Trzcina z cmentarzami, postuluje się rehabilitację i przekształcenia parków i cmentarzy w ich historycznych granicach z zachowaniem wartościowego starodrzewu zieleni wyznaczającej układ kompozycyjny, oraz wykorzystanie parków jako terenów zieleni ogólnodostępnej oraz zieleni wzbogacającej osnowę ekologiczną gminy. W gminie tej w wielu dokumentach MPZP znalazły się zapisy odnoszące się do ochrony zieleni historycznej.

Poniżej scharakteryzowano kilka parków dworskich z gminy Starogard Gdański:

Jabłowo. Park dworski z pierwszej połowy XIX wieku o powierzchni około 3 ha. Na jego terenie rośnie wiele interesujących, wartościowych drzew, w tym lipy o liściach strzępowatych, wiąz angielski oraz sosna czarna. Od frontu pałacu, na osi głównej kompozycji, rozciąga się rozległe jezioro, natomiast w głębi parku, po przeciwnej stronie rezydencji, znajduje się mniejszy staw. Całość założenia uległa znacznej degradacji kompozycyjnej.

Klonówka. Park dworski z XIX oraz przełomu XIX i XX wieku, o powierzchni około 7,8 ha. Z pierwotnego, XIX-wiecznego układu zachowały się granice założenia oraz fragmenty zwartego drzewostanu w południowo-zachodniej części parku. Z późniejszej, XX-wiecznej fazy zachowały się granice kompozycji oraz pojedyncze egzemplarze drzew.

Krąg. Park dworski z XIX wieku, obejmujący 2–3 ha, stanowiący wyraźnie czytelną dominantę zieleni w otwartym, równinnym krajobrazie okolicy. Występują tu liczne, cenne okazy wiekowych lip. Założenie reprezentuje nawiązania do francuskiej sztuki ogrodowej, widoczne między innymi w regularności układu kompozycyjnego.

Założenie parkowe przy pałacu w Nowej Wsi Rzecznej najprawdopodobniej powstało w miejscu wcześniejszego ogrodu i zostało ujęte żywopłotem. W jego przestrzeni występują szpalery wiekowych świerków oraz lip. W części zachodniej znajduje się polana z dębem szypułkowym, czerwonym jaworem oraz skupiskiem modrzewi japońskich. Układ ścieżek ma charakter swobodny, miejscami tarasowy, obecnie częściowo zarośnięty. Wzdłuż głównej osi kompozycyjnej zachowała się podstawa dawnej fontanny. Po wschodniej stronie zlokalizowany był niegdyś warzywnik, po 1945 r. przekształcony w teren działek. Do parku należał także przylegający od zachodu fragment lasu, w którym znajduje się nagrobek jednego z dawnych właścicieli posesji.

W Rokocinie park o kształcie wydłużonego prostokąta, z dworem pośrodku i przyległymi doń wnętrzami ogrodowymi. Od strony drogi do dworu prowadzi półkolisty podjazd z dwoma dębami flankującymi wjazd i wyjazd, pośrodku gazon. Alejki parkowe poprowadzone okrężnie-pętlowo przy granicach. Przez teren parku przepływa rzeczka, przez którą przeprowadzono dwa mostki. Przed północną elewacją dworu, na jego osi, rośnie świerk. W części południowej i południowo-wschodniej przebiega aleja grabowa. Stan zachowania bardzo dobry.

Przykrym przykładem jest zespół dworsko-parkowy z folwarkiem w Miradowie. Obszar dawnego parku podworskiego, niegdyś starannie ukształtowany i pełen życia, dziś pozostaje opuszczony, a aleja bukowa i staw rybny toną w dzikiej, niekontrolowanej roślinności. Założenie utraciło większość swoich wyjątkowych cech stylowych oraz znaczącą część wartości kulturowej. Jeśli odpowiednie działania nie zostaną wdrożone, obiektowi grozi dalsza, nieuchronnie postępująca degradacja, która w najbliższych latach może doprowadzić do jego całkowitego zniszczenia oraz bezpowrotnej utraty wartości historycznej i kulturowej.

W Sucuminie od południa pałac otacza duży, stary park o charakterze leśnym. W Sztoklinie na tyłach zabytkowego dworu znajduje się niewielki park z cennym, starym drzewostanem (dęby, lipy, kasztany, świerk, tuja). Z kolei w Szpęgawsku od zachodu dwór otoczony jest dużym parkiem krajobrazowym. w

Jedyny park miejski wpisany do gminnej ewidencji zabytków znajduje się w miejscowości Kocborowo, obecnie dzielnica Starogardu Gdańskiego - o charakterze naturalistycznym założony pod koniec XIX wieku w związku z rozplanowaniem szpitala psychiatrycznego, w północnej części zespołu, u zbiegu obecnej ulicy dr Kryzana i dojazdowej drogi do osiedla mieszkaniowo-rekreacyjnego oraz północnego wjazdu do założenia szpitalnego. Z kolei tuż przy dworku znajdował się początkowo mały park, kiedyś z wydzieloną częścią na ogród różany, obecnie wybieg dla koni. Układ zieleni na terenie zespołu szpitalnego stanowi wysokiej klasy kompozycję, zaprojektowaną i zrealizowaną równoległe z budową całego kompleksu. W przestrzeni tej zachowały się formowane aleje oraz szpalery lip, głogów i jesionów, a także geometryczne partery ogrodowe. W bezpośrednim otoczeniu budynku dyrekcji oraz domów mieszkalnych personelu występują szpalerowe nasadzenia dębów, wyznaczające granice poszczególnych części założenia. Spotkać tu można również cenne, sprowadzane gatunki drzew, takie jak buk zwisający, dąb szypułkowy, klon cukrowy czy lipa strzępolistna. Elementem kompozycji jest także sztucznie uformowane, zadrzewione wzniesienie z poprowadzonymi alejami spacerowymi. Część cmentarna charakteryzuje się układem drzewostanu kwaterowego, z dominacją gatunków iglastych.

W otwartym krajobrazie rolniczym parki podworskie są dobrze widoczne już z daleka dzięki zwartej, wyraźnie odcinającej się masie zieleni. Malowniczo wpisane w wiejski pejzaż, stanowią ważny i wyjątkowo atrakcyjny akcent przestrzenny. Niestety zespoły dworsko – parkowe i folwarki na tym obszarze nie występują już dziś prawie zupełnie. Przyczyną takiego stanu rzeczy jest między innymi niewłaściwe użytkowanie, niekontrolowana wycinka starodrzewu. Warto zaznaczyć, że dla zabytkowych zespołów zieleni parkowej, dworskiej i podworskiej w latach 70. XX wieku opracowano katalog parków dawnego województwa gdańskiego, ujęty jest on w formie kart katalogowych. Zawierają one kluczowe informacje dotyczące lokalizacji i wartości zabytkowej obiektu, a także opisują układ kompozycyjny założenia, jego cechy stylistyczne, skład i wartość materiału roślinnego, istniejące obiekty architektoniczne i budowlane oraz ocenę stanu zachowania całego układu.

Jednym z elementów, który mógłby stać się na nowo wizytówką powiatu okazałyby się właśnie one – dawniej tereny zieleni urządzonej – pochłaniałyby i zatrzymywały zanieczyszczenia poprzez zwiększanie ich rewitalizacji, co z kolei może wzmocnić ich rolę rekreacyjną. Dla stanowisk archeologicznych przewidzianych do trwałego zachowania rekomenduje się wyznaczenie terenów zieleni urządzonej, w szczególności zieleni niskiej – zwłaszcza w przypadku stanowisk posiadających własną formę terenową. Dla stanowisk archeologicznych o charakterze płaskim dopuszcza się przeznaczenie terenu pod użytek zielony. Rozbudowany system korzeniowy drzew wysokich może bowiem powodować uszkodzenia nawarstwień kulturowych, a także niszczyć obiekty oraz ruchome zabytki archeologiczne. W odniesieniu do stanowisk zlokalizowanych na terenach leśnych konieczne jest określenie zasad prowadzenia gospodarki leśnej, które będą uwzględniać wymogi ochrony konserwatorskiej.

Warto także pamiętać, że organizacja przestrzeni, czyli sposób kształtowania i wspólnego użytkowania ulic, placów, parków, infrastruktury sportowej oraz otaczającej je zieleni – stanowi jeden z fundamentalnych filarów tożsamości miejsca, nadając mu rangę, charakter i niepowtarzalny wyraz.

5.3.1.7. Cmentarze

Cmentarze tworzą ważny element krajobrazu kulturowego. Są elementem dziedzictwa materialnego - opatrzone zabytkami sztuki sepulkralnej, z zachowanym układem alejek i ścieżek cmentarnych, w otoczeniu starodrzewu. Równocześnie odnoszą się do dziedzictwa niematerialnego - jako przestrzenie ukształtowane wg reguł kulturowych związanych z religią i tradycją grzebania zmarłych. Przechowując pamięć o minionych latach, stają się pomnikami historii. W tym kontekście dbałość o miejsca ostatniego spoczynku jest konieczna, bez względu na charakter wyznaniowy cmentarza, czy podziały narodowościowo-społeczne. Obiekty te należy pielęgnować i eksponować w krajobrazie miejscowości, niezależnie od stanu zachowania - oznakować tablicami informacyjnymi.

Na terenie powiatu starogardzkiego występują cmentarze wyznaniowe rzymsko-katolickie i żydowskie oraz ewangelickie i poewangelickie, a także cmentarze protestanckie i epidemiczne oraz cmentarze wojenne.

Najliczniejsze są cmentarze rzymsko-katolickie, wśród nich najstarsze, przykościelne, dziś najczęściej splantowane, pozbawione nagrobków. Powstawały w czasach budowy pierwszego kościoła, często w średniowieczu, funkcjonowały do końca XVIII w., gdyż od 1773 r. funkcjonował dekret cesarza Fryderyka II o konieczności lokalizacji cmentarzy poza obszarem zabudowanym.

Na cmentarzu przykościelnym w Godziszewie (gmina Skarszewy) znajdują się liczne grobowce, najstarsze z lat 1892 i 1910. Kościół uległ poważnemu zniszczeniu w wyniku pożaru w roku 1747, a już rok później wybudowany obecnie istniejący. Cmentarz przykościelny w Lubichowie, przy kościele św. Jakuba Apostoła pochodzi z poł. XVIII w., a najstarszy nagrobek pochodzi z 1888 roku. Na cmentarzu przykościelnym w Czarnymlesie, otoczonym

murowanym ogrodzeniem, zachowały się metalowe krzyże, otoczone niskim, żeliwnym ogrodzeniem. Przy kościele w Skórczu, na cmentarzu przykościelnym kościoła pw. Wszystkich Świętych, ogrodzonym wysokim murem, znajdują się tablice i nagrobki księży posługujących w tej parafii. Dawny cmentarz ewangelicki, obecnie katolicki znajduje się około 330 metrów na zachód od kościoła w Hucie Kalnej. Powstał w roku 1894, zaś od roku 1945 przekazany lokalnym katolikom. Nagrobki ewangelickie nie zachowały się, pozostał nieliczny starodrzew.

Ryc. 11. Fragment kościoła pw. Wszystkich Świętych w Skórczu z nagrobkami na cmentarzu przykościelnym; fot. Edyta A. Marek

Dość nietypowym obiektem jest kaplica z kostnicą w zespole w Kocborowie. Kaplica stanowi część zespołu zabudowań Szpitala w Kocborowie, wzniesionego pod koniec XIX wieku. Powstała w 1895 roku i przypuszcza się, że pierwotnie pełniła funkcję miejsca nabożeństw pogrzebowych. Uwagę zwracają piękna czerwona cegła, dzwon umieszczony w wieżyczce, ozdobne kraty w oknach i detale zdobiące dach. Pewnego dnia udało się zajrzeć do środka – wewnątrz ukazał z dumą opiekun kaplicy. Kaplica od chwili powstania pozostaje czynna i do dziś gromadzi wiernych na wspólnych modlitwach. W okresie dożynek cała społeczność spotykała się tu, aby dziękować za zbiory – wystawiano wówczas zewnętrzny ołtarz i uroczyscie obchodzono to wydarzenie. Ze względu na ograniczone środki finansowe oraz konieczność realizacji priorytetowych działań związanych z działalnością leczniczą, obecnie prowadzone są jedynie bieżące naprawy i prace konserwacyjne mające na celu zabezpieczenie kaplicy przed postępującą degradacją.

Parafialne cmentarze rzymsko-katolickie z reguły powstawały na przestrzeni XIX w. i większość z nich funkcjonuje do dziś. Ich najstarsze części z nagrobkami zwykle z 2 poł. XIX w. - objęte są wpisem do rejestru zabytków, np. cmentarz na północ od zabudowań wioski

Kasparus, jak i cmentarz w bezpośredniej granicy z kościołem, w Pączewie czy w Osieku, przy ul. Partyzantów Kociewskich - cmentarz z k. XIX w., na którym znajdują się groby partyzantów i uczestników II wojny światowej.

Do rejestru zabytków wpisany jest również czynny cmentarz przy kościele w Lalkowach, szczodrowski cmentarz rzymsko-katolicki wytyczony prawdopodobnie jeszcze w XVIII wieku., z murem ogrodzeniowym, którego daty powstania nie można ustalić, cmentarz ewangelicki w Pogódkach z najstarszym nagrobkiem z 1908 roku.

Jednym z najlepiej zachowanych cmentarzy na terenie województwa pomorskiego, z zachowanym czytelnym układem przestrzennym jest rzymsko-katolicki cmentarz parafialny w Piecach, założony około 1915 roku. Najstarsze zachowane nagrobki pochodzą z 1917 roku.

Sporą część społeczności dawnego powiatu stanowili Żydzi. Nieliczne destrukty nagrobków znajdują się na terenie cmentarza żydowskiego w Bączku. Cmentarz założony został około 1780 roku, zdewastowany po II wojnie światowej, obecnie porośnięty jest lasem mieszanym. W latach 70. XX wieku, podczas likwidacji cmentarza ewangelickiego w Skarszewach, wywieziono także część macew z cmentarza żydowskiego – przede wszystkim te wykonane z granitu i czarnego marmuru. Do dziś zachowało się kilkanaście (minimum 15) płyt z inskrypcjami hebrajskimi i niemieckimi, z których trzy są lekko uszkodzone (m.in. nagrobek Schaula Czarlinskiego 1841–1891 oraz Arona Samuela Warschwitz, zm. 1874).

Lepiej zachowany jest cmentarz żydowski w Starogardzie Gdańskim, między ul. Bohaterów Getta, Danusi, Narutowicza, założony prawdopodobnie w końcu XVIII wieku. Dewastacja cmentarza rozpoczęła się w czasie II wojny. W 1943 roku nagrobki z cmentarza wywoziła firma Brunona Klose z Gdyni. Na skutek wieloletnich zniszczeń obecnie na terenie nekropolii znajduje się około 20–30 nagrobków w różnym stanie zachowania. Występują one w formie stel, płyt poziomych oraz obmurowań grobów, wykonanych głównie z piaskowca i betonu. Najstarsza zidentyfikowana stela, umieszczona we wschodniej części cmentarza, upamiętnia Jehudę Lejba, syna Cwi Hirsza, zmarłego 29 lipca 1819 roku. W centralnej części znajduje się fragment nagrobka urnowego Arie Goldfarba – właściciela zakładów tytoniowych, wiceburmistrza i radnego miejskiego, honorowego obywatela Starogardu Gdańskiego, który zmarł 5 lutego 1925 roku w Wiesbaden i został skremowany w Wilmersdorfie. Cmentarz otacza współczesne, częściowo zniszczone ogrodzenie z siatki metalowej.

Na terenie Powiatu Starogardzkiego znajduje się duża liczba cmentarzy wojennych i mogił zbiorowych, głównie z okresu II wojny światowej, ale i wcześniejszych czasów. W Skarszewach znajduje się „Obelisk napoleoński” (na rogu ulic Kościerskiej i Kleszczewskiej) z tablicą upamiętniającą istnienie cmentarza wojennego z czasów wojen napoleońskich, zlikwidowanego w 1938 roku, a także dwusetną rocznicę ofensywy wojsk napoleońskich na Pomorzu i Gdańsku w 1807 roku. W lasach Powiatu Starogardzkiego znajduje się wiele mogił z okresu II wojny światowej, rozsypanych w różnych częściach kompleksów leśnych. Stanowią one miejsca pamięci poświęcone ofiarom lat 1939–1945 – zarówno mieszkańcom tych terenów, jak i przedstawicielom innych narodowości. Zachowanie ich jest niezwykle istotne

dla upamiętnienia bezimiennych bohaterów i tragicznych wydarzeń, które odcisnęły piętno na naszej historii.

Podczas II wojny światowej Las Szpęgawski stał się miejscem masowych zbrodni. W latach 1939–1940 życie straciło tam, według szacunków, od 4 do 7 tysięcy osób. Ofiarami byli Polacy, Żydzi, Romowie oraz więźniowie polityczni. Egzekucje przeprowadzano nad wykopanymi w lesie dołami, do których następnie wrzucano ciała zamordowanych.

Wojskowy cmentarz w Starogardzie Gdańskim, usytuowany na uboczu, za stacją benzynową przy dawnej drodze do Tczewa, stanowi świadectwo militarnych dziejów miasta, które obecnie rzadko się z nimi kojarzy. Choć oficjalnie założono go około 1914 roku, wcześniej istniały tu mogiły żołnierzy francuskich z czasów napoleońskich, upamiętnione do dziś dużym, kamiennym obeliskiem. Pierwotnie zostało tu pochowanych około dwustu żołnierzy zmarłych w miejskich lazaretach podczas I wojny światowej.

W 1944 roku w Ocyplu partyzanci podczas napadu na sklep ostrzelali przypadkowo samochód z niemieckimi żołnierzami, zabijając jednego z nich. W odwecie żandarmeria i policja kryminalna z Gdańska przeprowadziły łapanki, a zatrzymanych Polaków przetrzymywano w piwnicy szkoły. Dzięki wstawiennictwu trzech miejscowych Niemców zwolniono pięciu zakładników. Mimo to, stosując zasadę odwetu, Niemcy rozstrzelali siedemnaście osób na miejscu obecnego kościoła, w tym więźniów przywiezionych ze Stutthofu i Gdańska. To jedna z wielu tragicznych historii, jakich wiele rozegrało się w miejscowościach powiatu. Takich lub podobnych mogił jest na jego terenie wiele, nieomal w każdej miejscowości.

5.3.1.8. Kościoły – najcenniejsze zabytki powiatu

Kościół należą do najcenniejszych zabytków powiatu. Część z nich ze względu na czas powstania, pozostałe - ze względu na walory architektoniczne i często, osobę ich architekta.

Oprócz kościołów, zachowała się jedyna w powiecie i nieliczna na Pomorzu **synagoga**. Znajduje się ona w Starogardzie Gdańskim, przy ul. Rycerskiej 2. Obecnie nie pełni swojej pierwotnej funkcji i znajduje się w rękach prywatnych. Zbudowana w stylu klasycystycznym w roku 1849 pośrodku placu targowego społeczności żydowskiej. W roku 1939 i w latach 70 XX wieku przebudowana (do tego ostatniego czasu zachowały się malowidła z motywami geometrycznymi i zoomorficznymi). Oryginalnie posiadała wysoką salę modlitewną z galerią. Do roku 1940 we wschodniej części pięcioboczna dobudówka z szafą ołtarzową. Budynek na planie prostokąta, ceglany, z pierwotnym wejściem od zachodu i wtórnym od wschodu. Wnętrze podpiwniczone, przedzielone stropem na dwie kondygnacje ze schodami pośrodku budynku.

Ryc. 12. Synagoga w Starogardzie Gdańskim; fot. Edyta A. Marek

Ryc. 13. Kościół św. Mateusza w Starogardzie Gdańskim; za: www.polska.org

Jednym z najcenniejszych zabytków sakralnych Kociewia jest świątynia znajdująca się w Starogardzie Gdańskim – **kościół św. Mateusza** (nr rejestru – 301 z dnia 6 sierpnia 1962 r.). Jeden z nielicznych, zachowanych do dziś śladów miejskiej zabudowy, jaki ocalał po ogromnym pożarze w 1792 roku. Kościół ten (do 1559 roku pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny), powstały w średniowieczu jest zabytkiem służącym wyznawcom społeczności katolickiej. Budynek powstał w 1 poł. XIV wieku, zaś przebudowany w latach 1461 i 1484 r. Samo wnętrze odremontowane, z licznymi zabytkami ruchomymi – m.in. malowidłami (np. „Sąd Ostateczny”) oraz polichromowanymi rzeźbami. Zachował się nagrobek Jerzego Niemojewskiego wykonany po 1615 r. z warsztatu Abrahama van den Blocka. Zabytek

przechodził restaurację w latach 1856-1902 oraz 1926 i 2011. Założony na planie prostokąta, bazylikowy z trzema nawami i prosto zamkniętym prezbiterium. Posiada dwie kaplice boczne.

Drugim, lecz znacznie młodszym, starogardzkim kościołem jest XVIII-wieczny **kościół pw. Katarzyny** (nr rejestru – 1744 z dnia 5 marca 2003 r. – wraz z działką przykościelną), obecnie kościół katolicki, pierwotnie jako zbór ewangelicki. W kościele tym warto zwrócić uwagę na neogotyckie wyposażenie umieszczone w halowej przestrzeni. Budynek znajduje się w północno wschodnim narożu Rynku i powstał w stylu klasycystycznym. Mimo iż budowla powstała w 1802 roku, wieża dobudowana została dopiero w roku 1872.

Parafia **pw. św. Wojciecha** w Starogardzie Gdańskim została erygowana w 1932 roku przez biskupa Stanisława Wojciecha Okoniewskiego, ordynariusza diecezji chełmińskiej. Powstała z inicjatywy ks. Antoniego Henryka Szumana, ówczesnego proboszcza parafii św. Mateusza. W tym samym roku zakupiono teren przy ul. Pomorskiej, a w 1934 roku poświęcono kamień węgielny. Budowę świątyni według projektu Kazimierza Ulatowskiego rozpoczęto w 1936 roku, a do 1939 roku wzniesiono budynek w stanie surowym. W czasie II wojny światowej kościół został uszkodzony i wykorzystywany przez okupanta jako magazyn oraz stajnia. Odbudowę rozpoczęto w 1945 roku, a poświęcenie świątyni po remoncie odbyło się 26 maja 1950 roku. W 1998 roku św. Wojciech został ogłoszony patronem Starogardu Gdańskiego, a w 2002 roku kościół wpisano do rejestru zabytków.

Ryc. 14. Kościół św. Katarzyny w Starogardzie Gdańskim; za: www.wikimedia.pl (dostęp 27.10.2025 r.)

Ryc. 15. Kościół pw. św. Wojciecha w Starogardzie Gdańskim; za: www.wikimedia.pl (dostęp 27.10.2025 r.)

Dwanaście obiektów reprezentuje odległe czasy historyczne: kościoły w Bobowie, Skarszewach – św. Michała Archanioła, Szczudrowie, Barłźnie, Pączewie, Dąbrówce, Jabłowie, Klonówce, Kokoszkowach, Starogardzie Gdańskim – św. Mateusza, Skórczu – Wszystkich Świętych, Lalkowach i Kościelnej Jani. Spośród nich warto wspomnieć jeszcze choćby o kilku:

Bobowo, kościół pw. św. Wojciecha, wzniesiony w 1 poł. XIV wieku, następnie powiększony w XV-XVI wieku, na początku XVIII wieku podwyższono korpus. Uszkodzony podczas pożaru w 1906 roku, odbudowany w latach 1909-1911. W roku 1955 otynkowano. Architektura kościoła jest wyrazem licznych przemian zachodzących na tych ziemiach – znajduje się tu nieco stylu gotyckiego, ale też częściowo barokowego i neobarokowego. Autor kościoła nieznany. Kościół pierwotnie orientowany, obecnie prezbiterium zwrócone ku północy, na rzucie rozbudowanym, z kaplicą w dawnym prostokątnym prezbiterium, z salą nawową przyległą od zachodu. Fundamenty kamienne, powyżej także kamień i cegła lub sama cegła, w różnych wątkach, widoczne użycie starej cegły. Od północy przylega wąska zakrystia. Na elewacji wschodniej nawy przy narożniku południowym para pilastrów. Okna w części wschodniej zamknięte łukiem ostrym, zaś w nawie zamknięte łukiem odcinkowym. Stropy w kościele różnorakie: w zakrystii murowana kolebka, w pozostałej części drewniane. Wnętrze złożone z dwóch części – salowej nawy i dawne prezbiterium oddzielone ścianą tęcząwą. Ścianka działowa z płaskorzeźbionymi religijnymi emblematami. Wnętrze dawnego prezbiterium jednoprzestrzenne.

Ryc. 16. Kościół w Bobowie; fot. Edyta A. Marek

Szczodrowo, kościół pw. św.św. Apostołów Szymona i Judy, swą obecną formę uzyskał w wyniku długotrwałego procesu budowlanego. W wiekach XIV-XVI uzyskał zredukowaną formę architektoniczną, w roku 1735 znacznie wydłużono prezbiterium poprzez m.in. reparację ścian kościoła do fundamentów, z kolei w 1897 roku zastąpiono leżące na głazach przyciesia podmurówką z czerwonej cegły. Kościół jest określany jako barokowy, unikatowy w skali Pomorza. Dostawiona od zachodu wieża, ściśle związana z architekturą kościoła, powstała najpewniej już w 1641 roku, gdyż w roku 1687 pojawia się pisemna informacja o niej, kiedy to miała zacząć się jej ruina. Prezbiterium jako jedyna część wykonana w technice na jaskółczy ogon, pozostała część w konstrukcji wieńcowej zrębowej. Kościół z jednoprzestrzenną nawą oddzielone od prezbiterium filarami. Dach drewnianym, dwuspadowy, zaś na wieży ośmiopłaciowy. Wieża o konstrukcji wieńcowej z bali sosnowych. Ściany zewnętrzne drewniane, zaś wewnętrzne tynkowane, a pod nim XV-wieczne polichromie. Stolarka okienna z oknami witrażowymi. W nawie i prezbiterium stropy drewniane wieszarowe, sufit podpity deskami. Przy kościele znajduje się także wpisany do rejestru zabytków cmentarz przykościelny z XVI wieku i zabytkowe ogrodzenie.

Ryc. 17. Kościół w Szczodrowie; za: Program Opieki Nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2014-2017

Pączewo, kościół pw. Zwiastowania NMP, powstał w XIV stuleciu. Jego najstarsza, gotycka część, wzniesiona przez krzyżackich budowniczych z cegły i kamienia, miała prostokątny rzut o wymiarach 7,6 × 17,8 m. W XVI wieku dobudowano czworoboczną, murowaną wieżę na planie kwadratu. Według miejscowej legendy, mieszkańcy wsi mieli obowiązek dostarczać do budowy zsiadłe mleko, które mieszano z piaskiem i wapnem, tworząc wyjątkowo trwałą zaprawę. Inna opowieść mówi, że wieżę sfinansował jeden z gospodarzy, a w nagrodę król Jan Kazimierz nadał mu szlachectwo. Dopiero w XVIII wieku świątynia zyskała formę krzyża dzięki dobudowaniu dwóch bocznych kaplic do najstarszej części kościoła.

Ryc. 18. Kościół w Pączewie; fot. Edyta A. Marek

Ryc. 19. Kościół w Jabłowie; za: Program Opieki Nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2014-2017

Jabłowo, kościół pw. św. Wawrzyńca wzniesiony przez Krzyżaków pełnił początkowo funkcję niewielkiej kaplicy, wielkością odpowiadającej dzisiejszemu prezbiterium, służącej okolicznej ludności. W późniejszym czasie dobudowano większą część kościoła, dłuższą o 6 metrów od obecnej budowli, wyposażoną w dwa chóry oraz murowaną wieżę. W 1701 roku wichura zniszczyła wieżę, a w 1839 roku powstał nowy fronton, przy czym usunięto wówczas wieżę i jeden z chórów. W 1955 roku zdemontowano dwa boczne ołtarze, a w 1970 wzniesiono ołtarz soborowy. Z dawnych ołtarzy zachowały się obrazy przedstawiające św. Wawrzyńca oraz Zwiastowanie Najświętszej Maryi Panny. Do zabytkowych elementów należą także kamienna chrzcielnica oraz ceglany mur okalający cmentarz.

Kokoszkowy, kościół św. Barbary to zabytkowa parafialna świątynia rzymskokatolicka, jedyna zachowana świątynia joannitów na Pomorzu. Zbudowany z kamienia i cegły obiekt powstał w XIII wieku. Parafia została erygowana w 1305 roku przez joannitów sprowadzonych do Starogardu Gdańskiego. W 1653 roku król Jan II Kazimierz przekazał ją dominikanom z Tczewa, którzy zarządzali nią do 1827 roku, kiedy to znalazła się pod opieką diecezji chełmińskiej z siedzibą w Pelplinie. Kościół ma układ jednonawowy – składa się z prostokątnej nawy oraz węższego prezbiterium dostawionego od wschodu, do którego od strony północnej przylega zakrystia. Od zachodu wkomponowana jest drewniana wieża. W wyposażeniu świątyni znajdują się m.in.: kamienna kropielnica z początku XIV wieku, freski z XIV stulecia, barokowy ołtarz główny z początków XVIII wieku, dwa rokokowe ołtarze boczne z drugiej połowy XVIII wieku, obraz „Ukrzyżowanie” z XVIII wieku.

Ryc. 20. Kościół pw. św. Barbary w Kokoszkowach; za: www.wikimedia.pl (dostęp 29.10.2025 r.)

Skórcz, kościół pw. Wszystkich Świętych, wzniesiony w poł. XIV wieku, następnie nawa powiększona w 1500 roku o gotycki szczyt wschodni, w XVII wieku do nawy dobudowano barokową kruchtę. W roku 1883 dobudowano wieżę. Uszkodzony podczas działań wojennych II Wojny Światowej, odbudowany w 1959 roku. Architektura kościoła jest gotycka, wieży neogotycka. Autor kościoła nieznany. Kościół orientowany. Fundamenty kamienne prezbiterium, nawy i wieży, powyżej cegła, w wątku polskim – główkowo-wozówkowym lub jak w transepcie krzyżykowy wążek główkowo-wozówkowy. Od północy prezbiterium przylega pierwotna zakrystia. Na elewacji wschodniej 3-osiowe prezbiterium wsparte na wysokim cokole. Okna w nawie i prezbiterium wysokie, z wnękami okiennymi tynkowanymi. Stropy w nawie i transepcie drewniane, belkowe. Wnętrze 1- nawowe otwarte szerokimi arkadami ostrołukowymi. W części zachodniej nawy chór na masywnych, czworobocznych filarach. Na wieży zachowany mechanizm zegara wieżowego.

Ryc. 21. Kościół pw. Wszystkich Świętych w Skórczu; fot. Edyta A. Marek

Ryc. 22. Kościół pw. św. Świętej Trójcy w Kościelnej Jani; za: www.wikimedia.pl (dostęp 29.10.2025 r.)

Kościelna Jania, kościół parafialny pw. Świętej Trójcy, swą obecną formę uzyskał w wyniku zniszczeń, jakie miały miejsce jeszcze w XVI wieku. W 1584 roku potwierdzone jest istnienie drewnianej nawy. Kościół jest określany jako wczesnobarokowy z gotycką wieżą. Dostawiona od zachodu wieża, ściśle związana z architekturą kościoła, powstała jako

pięciokondygnacyjna, o zmiennej liczbie osi. Bryła nieco rozcłonkowana aneksami kaplic i zakrystii. Od północy i południa plan wzbogacony o prostokątne kaplice. Kościół ze ścianami ceglanymi, w wieży w wątku polskim, zaś nawa z prezbiterium i aneksami w wątku kowadełkowym. Kościół jednonawowy. Wieża otwarta w kierunku nawy za pośrednictwem arkady. W elewacjach wieży widoczne cegły zendrówki i otwory moculcowe. Stolarka okienna metalowa z podziałach poziomych. Sklepienia ceglane i tynkowane.

Do najważniejszych kościołów należy też gotycki kościół pw. św. Michała Archanioła z Obozina, którego początki sięgają czasów joannitów. Najstarsze partie budowli – zakrystia i wieża – pochodzą z tego okresu, natomiast późnogotycki korpus wzniesiono pod koniec XV wieku. Wnętrze świątyni utrzymane jest głównie w stylu barokowym i rokokowym. W ołtarzu głównym znajduje się gotycka pieta z XV stulecia, a do najcenniejszych zabytków należy płyta nagrobna Jana Loka, właściciela Obozina, z 1562 roku.

Ryc. 23. Kościół św. Michała Archanioła w Obozinie; za: Program Opieki Nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2014-2017

Znacznymi walorami architektonicznymi charakteryzują się kościoły barokowe: kościół pw. św. Jana Nepomucena w Godziszewie oraz kościół pw. św.św. Piotra i Pawła w Pogódkach - pomnikowy, o znacznie rozszczerzonej bryle, bogaty architektonicznie.

Godziszewo, kościół pw. św. Jana Nepomucena, wybudowany w 3 ćwierci XVI wieku, jednakże w wyniku pożaru został odbudowany w roku 1748. Orientowany, na planie prostokąta, we wnętrzu część prezbiterialna lekko zwężona w stosunku do nawy. Bryła zwarta,

wydłużona, z niską drewnianą wieżą. Elewacja zachodnia trzyosiowa, na osi głównej otwór wejściowy. Kościół murowany z cegły, fundamenty najpewniej kamienne, tynkowany z boniowaniem. Sklepienie nad zakrystią kolebkowe, tynkowane. Stolarka okienna w prezbiterium metalowa, w części nawowej drewniana.

Ryc. 24. Kościół pw. św. Jana Nepomucena w Godziszewie; za: Program Opieki Nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2014-2017

Ryc. 25. Kościół pw. św. św. Piotra i Pawła w Pogódkach; za: www.wikimedia.pl (dostęp 29.10.2025 r.)

Pogódki (gmina Skarszewy), kościół pw. św.św. Piotra i Pawła, wzniesiony w latach 1701-1715. Świątynia o bogatej i sięgającej XIII wieku historii. W 1258 roku książę Sambor II sprowadził tu cystersów, którzy założyli klasztor i wzniesli drewniany kościół. Obiekt ten funkcjonował krótko, ponieważ w 1274 roku zakon przeniósł się do Pelplina. Obecny, murowany kościół barokowy powstał w latach 1701–1715 z inicjatywy opata Jerzego Skoroszewskiego, a jego konsekracja miała miejsce w 1767 roku. Od tamtej pory budowla zachowała swój pierwotny charakter, przechodząc jedynie drobne zmiany. Jest to kościół jednonawowy z transeptem, utrzymany w stylu barokowo-rokokowym. Wnętrze zdobią drewniane stropy z malowidłami na płótnach, gwiazdziste sklepienia transeptu oraz bogato rzeźbione ołtarze. Ołtarz główny przedstawia patronów – św. Piotra i św. Pawła – a całe wyposażenie wykonane zostało przez warsztaty związane z pelplińskim opactwem. Na szczególną uwagę zasługują także elementy wyposażenia: kamienna chrzcielnica pochodząca z poprzedniego kościoła, obecnie pełniąca funkcję kropielnicy, XVIII-wieczne zamki w drzwiach kościoła i zakrystii z dużymi, kutymi kluczami, gotycka figurka Matki Bożej z XV wieku, przeniesiona z przydrożnej kapliczki, drewniana scena pasji pochodząca z dawnego kościoła w Koźminie, odrestaurowany zegar wieżowy z końca XIX wieku.

Z XIX wieku pochodzą skromniejsze kościoły w Bączku (obecnie jako magazyn), Zblewie, Borzechowie, Osieku i w Skarszewach (pw. św. Maksymiliana Kolbe).

Ryc. 26. Kościół pw. św. Michała Archanioła w Zblewie; za: www.wikimedia.pl (dostęp 27.10.2025 r.)

Zblewo, kościół pw. Michała Archanioła. Świątynia w stylu neogotyckim powstała w latach 1879–1880 z inicjatywy księdza oficjała Jana Antoniego Klingenberga z Pelplina. Uroczystego poświęcenia dokonał biskup Leon Redner 18 września 1887 roku. Jest to okazała budowla z czerwonej cegły, murowana, z żebrowym sklepieniem wspartym na 16 filarach oraz wysoką, smukłą wieżą zwieńczoną hełmem wiciowym z zegarem. Na wieży znajdują się cztery

dzwony: Michał – najstarszy, Najświętszego Serca Pana Jezusa, Jezus – Maryja oraz Stanisław. Kościół ma charakter orientowany – prezbiterium umieszczono od strony wschodniej, a wieżę i główne wejście od zachodu. Pierwotnie wewnątrz wyposażono w trzy neogotyckie ołtarze, z których do dziś zachowały się dwa. Choć nie są to dzieła wybitne, dobrze współgrają z architekturą świątyni. Ołtarz główny został usunięty po Soborze Watykańskim II i zastąpiony ołtarzem soborowym versus populum. Utrata ta została częściowo zrekompensowana w 2003 roku, gdy w prezbiterium zamontowano neogotycki ołtarz przeniesiony z dawnej kaplicy Collegium Marianum w Pelplinie.

Osiek, kościół pw. św. Rocha, wzniesiony w latach 1865-1866. Jest murowany z kamienia polnego oraz cegły, trójnawowy, o bryle zwartej, przykrytej dachem dwuspadowym (podobnie jak wieża). Fundament i nawa główna w całości kamienny, zakrystia, szczyt i górne kondygnacje wieży ceglane. Rzut na planie prostokąta, jednonawowy z wydzielonym prezbiterium zamkniętym pięciobocznie z przylegającą do niego zakrystią na planie prostokąta, po stronie zachodniej wieża na planie kwadratu.

Ryc. 27. Kościół pw. św. Rocha w Osieku; za: www.wikimedia.pl (dostęp 27.10.2025 r.)

Borzechowo, kościół pw. św. Anny, wzniesiony w 1854 r. Jednonawowy, na rzucie zwartego prostokąta, z dwiema wieżami od zachodu. Prezbiterium prostokątne domknięte półkolistą absydą. Ściany murowane z cegły, otynkowane, występują gzymsy i parapety podokienne. Wewnątrz zachowana w nawie i kruchcie zachodniej posadzka z terrakoty o biało czarnym ornamentem geometrycznym.

Ryc. 28. Kościół pw. św. Anny w Borzechowie; za: www.wikimedia.pl (dostęp 28.10.2025 r.)

Ryc. 29. Kościół pw. św. Maksymiliana Kolbego w Skarszewach; fot. Edyta A. Marek

Skarszewy, kościół pw. św. Maksymiliana Kolbe, wzniesiony w latach 1879-1881, do 1945 służył wyznania protestanckiego, następnie jako magazyn, a w roku 1963 przekazany parafii rzymskokatolickiej. Obiekt o malowniczo ukształtowanej, znacznie rozczłonkowanej w partii prezbiterium bryle i przestronnym, monumentalnym wnętrzu. Kościół murowany z cegły na podmurówce kamiennej, jednonawowy, z dachem dwuspadowym. Prezbiterium

pięcioboczne. Elewacje z cokołem kamiennym i zwieńczone fryzem. We wnętrzu nawa otwarta do prezbiterium półkolistą arkadą z pilastrami. Północą, zachodnią i południową ścianę nawy obiega drewniana empora. Otwory okienne na poziomie przyziemia i w wieży z nadprożem półokrągłym, ceglany.

5.3.1.9. Zabytki techniki

Zabytki techniki są również bardzo istotne dla wizerunku krajobrazu kulturowego, świadcząc o zdobyczach technicznych i gospodarce regionu w czasach historycznych. Na rolniczym terenie powiatu starogardzkiego jest ich stosunkowo niewiele. Najczęściej występowały tu młyny, z których zachowało się kilka. Dwa znajdują się w Skarszewach: młyn wodny przy ul. Kleszczewskiej – obecnie nieczynny i przy ul. Młynowej – obecnie przekształcany na apartamentowce. Z kolei budynek dawnego młyna przy ul. Dworcowej 2 w Czarnej Wodzie został wzniesiony w latach 20. XX wieku. Jest to obiekt murowany z czerwonej cegły licowej, z dekoracyjnymi, tynkowanymi płycinami, posadowiony na kamiennym fundamencie. Obecnie budynek pozostaje nieużytkowany; jego stan techniczny określa się jako średni – widoczne jest zawilgocenie ścian, ubytki w spoinach oraz znaczne zniszczenia tynku w płycinach.

W Skórczu (miasto) znajdują się dwa budynki młynów, które obecnie zostały przekształcone w galerię handlową. Stanowią przykład przemysłowej architektury z przełomu XIX/XX wieku charakterystycznej dla Pomorza. W Kolinczu przy ul. Głównej 104 znajduje się młyn wodny z 1912 roku, obecnie zamieniony na budynek gospodarczy. W gminie Starogard Gdański, w Kręskim Młynie znajduje się zespół młyna, który obecnie przeobrażono na ośrodek rekreacyjno-gastronomiczny, w Starogardzie Gdańskim – młyny pszenne i żytni Franza Wiecherta zbudowane z cegły na kamiennych fundamentach. Są to największe i najstarsze młyny w regionie, obecnie niestety popadający w ruinę. Początki młyna w Starogardzie sięgają czasów krzyżackich. Po pożarze drewnianego młyna wodnego w 1502 roku jego odbudowę wsparł Gdańsk, uzależniony od dostaw mąki ze Starogardu. Miasto przekazało kamienie młyńskie i środki na ich obróbkę. W XIX wieku młyn wielokrotnie przebudowywano. W 1843 roku jego właścicielem był R. Pieschke, który wznosił nowy budynek na brzegu Wierzycy. W 1860 roku zakład nabył kupiec Franz Wiechert z Prus Wschodnich. Po likwidacji garbarni i tartaku zbudował w 1871 roku nowy młyn pszeniczny, wzorowany na rodzinnym młynie w Angerapp. Na przełomie XIX i XX wieku rodzina Wiechertów rozwinęła przedsiębiorstwo, które stało się jednym z najnowocześniejszych młynów w regionie. Synowie Franza – Ernst i Max – zmodernizowali zakład, osiągając wydajność do 120 ton zboża dziennie. Produkowana mąka, m.in. „Lukullus” i „Perła Pomorska”, była znana w całym kraju i eksportowana do państw nadbałtyckich. Firma posiadała także młyny w Owidzu i Kolinczu, własną bocznice kolejową, warsztaty naprawcze oraz sieć transportową. Rodzina Wiechertów zamieszkała w pałacu z 1893 roku, położonym naprzeciw kompleksu młyna. Obok rezydencji znajdował się staw rybny, z którego zarybiano Wierzycę. W 1912 roku młyn zasilał w energię elektryczną starogardzkie ulice. Po śmierci

Franza Wiecherta seniora w 1919 roku majątkiem zarządzali jego synowie. W 1928 roku uruchomili łuszczarnię ryżu i piekarnię, a młyn wyposażono w najnowocześniejsze urządzenia techniczne. Firma działała nieprzerwanie również w okresie wojny, aż do wejścia Armii Czerwonej w marcu 1945 roku. Rodzina Wiechertów opuściła Starogard w lutym 1945 roku. Max Rudolf Wiechert, ostatni właściciel młyna, przed wyjazdem zakazał jego zniszczenia, by mógł dalej służyć mieszkańcom. Zmarł w Niemczech w 1947 roku, kończąc historię rodu, który przez dziesięciolecia współtworzył gospodarczy rozwój Starogardu.

Wśród zabytków techniki warto również wspomnieć o elektrowniach wodnych: w Owidzu, Kolinczu, Nowej Wsi Rzecznej, Wdeckim Młynie, Czarnocińskich Piecach. Ta ostatnia powstała na zlecenie miasta i gminy Skarszewy, dla których miała świadczyć energię. Na początku uzyskano 2,3 m spadu użytecznego, lecz po 13 latach, w związku z rosnącym zapotrzebowaniem, podniesiono piętrzenie o 1,2 m i zainstalowano dwie pionowe turbiny Francisa o mocach 162 i 82 kW. Po wojnie obiekt przeszedł dwie modernizacje: turbiny Francisa zostały wymienione, mniejsza komora turbinowa zamknięta, a w większej zainstalowano turbinę Kaplana o mocy 156 kW. Kilka lat po uruchomieniu elektrowni wodnej „Czarnocińskie Piece” nowoczesność zawitała do młynów wodnych na środkowej Wierzycy dzięki rodzinie Wiechertów, wpływowego rodu ze Starogardu. Ich pierwszą inwestycją była EW Owidz z 1910 roku. Wzmianki o młynie w Owidzu pochodzą już z 1880 roku, co wskazuje na wczesne początki lokalnej hydrotechniki. Elektrownia odwzorowuje dawną zabudowę młyńską: budynek siłowni stoi w miejscu młyna, jaz młyński zaadaptowano do potrzeb elektrowni, a dawny dom młynarza zamieniono na mieszkanie obsługi. W latach 70. XX w. dokonano modernizacji: wymieniono hałaśliwą przekładnię zębatą na szybkobieżną czołowo-kątową Voith i zmodernizowano generator. Malownicza rzeka Wda, poza walorami turystycznymi, była również pierwszym lokalnym źródłem energii elektrycznej. Wdecki Młyn to jedyna elektrownia na Wdzie w powiecie starogardzkim. Choć jej moc wynosi zaledwie około 200 kW, ekologiczny sposób wytwarzania prądu zasługuje na uwagę. Początki elektrowni wodnej w Kolinczu sięgają 1911 roku, gdy firma Wiechert przebudowała istniejący młyn zbożowy. W 1914 r. wzniesiono naprzeciw młyna nowy budynek siłowni, w którym zamontowano bliźniacze turbiny Francisa o mocy 400 kW na poziomym wale – zarówno one, jak i generator oraz regulator, działają do dziś. Obecnie elektrownia funkcjonuje jako przepływowa o mocy 407 kW, z zachowaniem większości oryginalnych urządzeń. Obiekt nie jest udostępniony zwiedzającym, lecz warto zobaczyć interesujący budynek siłowni. Elektrownia w Nowej Wsi Rzecznej powstała z inicjatywy właściciela tamtejszego majątku i początkowo zasilala pałac w Nowej Wsi oraz sąsiednie zabudowania. Z czasem popadła w ruinę, a jej remont rozpoczęto w połowie lat 80., kończąc na początku lat 90. Obecnie dostarcza prąd do pobliskiego zakładu produkcyjnego, a nadwyżki energii sprzedaje. Moc elektrowni pozwala również zasilać kilka bloków mieszkalnych.

Do zabytków techniki należą również spichlerze. Wśród nich znajdują się dwa murowane obiekty: z XVIII/XIX wieku w Kokoszkowach oraz z XIX wieku wchodzący w skład zespołu pałacowo-folwarcznego w Sucuminie, a także jeden drewniany w Koteżach. Spichlerz

ten, wzniesiony w 1867 roku, wpisany został do rejestru zabytków pod nr 1920. Jest to budynek drewniany, o rzucie prostokątnym, z dachem czterosпадowym krytym strzechą. Jednokondygnacyjny, z centralnie umieszczonym wejściem, wykonany został w konstrukcji zrębowej. Najlepiej zachowanym obecnie zabytkiem techniki jest budynek mleczarni przy ul. Norwida 4 w Starogardzie Gdańskim, obecnie zamieniona m.in. na cukiernio-kawiarnię. Ciekawym przykładem zabytku techniki jest Kanał Czarnowodzki - system nawadniania łąk oraz Kanał Wdy, powstały w 1848 roku jako rozwiązanie mające na celu użyczenie rozległych piasków - umożliwił stworzenie i nawadnianie kompleksu około 700 ha łąk. Realizacja przedsięwzięcia odbywała się głównie przy udziale jeńców francuskich z wojny francusko-pruskiej oraz miejscowej ludności, pod kierunkiem pruskich geodetów wykształconych w Czerskiej Szkole Geodetów. Na obszarze dawnych piasków i nieużytków o powierzchni blisko 700 ha powstała rozbudowana sieć rowów, kanałów, akweduktów, tam, śluz i zastawek. Całość stanowi wyjątkowy i rzadki przykład XIX-wiecznych budowli hydrotechnicznych. W samej Czarnej Wodzie warto zwrócić uwagę na zespół dworca kolejowego przy ul. Dworcowej. Powstał w latach 1871–1873 w związku z budową linii kolejowej nr 203 prowadzącej z Kostrzyna do Tczewa. W jego skład wchodzi: budynek dworca, obiekt tranzytowy, budynek gospodarczy, nastawnia oraz platforma peronowa. Główny gmach dworca, wzniesiony z żółtej cegły licowej, zaprojektowano na rzucie litery T, a jego elewacje ozdobiono gzymsem z dekoracją roślinną. Pozostałe obiekty wykonano z czerwonej cegły licowej, obecnie pokrytej białą farbą. Nastawnia została odnowiona – przyziemie obłożono płytkami klinkierowymi, a górne partie otynkowano. Cały zespół zachowany jest w dobrym stanie technicznym. Poza dworcem w tej lokalizacji należy wspomnieć o nie mniej interesujących dworcach w Skarszewach i Skórczu, które jednak nie pełnią już swojej pierwotnej funkcji.

5.3.1.10. Zabytki budownictwa obronnego

Na terenie powiatu znajdują się pozostałości murów obronnych: w Skarszewach oraz Starogardzie Gdańskim.

Miejskie obwarowania murowane w Skarszewach zachowały się fragmentarycznie, głównie po stronie południowej i wschodniej. Pierwsze umocnienia – drewniano-ziemne i kamienne – wzniesli joannicy w I połowie XIV wieku. W 1370 roku miasto przeszło w ręce Krzyżaków, którzy wkrótce otoczyli je ceglany murem z basztami. Fortyfikacje obejmowały miasto od wschodu, południa i zachodu, natomiast od północy naturalną ochronę stanowiła rzeka Więcisa, fosa i skarpa. W narożniku północno-zachodnim usytuowano zamek, a poniżej, na wyspie, rozciągało się rozległe podzamcze z młynem, browarem, kuźnią, foluszem i karczmą. W obrębie murów znajdowały się trzy bramy: Gdańska po stronie wschodniej, Chojnicka w narożniku południowo-zachodnim oraz Młyńska (później zwana Wojewodów), prowadząca na przedzamcze. Pas murów odgradzał zamek od podzamcza. W XV wieku miasto wielokrotnie przechodziło w ręce wojsk husyckich, krzyżackich i polskich, a w XVII wieku zostało zajęte przez Szwedów. Mury obronne, wzniesione z cegły przez Krzyżaków pod

Ryc. 30. Budynek Muzeum Ziemi Kociewskiej oraz Baszta Narożna w Starogardzie Gdańskim; fot. Edyta A. Marek

koniec XIV wieku, posiadały cztery baszty i dwie bramy. Pomimo zniszczeń upływu czasu przetrwały obie wojny światowe. W latach 60. XX wieku, z inicjatywy mieszkańców i konserwatora zabytków, przeprowadzono renowację zachowanych fragmentów – uzupełniono braki nową cegłą i wyrównano koronę murów. W 2015 roku odrestaurowano basztę skazańców oraz wykonano iluminację murów, które do dziś stanowią świadectwo średniowiecznych systemów obronnych.

Budowę murów obronnych w Starogardzie Gdańskim rozpoczął w latach 1309–1310 mistrz

budowlany Teodot z Florencji, działający na polecenie wielkiego mistrza krzyżackiego. W latach 1313–1320 powstawał zewnętrzny mur, a w kolejnych dekadach wznoszono bramy wraz z basztami, które ukończono około 1338–1340. Na przełomie XVIII i XIX wieku mury straciły funkcje obronne – rozbierano je, wykorzystując kamień do budowy nowych gmachów. Obwarowania stargardzkie wzniesiono na planie zbliżonym do czworoboku, z załamana kurtyną północno-zachodnią i zaokrąglonym narożnikiem zachodnim. Ich pierwotna wysokość sięgała ok. 7 metrów, a grubość murów wynosiła 1,5–2 metry. Całość wzmacniały prostokątne baszty wykuszowe. Do miasta prowadziło pięć bram: Gdańska i Wodna od północy, Tczewska od wschodu, Gniewska od południa oraz Chojnicka od zachodu. Dodatkową osłonę stanowiła rzeka Wierzyca od strony północnej i północno-wschodniej, a z pozostałych kierunków – fosa. Najlepiej zachowane fragmenty znajdują się dziś w części północno-zachodniej, przy rzece. Szczególne znaczenie ma Baszta Gdańska (zwana także Szewską), niegdyś strzegąca wjazdu przy bramie Gdańskiej. W XIX wieku jej dolną część zwężono, aby poszerzyć ulicę, a obecnie mieści się w niej część ekspozycji Muzeum Ziemi Kociewskiej. W pobliżu można zobaczyć również Basztę Narożną (Książęcą) - uważana jest za najstarszą. Została odbudowana. Jednak ze względu na brak źródeł nie ma pewności, czy rekonstrukcja jest zgodna z historycznym wyglądem budowli. Niedaleko znajduje się także zaadaptowana na cele mieszkalne Basztę Tczewską (Młyńską). Za tę ostatnią odpowiadał cech młynarzy. Jest rekonstrukcją dawnych umocnień. Dzięki prywatnemu właścicielowi w 1986 odtworzona została szachulcowa struktura jej górnego poziomu oraz nakrycie dachowe. Fragmenty murów przetrwały także we wschodniej części miasta, w sąsiedztwie Baszty Tczewskiej.

Znacznie młodszy zespół dawnych koszar przy ul. Paderewskiego w Starogardzie Gdańskim stanowi jeden z najcenniejszych zabytków architektury wojskowej na Kociewiu. Kompleks, wzniesiony w latach 1778–1781 z inicjatywy króla Fryderyka II, zbudowano z cegieł pochodzących z rozebranych zamków w Borzechowie, Osieku i Starej Kiszewie. Od początku służył celom militarnym – stacjonowały tu jednostki pruskie aż do 1920 roku. W czasie wojen

napoleońskich koszary pełniły funkcję szpitala wojennego, a w 1846 roku były miejscem nieudanej próby powstańczej Floriana Ceynowy. Po odzyskaniu niepodległości obiekt przejęło Wojsko Polskie – siedzibę miały tu m.in. 65. Pułk Piechoty i 2. Pułk Szwoleżerów Rokitniańskich. Gościł tu również prezydent Ignacy Mościcki, a służbę pełnił m.in. mjr Henryk Dobrzański „Hubal”. Zespół wyróżnia się klasycystyczną, pruską architekturą – długimi, dwukondygnacyjnymi budynkami z jasnej cegły, otoczonymi fragmentami muru i dawnymi oficynami. Na terenie znajduje się obelisk niepodległości oraz tablica upamiętniająca wyzwolenie miasta. Obecnie w budynkach mieści się Zespół Szkół Zawodowych. Obiekt, stanowiący punkt na trasie „Korona i Krzyż”, można zwiedzać z zewnątrz przez cały rok. To jedno z najlepiej zachowanych założeń koszarowych na Pomorzu – świadectwo wojennej historii i symbol przemian Starogardu Gdańskiego.

Warto zwrócić uwagę, na zespół stada ogierów w Starogardzie Gdańskim. Zabudowania stadniny wzniesiono w latach 1890–1896, natomiast jej oficjalne utworzenie miało miejsce w 1897 roku z przeznaczeniem do hodowli koni rasowych na potrzeby armii. Po zakończeniu II wojny światowej działalność hodowlana była kontynuowana, a dodatkowo zaczęto organizować wydarzenia jeździeckie oraz wystawy.

5.3.2. Zabytki ruchome

Zabytki ruchome na terenie Powiatu Starogardzkiego to głównie wyposażenie kościołów, zbiory muzeów i izb pamięci, zabytki sztuki sepulkralnej, a także obiekty małej architektury - figury, krzyże i kapliczki przydrożne.

Nietypowym zabytkiem ruchomym wpisanym do rejestru zabytków jest zespół dawnych pojazdów konnych i uprzęży ze Stada Ogierów ze Starogardu Gdańskiego. Kolekcja obejmuje dawne pojazdy konne oraz uprzęże, datowane na przełom XIX i XX wieku oraz okres międzywojenny. Pochodzą one z różnych warsztatów i prezentują rozmaite typy pojazdów, a także dwa komplety uprzęży. Wszystkie eksponaty stanowią własność Stada i są tam przechowywane. Część zbioru wymaga podjęcia prac konserwatorskich.

Większość kościołów neogotyckich posiada elementy wyposażenia pochodzące ze starszych budowli funkcjonujących w ich miejscu w czasach wcześniejszych. Często są to obiekty cenne ze względów artystycznych i historycznych. Poniżej - najcenniejsze obiekty z wyposażenia kościołów:

- W gminie Kaliska, w miejscowości Płociczno, w kościele nie objętym rejestrem zabytków znajduje się wpisane w 2019 roku malowidło stropowe, neobarokowe z ok. 1911 r. z przedstawieniem figuralnym "Pokłon pasterzy".

- W Kościelnej Jani, w kościele pw. Trójcy Świętej znajdują się wpisane do rejestru zabytków: ołtarze z 2 poł. XVII w., obrazy, chrzcielnica z 2 poł. XVIII w., ambona, konfesjonał, ławy, feretrony z XVIII w., rzeźby, złotnictwo, dzwon.

- Do rejestru zabytków ruchomych z terenu Gminy Zblewo wpisano wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Elżbiety w Pinczynie. Obejmuje ono m.in. ołtarze, ambonę,

chrzcielnicę, rzeźby świętych, krucyfiksy, obrazy, wyroby złotnicze oraz dzwon. Całość została ujęta w rejestrze zabytków pod nr B/112 w dniu 12 stycznia 1973 r.

- Lalkowy, kościół pw. św. Barbary: obrazy, rzeźby, płaskorzeźby. Wpisane do rejestru zabytków pod nr B/80 w dniu 29 lutego 1972 roku oraz w dniu 2 stycznia 1973 roku.

- W gminie Skórcz do rejestru wpisano wyposażenia kościołów z Barłożna (pod nr 92 z dnia 17 maja 1972 roku) oraz Pączewa (pod nr 104 z dnia 30 września 1972 roku).

- Dąbrówka, kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego (B-95 [dawny nr rejestru 95] z dnia 27 maja 1972 r.): ołtarz główny z obrazami i płaskorzeźbami, obraz „Ukrzyżowanie” z ołtarza głównego, płaskorzeźba „Ukrzyżowanie” z ołtarza głównego, płaskorzeźba „Pieta” w ołtarzu głównym, dwa ołtarze boczne przy wschodniej ścianie nawy, ambona, chrzcielnica, konfesjonał, feretron z obrazami „Ukrzyżowanie”, „Św. Barbara”, rzeźba „Krucyfik” w kruchcie zachodniej, krucyfiks ołtarzowy w zakrystii, krucyfiks ołtarzowy, cztery świeczniki (XVII w.), dwa świeczniki (XVIII w.), kropielnica w kruchcie.

- Kokoszkowy, kościół pw. św. Barbary: (B-95 [dawny nr rejestru 103 i 104] z dnia 30 września 1972 r.): rzeźba „Chrystus Dobry Pasterz” z ołtarza głównego, rzeźba „Św. Jan Nepomucen” ołtarz główny, rzeźba „Krucyfik” w kruchcie, obraz „Ukrzyżowanie” (XVIII w., barok), sześć świeczników (początek XIX w.), cztery świeczniki (XVIII w.), kartusze herbowe, kropielnica, ołtarz główny, ołtarz boczny (barok), ołtarz boczny (rokoko), ambona, chrzcielnica, obraz „Ukrzyżowanie” (XVIII w., późny barok), feretron z obrazami „Matka Boża z Dzieciątkiem” i „Apoteoza Dzieciątka Jezus” (II połowa XIX w.).

W Starogardzie Gdańskim do rejestru zabytków ruchomych województwa pomorskiego wpisano wybrane zespoły dawnych obiektów sztuki i rzemiosła. Obejmują one dwa zbiory:

1) Zespół pojazdów konnych i uprzęży w Stadzie Ogierów. W jego skład wchodzi zabytkowe pojazdy i elementy uprzęży datowane na przełom XIX i XX wieku oraz okres międzywojenny. Są to wyroby różnych warsztatów, reprezentujące odmienne typy pojazdów oraz dwa komplety uprzęży. Kolekcja pozostaje własnością Stada Ogierów i jest tam przechowywana. Część obiektów wymaga podjęcia prac konserwatorskich. Zbiór nie posiada stałej ekspozycji – udostępniany jest jedynie okazjonalnie.

2) Wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Mateusza. Decyzją o wpisie objęto łącznie 56 obiektów liturgicznych, w tym wyroby złotnicze, ołtarz główny i ołtarze boczne, rzeźby i obrazy, malowidła ściennie, epitafia, płyty nagrobne oraz szaty liturgiczne. Dominują tu dzieła baroku i rokoka. Zabytki stanowią własność parafii. Odrestaurowane wyposażenie kościoła farnego można oglądać w jego wnętrzu, z wyjątkiem zabytkowych szat i części obiektów złotnictwa, które nie są prezentowane na stałe. W kościele farnym oraz w pozostałych świątyniach Starogardu zachowały się również ruchome zabytki nieobjęte wpisem do rejestru – prace dawnych rzemieślników i lokalnych twórców, w których widoczne są wpływy sztuki ludowej i tradycji miejscowych warsztatów. Są to m.in. elementy dawnej stolarki z oryginalnymi okuciami, dzieła snycerskie, rzeźby, obrazy, feretrony oraz historyczne płyty i nagrobki. Część wyposażenia kościoła pw. św. Katarzyny ma charakter XIX-wieczny,

utrzymany w stylistyce neogotyckiej, natomiast nieliczne obiekty z XX wieku można znaleźć w kościele pw. św. Wojciecha.

Ryc. 31. Kościół w Klonówce; fot. Edyta A. Marek

- Klonówka, kościół pw. św. Katarzyny (B-91 [dawny nr rejestru 100 z dnia 17 maja 1972 r., nr 99 z dnia 19 maja 1972 r. oraz nr 98 z dnia 21 maja 1972 r.): rzeźba „Krucyfiks procesyjny” (XVII w.), rzeźba „Krucyfiks” w zakrystii, rzeźba „Krucyfiks procesyjny” (XVIII w.), krucyfiks ołtarzowy, krucyfiks ołtarzowy, dwa świeczniki (XVIII w.), pięć świeczników (1745 r.), dwanaście świeczników ściennych (XVII/XVIII w.), relikwiarz drewniany na ołtarzu głównym, dwa relikwiarze na ołtarzu głównym (druga połowa XVIII w.), relikwiarze na ołtarzu głównym (połowa XVIII w.), ołtarz główny, obraz „Przemienienie Pańskie” z ołtarza głównego, obraz „Matka Boska Bolesna” w ołtarzu głównym, tabernakulum w ołtarzu głównym, dwa konfesjonały, rzeźba „Św. Katarzyna” w ołtarzu głównym, obraz „Matka Boska z Dzieciątkiem” w ołtarzu bocznym południowym, kropielnica w pomieszczeniu pod wieżą, szafa w kruchcie zachodniej, feretron z obrazami „Św. Katarzyna”, „Przemienienie Pańskie”, feretron z obrazami „Matka Boska z Dzieciątkiem”, „Dzieciątko Jezus”, feretron z obrazami „Św. Mikołaj”, „Ukrzyżowanie”, witraż z przedstawieniem „Św. Barbara” w oknie wschodnim prezbiterium,

witraż z przedstawieniem „Św. Katarzyna” w oknie wschodnim prezbiterium, ambona, palka czerwona, stuła (początek XVIII w.), manipularz (około połowy XVIII w.), welum (połowa XVIII w.), ornat czerwony, palka zielona, stuła (około połowy XVIII w.), manipularz (około połowy XVIII w.), welum (około połowy XVIII w.), ornat zielony, stuła (XVII/XVIII w.), ołtarz boczny południowy, obraz „Matka Boska Różańcowa” z ołtarza bocznego południowego, ołtarz boczny północny, obraz „Św. Mikołaj, Św. Antoni Pustelnik i Św. Szczepan”, obraz „Przemienienie Pańskie”, płyta nagrobna w posadzce nawy (XVIII w.), płyta nagrobna w posadzce nawy (XVIII w.), kielich mszalny (czwarta ćwierć XVII w.), kielich mszalny (czwarta ćwierć XVII w.), kielich mszalny (1877 r.), patena (pierwsza połowa XVII w.), patena (trzecia ćwierć XVIII w.), relikwiarz, sześć świeczników ołtarzowych (pierwsza połowa XIX w.).

- Do rejestru zabytków ruchomych województwa pomorskiego wpisano wyposażenie kościoła parafialnego ze Skórcza, obejmujące 20 obiektów. Zostały one ujęte decyzją nr B-106/72 (obecnie B-97) z dnia 30 września 1972 r. W skład tego zespołu wchodzi ołtarze, rzeźby, obrazy, feretrony, świeczniki – głównie z okresu baroku i rokoka – oraz gotycka granitowa kropielnica.

- Na terenie gminy Skarszewy znajdują się zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków ruchomych województwa pomorskiego, jest to wyposażenie kościołów: p.w. śś. Apostołów Piotra i Pawła w Pogódkach, p.w. św. Michała Archanioła w Skarszewach, p.w. św. Michała Archanioła w Obozinie, p.w. śś. Apostołów Szymona i Judy Tadeusza w Szczodrowie; p.w. św. Jana Nepomucena w Godziszewie. Ten ostatni kościół, barokowy, choć posiada także fragmenty założenia gotyckiego ma ciekawe wyposażenie w postaci m.in. dwóch ołtarzy bocznych w części nawowej z ok 1740 roku z figurami z XVIII i pocz. XX wieku, chrzcielnicy z 1750 roku, kropielnicy z 2 poł. XVIII wieku, konfesjonałów z k. XVIII wieku, epitafium Justyny i Jana Wiesiołowskich z 1623 roku oraz płyty nagrobnej Konstantego Sartawskiego z 1781 r.

- W rejestrze zabytków ruchomych województwa pomorskiego z gminy Bobowo ujęto jedynie wyposażenie kościoła w Grabowie. Szczegółowe informacje dotyczące zabytków ruchomych z terenu gminy dostępne są w archiwach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków. Warto jednak wspomnieć o polichromowanej fasacie wraz z sufitem i drewnianym gzymsem w kościele pw. św. Wojciecha w Bobowie. Dzięki dotacjom Urzędu Marszałkowskiego Województwa Pomorskiego, Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Funduszu Kościelnego MSWiA, Pomorskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków oraz Parafii w Bobowie w ostatnich latach wykonano tam wstępną dokumentację opisową i fotograficzną ilustrującą stan zachowania obiektu przed przystąpieniem do prac konserwatorskich i restauratorskich, oczyszczono z zabrudzeń powierzchniowych, pobrano próbki celem przeprowadzenia badań budowy technicznej i technologii wykonania obiektu oraz stanu zachowania warstwy malarskiej, wykonano badania spektrograficzne próbek, wykonano dezynfekcje i dezynsekcję drewna oraz jego impregnację, uzupełniono ubytki drewna, naprawy stolarskie, wstępnie podklejono osypujące się warstwy tynku wraz z warstwą malarską, zdezynfekowano warstwę malarską, usunięto przemalowania polichromii, skonsolidowano warstwę malarską z tynkiem, wzmocniono osypujące się tynki, uzupełniono

ubytki warstw tynków, zabezpieczono oryginalną polichromię, uzupełniono ubytki warstw malarskich.

W Osieku, w kościele pw. św. Rocha do rejestru zabytków ruchomych wpisano ołtarze z okresu budowy świątyni, neogotyckie oraz ambonę.

Ważnym elementem krajobrazu kulturowego powiatu są kapliczki i krzyże przydrożne. Ustawiane są na skrzyżowaniach dróg i rozdrożach, w przydomowych ogródkach, w miejscach ważnych dla społeczności lokalnej. Jest to stary zwyczaj praktykowany na całym Pomorzu. Dominują krzyże przydrożne, ale i kapliczki współczesne - betonowe. Krzyże wykonane są z drewna, żelazne, z metalowych rurek, osadzone na cokole zwykle wykutym z kamienia. Częste są krzyże z niewielką metalową postacią Chrystusa umieszczoną na przecięciu belek, czasem pod małym daszkiem, łukowato wygiętym, ochraniającym figurkę przed deszczem.

Wśród starych kapliczek występują różnorodne formy murowane w postaci ustawionych na cokole opatrzonym okolicznościowym napisem i czasem datą, słupów, filarów bądź prostopadłościennych budowli z małymi wnękami, w których umieszczane są rzeźby lub obrazy przedstawiające postacie boskie lub świętych. Kapliczki wieńczy daszek, dwuspadowy lub namiotowy, kryty blachą, deskami, lub murowany, tynkowany.

Kapliczki, figury i krzyże przydrożne z zasady ogradzane są dekoracyjnymi płótkami oraz obsadzone grupami niskiej i wysokiej zieleni. Dominuje w nich kult Matki Bożej Wniebowziętej i Matki Bożej z Dzieciątkiem oraz Jezusa Miłosiernego.

Występują we wszystkich gminach powiatu, nie wszystkie ujęte są w gminnych ewidencjach zabytków. W gminie wiejskiej Skórcz znajduje się 8 kapliczek, w gminie Smętowo Graniczne stoją na rozstajach dróg lub przy wyjazdach z wiosek. W Dąbrówce, najpiękniejszą jest kapliczka na zbiegu ulic Starogardzkiej i Jabłowskiej – murowana, dwupiętrowa kapliczka na rzucie kwadratu, zwieńczona małym krzyżem.

Zabytki ruchome w muzeach - na terenie powiatu znajduje się kilka instytucji muzealnych prowadzonych przez osoby prywatne i przez instytucje. Część z nich - w organizacji. Ochronę zabytków znajdujących się w muzeach organizuje Ustawa o Muzeach z dnia 21 listopada 1996 r., aktualizowana dnia 9 lutego 2022 r.

Ryc. 32. Rekonstrukcja zabudowy wnętrza grodu w Owidzu; fot. Edyta A. Marek

- Muzeum Mitologii Słowiańskiej na grodzisku w Owidzu. Zostało utworzone w 2017 roku z myślą o popularyzowaniu wiedzy na temat wierzeń oraz kultury duchowej dawnych Słowian. Swoją misję realizuje poprzez interesujące wystawy, wydarzenia artystyczne, publikacje oraz edukacyjne zajęcia muzealne. Jest to pierwszy tego rodzaju projekt w Europie, powstały dzięki współpracy Gminnego Ośrodka Kultury i Sportu Grodzisko Owidz ze Stowarzyszeniem Ekologiczno-Kulturalnym „Wspólna Ziemia”. Placówka aktywnie włącza się w organizację wydarzeń kulturalnych odbywających się na terenie Grodziska Owidz, pełniąc przede wszystkim rolę zaplecza merytorycznego. Do najważniejszych imprez nawiązujących do wczesnego średniowiecza oraz tradycji przedchrześcijańskich należą m.in. Wianki na Grodzisku, Festiwal Baby Jagi, Festiwal Mitologii, Dziady i Szczodry Wieczór.¹¹

- Muzeum Ziemi Kociewskiej w Starogardzie Gdańskim. Siedziba Muzeum mieści się w dwóch zrekonstruowanych basztach, które stanowią pozostałość XIV-wiecznych murów miejskich Starogardu Gdańskiego. W Baszcie Naroznej prezentowane są zbiory związane z

¹¹ Od momentu powstania obecnego PPOnZ do jego zakończenia doszło do zmian w organizacji i działalności placówki. Po ośmiu latach działalności Muzeum Mitologii Słowiańskiej w Grodzisku Owidz kończy swoją misję. Z placówką żegna się jej twórca i wieloletni kierownik, Radosław Sawicki, który ogłosił zakończenie projektu w dotychczasowej formule. Sawicki zrezygnował z funkcji z powodu braku perspektyw rozwoju i różnic w podejściu do zarządzania kulturą. Tymczasem gmina Starogard Gdański zapowiada utworzenie Centrum Edukacji i Promocji Słowiańszczyzny, które ma kontynuować działania w Owidzu. Nowy dyrektor GOKiS deklaruje dalszą promocję tradycji słowiańskich i rozwój imprez kulturalnych, choć już bez udziału dotychczasowego twórcy muzeum.

historią miasta i Kociewia – od początków osadnictwa po rok 1939. Z kolei w Baszcie Gdańskiej do niedawna można było zobaczyć ekspozycję poświęconą losom Kociewiaków w czasie II wojny światowej oraz bogatą wystawę etnograficzną liczącą ponad 800 obiektów.¹² Do najstarszych eksponatów należy XVIII-wieczna skrzynia wianowa. Szczególne wrażenie robią XIX-wieczne płaskorzeźby, stroje z przełomu XIX i XX wieku oraz zrekonstruowana izba kociewska. Muzeum zaprasza również do Działu archeologicznego. Cennym źródłem wiedzy o etnografii Kociewia jest rocznik muzealny „Rydwan”, wydawany przez Muzeum Ziemi Kociewskiej w Starogardzie Gdańskim w latach 2006-2020. Od roku 2024 Muzeum Ziemi Kociewskiej wznowiło wydawanie publikacji naukowej, tym razem o wdzięcznej nazwie „Kociewski Rocznik Naukowy”. Oprócz zagadnień etnograficznych publikacja obejmuje także artykuły poświęcone odkryciom archeologicznym. Warto podkreślić, że polskie muzea prowadzą zajęcia edukacyjne na wysokim poziomie, a Muzeum Ziemi Kociewskiej stanowi tego znakomity przykład. Wystarczy nadmienić parę tematów: „Wykopaliska archeologiczne - jak wyglądają i co może na nich odkryć archeolog?”, „Wielkanoc na Kociewiu”, „Dzieje Starogardzkiego Bractwa Kurkowego”.

- Muzeum 2 Pułku szwoleżerów Rokitniańskich w Starogardzie Gdańskim, tzw. *Kasyno Oficerskie*. Do 1939 roku budynek pełnił funkcję kasyna oficerskiego 2 Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich. W jego wnętrzach znajdowała się galeria portretów dowódców autorstwa gen. Romana Kaweckiego oraz liczne obrazy o tematyce batalistycznej, m.in. prace rtm. Józefa Świrysza-Ryszkiewicza. Kasyno pełniło również funkcję muzeum pułkowego, tzw. gabinetu historycznego, gdzie eksponowano pamiątki i przedmioty związane z dziejami jednostki. Szczególną ozdobą wnętrza był obraz Wojciecha Kossaka Szarża pod Rokitną, odsłonięty przez prezydenta Ignacego Mościckiego 17 września 1934 roku. Kasyno stanowiło centrum życia towarzyskiego i ceremonialnego oficerów pułku. Odbywały się tu uroczystości, bale i spotkania, podczas których kultywowano specyficzne tradycje szwoleżerskie, w tym wyjątkowy zwyczaj odgrywania o północy hejnału mariackiego – na pamiątkę utworzenia pułku w Krakowie. Po zakończeniu II wojny światowej, w 1973 roku, w budynku dawnego kasyna urządzono Miejską Bibliotekę Publiczną. Placówka funkcjonowała tam do 2010 roku, kiedy to przeniesiono ją do nowej siedziby przy ul. Paderewskiego. Wkrótce potem gmach przy ul. Sobieskiego został wystawiony na sprzedaż. W styczniu 2012 roku obiekt nabyło Stowarzyszenie Szwadron Kawalerii 2. Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich. Stowarzyszenie, ze środków własnych, przeprowadziło gruntowny remont, a w 2016 roku otworzyło w budynku Muzeum 2. Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich. Ekspozycje stałe: Sala Prezydencka im. Ignacego Mościckiego, Sala Generalska im. gen. dyw. dr Bolesława Wieniawy-Długoszowskiego, Ekspozycja katyńska „Ś.P. rozstrzelana Polska Armia”, Muzeum 2 Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich, Sala Tradycji Pułku. Zbiory muzeum pochodzą z darów rodzin pułkowych, depozytów instytucji krajowych i zagranicznych (m.in. Instytutu gen. Sikorskiego w Londynie, Muzeum Wojska Polskiego, Zrzeszenia Kół Pułkowych Kawalerii II RP), kolekcji

¹² Wystawa niedostępna ze względu na brak schodów - stare drewniane zostały zdemontowane.

prywatnych oraz zakupów Stowarzyszenia. Pomimo przeprowadzonych prac, budynek nadal wymagał modernizacji, dlatego Stowarzyszenie zwróciło się do władz Starogardu o pomoc w uzyskaniu dofinansowania z Rządowego Programu Odbudowy Zabytków. Wspólny wniosek zakończył się sukcesem. Miasto pozyskało na ten cel 980 tys. zł. Zakres prowadzonych prac obejmuje odnowienie detali architektonicznych – m.in. schodów, balustrad, stropów, tynków i posadzek – z zachowaniem oryginalnej kolorystyki i stylu z końca XIX wieku. Wykonawca, wyłoniony w drodze przetargu, prowadzi również wymianę stolarki okiennej, naprawę zabytkowych schodów do części piwnicznej oraz montaż systemu hydroizolacji chroniącego mury przed zawilgoceniem. Piwnice zostaną zaadaptowane do celów kulturalnych i wystawienniczych, dzięki czemu obiekt zyska nową, funkcjonalną przestrzeń, zachowując przy tym swój historyczny charakter.

- Skarszewskie Centrum Ekspozycji Historycznych, działające przy Gminnej Bibliotece Publicznej w Skarszewach, gromadzi zbiory obrazujące dzieje miasta od epoki kamienia aż po okres II wojny światowej. Znaczną część kolekcji stanowią znaleziska pochodzące z lokalnych badań archeologicznych. Wśród eksponatów znajdują się m.in. liczne numizmaty, przedmioty związane z rzemiosłem i działalnością Bractwa Kurkowego, a także czasopisma, w tym egzemplarze konspiracyjnego „Głosu Serca Polskiego”, wydawanego przez organizację Gryf Pomorski.

- Izba Pamięci Izydora Gulgowskiego w Iwicznie, uroczyste otwarta 18 maja 1978 roku. W 1983 roku tablicę przeniesiono do obecnej lokalizacji – budynku dawnej szkoły podstawowej w Iwicznie przy ul. Izydora Gulgowskiego 14. Izydor Gulgowski przyszedł na świat 4 kwietnia 1874 roku w Iwicznie. Po ukończeniu Seminarium Nauczycielskiego w Tucholi podjął pracę w szkołach w Dzierżaninie, Konarzynach i we Wdzydzach (obecnie Wdzydze Kiszewskie). To właśnie tam ożenił się z Teodorą Fethke, z którą wspólnie stworzył pierwszy na ziemiach polskich skansen na wolnym powietrzu – dzisiejsze Muzeum – Kaszubski Park Etnograficzny im. Teodory i Izydora Gulgowskich we Wdzydzach Kiszewskich, znany dziś w całej Europie. W 1921 roku założył w Kościerzynie szkołę gospodarczo-przemysłową, którą prowadził do czasu pogorszenia stanu zdrowia. Spoczął na terenie skansenu, obok swojej żony Teodory, której ciało pochowano tam po jej śmierci.

- Kociewska Izba Twórczości Ludowej w Wycinkach prezentuje zarówno zabytki kultury materialnej regionu, jak i współczesne przejawy twórczości kociewskiej, m.in. haft, rzeźbę oraz malarstwo.

- Izba Pamięci Józefa Wybickiego, mieszcząca się w Zamku w Skarszewach i działająca przy Gminnym Ośrodku Kultury, została poświęcona autorowi hymnu narodowego. Zgromadzono w niej m.in. fotografie przedstawiające zabytki oraz miejsca związane z jego życiem.

Ryc. 33. Tablica pamiątkowa na froncie zamku joannitów w Skarszewach; fot. Edyta A. Marek

Na obszarze Powiatu Starogardzkiego funkcjonują także izby regionalne, w których prezentowane są zbiory związane z dawną kulturą materialną tego regionu. Należą do nich:

- Izba Regionalna przy Publicznej Szkole Podstawowej w Kamionce;
- Izba Regionalna przy Publicznej Szkole Podstawowej w Skarszewach;
- Izba Regionalna przy Zespole Szkół Publicznych w Osiecznej;
- Izba Regionalna Zespołu Kształcenia i Wychowania w Pinczynie;
- Kociwska Izba Regionalna przy Zespole Szkół Ponadgimnazjalnych w Czarnej Wodzie;
- Kociwska Izba Regionalna przy Zespole Szkół Publicznych w Bytoni;
- Stała Izba Regionalna przy Zespole Szkół Publicznych w Bobowie;
- Szkolne Muzeum Ziemi Skarszewskiej przy Zespole Szkół Publicznych w Skarszewach.

5.3.3. Zabytki archeologiczne

Od końca lat 70. XX w. wdrażany jest program AZP - Archeologiczne Zdjęcie Polski - podział terenu całej Polski na pola, na których prowadzi się archeologiczne badania powierzchniowe. Bardziej szczegółowe badania prowadzone są w formie badań ratowniczych i nadzorów archeologicznych nad pracami inwestycyjnymi. Przebadane stanowiska o znacznej wartości kulturowej wpisane są do rejestru zabytków. Pozostałe znajdują się w ewidencji zabytków archeologicznych. Nie jest to zbiór zamknięty i nie można wykluczyć, iż w wyniku dalszej weryfikacji i prowadzonych prac ziemnych uda się zidentyfikować nowe ślady działalności człowieka.

Historyczne Pomorze, w tym teren obecnego powiatu starogardzkiego, pokryte przez puszcze, rzeki i bagna, było trudno dostępne dla wędrownych ludów plemiennych. Koczownicy epoki kamienia wędrowali głównie wzdłuż rzek w poszukiwaniu pożywienia. Mimo to najstarsze zlokalizowane ślady pobytu ludzi na terenie powiatu starogardzkiego pochodzą z okresu schyłkowego paleolitu (ok. 12 tys. lat p.n.e.) – np. stan. nr 9 w Kamionce (AZP 26-044/82), gdzie odkryto rdzeń związany z kulturą świderską. Jest to także obozowisko w pobliżu rzeczki Janki datowane na mezolit. Odkryto tam pozostałości kultury chojnicko-pieńkowskiej w postaci licznych wyrobów krzemienych. Do tej tradycji zaliczono je dzięki charakterystycznym zbrojnikom oraz specyficznej technice obróbki miejscowego krzemienia bałtyckiego i pomorskiego. Z okresu starszych faz neolitu pochodzi liczny materiał krzemienisty, jaki udało się pozyskać z badań wykopaliskowych np. na stanowisku Kościelna Jania 13 (AZP 24-44/9) oraz m.in. siekierkę kamienną i reprezentacyjne fragmenty naczyń glinianych ze stanowiska Barłożno 12 (AZP 24-44/2).

Nieco liczniej reprezentowany jest środkowy i późny neolit (ok. 5,5 tys.-1,9 tys. p.n.e.) - okres rewolucyjnych przemian w historii ludzkości. W neolicie pojawiła się umiejętność uprawy roślin i hodowli zwierząt, stałe osadnictwo i ceramika. Z okresu neolitu pochodzą stanowiska archeologiczne rejestrowe: Kolincz, stan. 1 (AZP 20-43/151), nr rej. C-381 (stary nr 305 /Archeol.) z 29.11.1976 r., Smołąg, nr rej. 363 /Archeol.rcheol. z 15.12.1978 r., brak nr z 26.09.2016 r.

Epoka kamienia jest reprezentowana ogólnie w gminie Skarszewy (np. Czarnocin), podobnie w mieście Starogard Gdański oraz gminie wiejskiej Starogard Gdański (np. Trzcinek, Szpęgawsk, Sucumin, Rywałd, Okole, Nowa Wieś Rieczna, Liniowiec, Krąg, Kolincz, Kokoszkowy, Klonówka, Janowo, Janin, Jabłowo, Dąbrówka, Brzeźno, Barchnowy).

Ślady osadnicze z przełomu neolitu i epoki brązu zlokalizowano we wszystkich gminach powiatu.

Dominującą kulturą epoki brązu (1800-400 p.n.e.) była kultura łużycka (ok. 1300-400 p.n.e.), funkcjonująca również w starszej epoce żelaza. Wprowadziła zmianę systemu wierzeń i zwyczajów pogrzebowych - w miejsce cmentarzysk szkieletowych pojawiły się cmentarzyska ciałopalne. Na różnych terenach osiągnęła różne stopnie rozwoju. Stanowiska z epoki brązu zlokalizowano w niewielkiej ilości miejscowości na terenie powiatu, np. w Barchnowach, Klonówce, Szpęgawsku, Kokoszkowach, Rywałdzie, Kościelnej Jani i innych.

W okresie żelaza (VII p.n.e.-375 n.e.), obejmującym okres halsztacki, lateński i okres wpływów rzymskich, kontynuowała rozwój kultura łużycka, we wczesnym okresie lateńskim rozwijała się kultura pomorska (VII-II p. n.e.), kultura wielbarska (I-V w. n.e.), przeworska (III-V w. n.e.) - najsilniej rozwinięta w okresie wpływów rzymskich.

Najciekawsze znaleziska z okresu lateńskiego (450 p.n.e.-I w. n.e.) to groby skrzynkowe w okolicach Kokoszkowych (gmina Starogard Gdański), Kamierowa, Bożego Pola Królewskiego, Jaroszew i Skarszew oraz Więckowych w gminie Skarszewy. Elementy ceramiki znajdowano przede wszystkim na cmentarzyskach, których kolejnymi przykładami są wpisane do rejestru stanowisko we wsi Czarnylas (nr rejestru 143/ Archeol. Kl.IV/620/1340/71 z dnia 31 marca 1971 r.) oraz w Suminie (nr rejestru C-382 [stary nr 306 /Archeol.] z 29.11.1976 r.), ale też osada z miejscowości Skórcz (nr rejestru 168 /Archeol.rcheol. z dnia 21 listopada 1971 r.) i ze stanowiska nr 4 w Starogardzie Gdańskim (AZP 19-43/93).

Okres rzymski (I w. n.e.-ok. 375 r.): reprezentują znaleziska z kilku gmin, m.in. cmentarzysko płaskie w miejscowości Osowo Leśne (nr rej. 130 /Archeol.rcheol. z dnia 13 marca 1971 r.), cmentarzysko płaskie z miejscowości Liniowiec (nr rej. 242 /Archeol.rcheol. z dnia 7 grudnia 1972 r.), cmentarzysko płaskie z miejscowości Kościelna Jania (nr rej. 142 /Archeol.rcheol. z dnia 31 marca 1971 r.) i z tej samej miejscowości osada otwarta (nr rej. 141 /Archeol.rcheol. z dnia 31 marca 1971 r.) czy osada otwarta z miejscowości Klonówka (nr rej. 169 /Archeol.rcheol. z dnia 21 listopada 1971 r.).

Od ok. VIII w. tereny powiatu penetrowane były przez ludy germańskie i słowiańskie. Szlagierowym przykładem grodu słowiańskiego jest obecnie zrekonstruowany gród w Owidzu. Jest on usytuowany malowniczo na wzgórzu, w zakolu rzeki Wierzycy, pośród lasów i łąk. Należał do jednych z najpotężniejszych grodów na obszarze dzisiejszego Kociewia, a jego powstanie wiązało się z umacnianiem władzy Bolesława Chrobrego nad Pomorzem. Prawdopodobnie został spalony w 1090 roku na rozkaz Władysława Hermana, który dążył do osłabienia miejscowych ośrodków i zapobieżenia buntom Pomorzan. Pomimo zniszczeń funkcjonował dalej i jeszcze w XII stuleciu spełniał zadania obronne. Podczas potopu szwedzkiego służył jako obóz wojskowy, stąd w tradycji lokalnej nazywany jest „Szwedzką Górką”. Gród pełnił zarówno funkcje obronne, jak i mieszkalne. Otaczał go drewniano-ziemny wał z palisadą, pierwotnie około dwukrotnie wyższą od obecnie widocznej. W jego konstrukcję wkomponowane były wieże strażnicze, w tym brama wjazdowa, której rekonstrukcję można dziś oglądać. Zabudowa mieszkalna składała się z chałup o konstrukcji wieńcowej, krytych strzechą, oraz półziemianek. Współcześnie na terenie grodziska zrekonstruowano dziesięć takich domostw, choć w przeszłości było ich znacznie więcej. W centralnej części osady znajdował się niezabudowany plac – majdan, będący miejscem zgromadzeń mieszkańców. Na terenie grodu mieszkała rodzina komesa, wojowie, kapłani, przedstawiciele najważniejszych rzemiosł oraz bogatsi kupcy. Ludność uboższa – rolnicy i rzemieślnicy – osiedlała się na podgrodziu i do wnętrza grodu przybywała jedynie w czasie zagrożeń. W tym czasie, tworzenia się państwowości polskiej powstawały także inne grodziska na terenie dzisiejszego powiatu starogardzkiego: w Siwiałce, Junkrowach,

Pogódkach, Skarszewach, Starogardzie Gdańskim, Ciecholewach, Grabowie Bobowskim i Radziejewie.

Np. w gminie Bobowo zlokalizowano zespół osadniczy z VII-IX w. znajdujący się w leśnictwie Borkowo, około 1,5 km od wsi Grabowo Bobowskie, po prawej stronie drogi, w pobliżu zarastającego oczka wodnego (ok. 500 m od traktu). Jest to grodzisko wyżynne oraz osada przyrodowa. Znane z późniejszej historii jako Szwedzki Wał. Z miejscem tym wiąże się legenda, według której wiosną 997 roku zatrzymał się tu na nocleg Święty Wojciech, odbywający podróż misyjną do Prus.

Ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego stwierdzono też na terenie osady odnalezionej w Skarszewach, Obozinie, Pogódkach (stan. wpisane do rejestru) w gminie Skarszewy. W gminie Starogard Gdański zlokalizowano je na stanowiskach w Kokoszkowach, Okolu, Klonówce, w samym mieście Starogard Gdański mamy do czynienia z wpisaną do rejestru zabytków osadą z okresu prapolskiego (nr rej. 304 /Archeol.rcheol. z dnia 29 listopada 1976 r.), w gminie Skórcz w Kranku. W gminie Lubichowo początek wczesnośredniowiecznego osadnictwa należy łączyć z funkcjonowaniem osady w Ocyplu oraz miejscowości Wda.

W wielu innych miejscowościach odnotowano stanowiska osadnictwa średniowiecznego (XIV-XV) i nowożytnego. Średniowieczne osadnictwo dokumentują znaleziska np. w Kościelnej Jani (rejestr zabytków) i Żabnie oraz w Koteżach. Z kolei nowożytność to m.in. stanowiska z Wdy, Wilczych Błot, Ocypla, Krępek z gminy Lubichowo, Szczodrowie, Demlinie, Mirowie Dużym, Nowym Gołębiowku, Godziszewie, Obozinie, Jaroszewach i Skarszewach w gminie Skarszewy, zaś w gminie Osiek w miejscowości o tej samej nazwie.

5.4. Krajobraz kulturowy – dziedzictwo niematerialne

Dziedzictwo niematerialne obejmuje zwyczaje, tradycje ustne, wiedzę, umiejętności oraz związane z nimi przedmioty i przestrzeń kulturową, które wspólnota, grupa bądź jednostka uznaje za część swojego dorobku. Ma ono charakter przekazywany z pokolenia na pokolenie, a jego trwanie zapewniają wspólnoty, które odtwarzają je w odniesieniu do swojego środowiska, dziejów oraz relacji z naturą. Dla społeczności stanowi ono fundament poczucia tożsamości i ciągłości. W zakres dziedzictwa niematerialnego wchodzi m.in.: tradycje i przekazy ustne (w tym język jako nośnik treści), widowiska i przedstawienia, zwyczaje, obyczaje oraz święta, wiedza o przyrodzie i wszechświecie wraz z praktykami z nią związanymi, a także umiejętności w zakresie tradycyjnego rzemiosła. Elementy niematerialnego dziedzictwa kulturowego objęte ochroną w Polsce powinny:

- pozostawać wciąż praktykowane i aktualne, łącząc w sobie zarówno dawne tradycje, jak i współczesne formy wyrazu, poprzez które społeczności manifestują swoją tożsamość;
- mieć charakter otwarty i włączający, służący budowaniu więzi i integracji społecznej, a nie przyznawaniu jednej grupie wyłącznych praw do określonych praktyk, tak by mogły one trwać w różnorodnych formach niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

Niematerialne dziedzictwo kulturowe ma swoje źródło w samych wspólnotach, dlatego jedynie one – i wyłącznie za ich przyzwoleniem – mogą uznać je za część własnej tożsamości i tradycji.

Elementy, które trafią na Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego, mogą następnie zostać umieszczone na Liście reprezentatywnej niematerialnego dziedzictwa ludzkości prowadzonej przez UNESCO.

W przypadku Kociewia charakterystyczne jest silne poczucie tożsamości regionalnej jej mieszkańców. Kociewianie są głęboko związani zarówno ze swoją „małą ojczyzną” – miejscowością i regionem, jak i z całym Kociewiem. Tożsamość lokalna w tym regionie okazuje się niemal tak samo istotna, jak identyfikacja z Polską, a jednocześnie wyraźnie silniejsza od poczucia przynależności do wspólnoty europejskiej.

Satysfakcja z bycia Kociewianem wynika w dużej mierze ze świadomości mieszkańców dotyczącej bogactwa kulturowego i przyrodniczego regionu oraz bogatego dziedzictwa materialnego i niematerialnego. To właśnie tradycja, historia, zabytki, kultura i walory środowiska naturalnego postrzegane są przez społeczność jako najcenniejsze atuty województwa pomorskiego i powiatu starogardzkiego.

Gwara

Obszar Powiatu Starogardzkiego leży na terenie funkcjonowania gwary kociewskiej dialektu wielkopolskiego. Zgodnie z ustaleniami językoznawców, dialekt wielkopolski wywarł istotny wpływ na kształtującą się od przełomu XIV i XV wieku polszczyznę literacką, zajmując w tym procesie drugie miejsce po dialekcie małopolskim. Pod względem udziału cech wielkopolskich we współczesnym języku literackim dialekt wielkopolski plasuje się także, jako drugi po dialekcie małopolskim.

Gwarę kociewską wyróżnia przede wszystkim brak samogłoski a pochylonego (występuje jasne a), w odróżnieniu od kaszubskiego o w tej pozycji. Wymowa spółgłosek na Kociewiu jest miękka (ś, ź, ć, dź), podczas gdy w kaszubszczyźnie obserwuje się ich stwardnienie (s, z, c, dz – tzw. kaszubienie). Akcent na Kociewiu pozostaje na przedostatniej sylabie, tak jak w polszczyźnie ogólnej, w przeciwieństwie do akcentu inicjalnego na południu Kaszub. Kaszubskim szwa odpowiadają w gwarach kociewskich samogłoski i, y, u. Granica z Borami Tucholskimi jest rozmyta – na terenach pogranicznych występują cechy obu gwar. Brak a pochylonego uznaje się za najważniejszy wyróżnik Kociewia, zbliżający jego mowę do języka ogólnego. Występują także charakterystyczne zmiany samogłosek nosowych, przy czym dialektolodzy dzielą gwary na południowe, środkowe i północne. Kociewie pozostaje obszarem silnych wpływów zewnętrznych. Brak mazurzenia zbliża je do Wielkopolski, a fonetyka międzywyrazowa – do Mazowsza. Występują także cechy wspólne z gwarami mazowieckimi (np. twarda wymowa l przed i, formy typu grzybamy, śwecili). Ogólnie gwary kociewskie są efektem długotrwałych kontaktów kulturowo-językowych, szczególnie z Gdańskiem i centralną Polską. Stanowią przykład pogranicza dialektalnego, w którym łączą się cechy wielkopolskie, mazowieckie i północnopolskie.

Obecnie gwara kociewska na terenie powiatu zachowała się w niewielkim stopniu i pozbawiona jest wyraźnych, unikalnych cech. Często traktowana bywa jako „gorsza” odmiana języka polskiego, co sprawia, że jej użytkownicy starają się unikać elementów gwarowych.

Równocześnie zauważalna jest jednak tendencja do podkreślania lokalnej odrębności i promowania idei „małych ojczyzn”. W tym kontekście gwara zaczyna być postrzegana jako ważny element tożsamości regionalnej.

Prezentują ją m.in. zespoły folklorystyczne, stowarzyszenia i organizacje regionalne.

Dziedzictwo materialne

Strój męski:

- **Kamizelka (westka)** – dobrze dopasowana do sylwetki, z przodem skrojonym poziomo, zapinana na jeden rząd guzików. Często posiada niski kołnierzyk typu stójka. Najczęściej szyta z granatowego sukna, odpowiadającego barwie spodni.
- **Koszula** – z białego płótna, z długimi rękawami, zapinana na guziki. Wyposażona w wykładany kołnierzyk, pod szyją przewiązywana czarną lub czerwoną tasiemką. Pozbawiona haftowanych zdobień.
- **Spodnie (buksy)** – wąskie, noszone wpuszczone w wysokie buty, z przodu posiadające klapę zapinaną na guziki. Najczęściej w kratę w odcieniach zieleni, granatu lub czerwieni, szyte z płótna, bawełny bądź lnu.
- **Buty** – wysokie, z cholewami, niesnurowane, czarne lub ciemnobrązowe, wykonane ze skóry.

Strój damski:

- **Kamizelka (sznurówka)** – dopasowana do sylwetki, bez rękawów, wiązana z przodu tasiemką przewleconą przez dziurki lub zapinana na haczyki; szwy i krawędzie obszyte czarnym, błyszczącym sznurkiem bądź pasmanterią. Najczęściej szyta z cienkiego sukna lub aksamitu w intensywnych barwach: modrej, zielonej, czerwonej czy brunatnej.
- **Koszula** – obszerna, z wysokim stojącym kołnierzykiem na fiszbinie lub kołnierzem wykładanym; z długimi rękawami sięgającymi poniżej łokcia, zwężanymi przy nadgarstkach i zapinanymi na guziki. Zazwyczaj wykonywana z białego płótna.
- **Spódnica (halka)** – noszona pod spódnicą wierzchnią, uszyta z białego płótna, przy brzegu zdobiona haftem dziurkowanym lub płaskim.
- **Spódnica** – szeroka i marszczona, dopasowana w pasie, o kroju kloszowym, z fałdami ściągniętymi, lecz niewypracowanymi. Najczęściej wykonywana z wełny, lnu lub barwionego płótna w odcieniach czerwieni, brązu, zieleni czy modrego.
- **Fartuch** – najczęściej lniany, biały, prosty, krótki, wiązany z tyłu w pasie, na dole wykończony koronką. Dopuszczalne są także inne tkaniny i barwy.
- **Buty** – skórzane, czarne lub brązowe, wysokie, sznurowane, na niskim obcasie.

Strój ludowy, rozumiany dziś jako odświętny ubiór chłopski, od wieków pełnił istotną rolę jako wyraz regionalnej tożsamości jego nosicieli. W ostatnich dziesięcioleciach stał się również charakterystycznym kostiumem zespołów prezentujących folklor swojego regionu.

Dawniej świąteczny ubiór mieszkańców wsi, dziś nazywany strojem ludowym, zakładano wyłącznie w niedziele, podczas wyjść do kościoła, a także na uroczystości rodzinne i doroczne, aby podkreślić ich wyjątkowy charakter. Odzież ta szyta była zawsze z najlepszych materiałów, a jej zdobienia zależały od zamożności właściciela. Niejednokrotnie inwestowano w nią znaczne środki, aby podkreślić swoją pozycję i prezentować się okazale. Z tego powodu stroje traktowano z wyjątkową troską – składano je starannie (zazwyczaj na lewą stronę, by uniknąć blaknięcia) i przechowywano w skrzyniach lub kufrach, a później w komorach. Na Kociewiu tradycyjny strój zaczął wychodzić z użycia już w pierwszej połowie XIX wieku. Wpłynął na to rozwój gospodarczy Pomorza pod zaborem pruskim, upowszechnienie tańszych tkanin fabrycznych, bliskość miast oraz szlaków komunikacyjnych, a także sezonowe migracje zarobkowe na Żuławy i do Niemiec, skąd powracano w ubraniach miejskich. W latach 30. XX wieku dr Józef Gajek, opierając się na materiałach archiwalnych, starych fotografiach i relacjach starszych mieszkańców, podjął się rekonstrukcji kociewskiego stroju ludowego.

Strój ludowy zawsze był nie tylko odzwierciedleniem estetyki i zamożności, ale również nośnikiem przynależności społecznej, regionalnej, etnicznej czy narodowej. Po jego detalach – takich jak barwa spódnicy, fartucha czy sposób zdobienia – można było rozpoznać, kto pochodził z danej parafii, wsi czy okolicy, a także odróżnić „swoich” od „obcych”.

Obrzędy i zwyczaje

W obrzędowości dorocznej tego regionu wyróżniają się święta związane z rokiem liturgicznym Kościoła Katolickiego. Do dziś zachowała się także tradycja tłuczenia butelek w domu panny młodej w przeddzień wesela – polterabend lub wyciąganie sąsiadom furtek i bram w sylwestrową noc. W okresie przesilenia wiosennego można spotkać grupy zmierzające do rzeki, żeby utopić marzannę – słomianą kukłę symbolizującą zimę. Szmaguster to z kolei smaganie gałązkami brzoźowymi, szakłaka lub jałowca dziewcząt po nogach przez chłopców w Poniedziałek Wielkanocny. Im bardziej wysmagana dziewczyna, tym większe miała powodzenie wśród kawalerów, ale można było się z tego wykupić przez podarowanie jajka osobie, która chłostała. Dawniej, na Kociewiu również kolejny dzień, wtorek był świętowany i wtedy to panny mogły się odwdziżyć za wysmaganie. Ten unikatowy zwyczaj, jest do dziś kultywowany w okolicach Lubichowa i Bobowa.

Ciekawym, niespotykanym w innych częściach Polski poza Pomorzem i Kujawami jest tradycja maszek weselnych. Maszki zwane są również maskami, dziadami lub po prostu przebierańcami. Dawne zwyczaje głosiły, że udział obcych gości w uroczystości przynosił nowożeńcom szczęście i pomyślność. Maszkami zostawały osoby, które zakładały nietypowe, często komiczne i zaskakujące stroje. Ich rolą była zabawa weselników poprzez taniec, żarty i rozmaite psoty. Aby zachować anonimowość, zakładali na twarze pończochy wypełnione watą i pomalowane, co czyniło ich tożsamość nie do odgadnięcia, potęgując aurę tajemniczości i wesołej niepewności. Przebierańcy wcielali się w postaci symboliczne, takie jak „dziad”, „baba” czy „cyganka”, burząc porządek wesela, zadawali dociekliwe pytania, urządzali

symboliczne „porwania” i „wykupy”. Działania te miały znaczenie rytualne – podkreślały odcięcie się młodej pary od dotychczasowego życia i przejście w nowy etap wspólnej drogi. W ten sposób wspólnota towarzyszyła małżonkom w przekroczeniu progu dorosłości, przygotowując ich do podjęcia nowych obowiązków i ról rodzinnych.

Kuchnia regionalna

Charakterystyczne potrawy kuchni kociewskiej obejmują zarówno dania mięsne, jak i słodkie przysmaki. Kuchnia kociewska charakteryzuje się prostotą i oszczędnością, wynikającą z dawnych realiów życia ludności chłopskiej. Dominują w niej potrawy oparte na tanich i łatwo dostępnych składnikach, takich jak kluski zacierki, kartoflanki czy tradycyjna czernina, czyli zupa przygotowywana na bazie krwi kaczki lub gęsi. Jej cechą nadrzędną jest praktyczność i dbałość o to, by nic się nie zmarnowało. Istotnym elementem tej kuchni była okrasa, zwana też omastą — tłuszcz wytapiany z gęsiny, do którego dodawano mięso gorszej jakości, a następnie przechowywano w kamiennych naczyniach, by zimą wykorzystywać go do zaprawiania zup i innych potraw. Do tradycyjnych specjałów należą szandar (typowa dla kuchni borowiackiej i kaszubskiej odmiana babki ziemniaczanej z boczkiem i/lub słoniną) i ruchanki (to lokalna nazwa na racuszki), a także liczne potrawy z wieprzowiny. Szczególną popularnością cieszą się panierowane kotlety schabowe z kością, zwane karbónadą, podawane ze szmurowaną, czyli duszoną kapustą. Znane i cenione są również: zylc – galaretka z golonki i nóżek, kiszka mięsna (dawniej swojska, dziś nazywana polską), kociewski szmalec ze skwarkami, a także kiszki z podrobów – czarna i biała, tradycyjnie serwowane podczas wesel. Typowe dla regionu są też szmurowane mięsa, pieczone lub duszone oraz klops w słodko-kwaśnym, śmietanowym sosie, nazywany potocznie zupą klopsową. Do dań świątecznych zalicza się rosół z kury, którego smak i aromat – dzięki gotowaniu na podwórkowej kurze – uznawany jest za wyjątkowy. Obowiązkowym dodatkiem jest mięso z rosółu, podane w potrawce z ryżem i białym, aksamitnym sosem słodko-kwaśnym z rodzynkami. Słodkości kociewskie to m.in. bómbómy z dekła, czyli domowe cukierki studzone na pokrywce, bulewki muszkibadowe zwane też kartofelkami, brukowce, fefernuski – kociewskie pierniczki, grochowinki (faworki, chruściki) oraz szpajza, czyli legumina na bazie jaj. Ważne miejsce zajmują także wypieki drożdżowe, zwane „na młodziach”. Wśród nich najpopularniejsze są lekkie jak puch ruchanki, szneki z glancem, czyli drożdżówki z lukrem, oraz kuch z krostami – drożdżówka z rodzynkami.

Twórczość ludowa

W sztuce ludowej popularne są rzeźby w drewnie. Tematy najczęściej poruszane, to przedstawienia Matki Boskiej z Dzieciątkiem i Chrystusa (Upadającego, Frasobliwego i Ukrzyżowanie). Do najwybitniejszych mistrzów powojennej kociewskiej rzeźby zalicza się nieżyjących już: Jana Giełdona z Czarnej Wody, Stanisława Rekowskiego z Więckowych, Alojzego Stawowego z Bietowa i Alfonsa Paschilke ze Smętowa.

Haft kociewski to tradycyjna sztuka ręcznego zdobienia tkanin, którą możemy podziwiać do dziś. Zawdzięczamy to przede wszystkim próbom rekonstrukcji podjętym przez

Małgorzatę Garnyszową z Pączewa oraz Marię Wespową z Morzeszczyna. Ze względu na brak zachowanych oryginalnych haftów, hafciarki czerpały inspirację z ludowych malatur i polichromii zdobiących dawne meble – głównie skrzynie wiannowe, szelbiagi i kredensy. Wzory odtwarzały także na podstawie rodzinnych fotografii, malarstwa ściennego, feretronów, sztandarów i szat liturgicznych. Ornamentyka haftu kociewskiego ma charakter roślinny – pojawiają się w niej stylizowane przede wszystkim maki i chabry oraz inne kwiaty polne, a także kłosa zbóż. Choć obie hafciarki podobnie określały elementy wzorów, ich rysunki różniły się od siebie. Także kolorystyka w obu szkołach była odmienna. Maria Wespowa wyróżniała 7 barw podstawowych: biały, żółty, czerwony, niebieski, zielony, lilowy i brązowy. Z kolei Małgorzata Garnyszowa stosowała aż 13 barw: biały, żółty, pomarańczowy, jasny i ciemny brązowy, czerwony, bordowy, różowy, lilowy, fioletowy, niebieski, jasnoniebieski i zielony. Obydwie korzystały również z różnych odcieni tych kolorów. Garnyszowa haftowała wyłącznie na szarym płótnie. W odróżnieniu od haftu kaszubskiego, w kociewskim nie występuje kolor czarny ani charakterystyczne trzy odcienie błękitu. Najczęściej stosowane ściegi to ścieg płaski i sznureczkowy. W latach 80. XX wieku Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie wydało teki haftu kociewskiego, które ugruntowały jego kanon. Obecnie wzory te wykorzystują nie tylko hafciarki związane z regionem. Na jarmarkach sztuki ludowej, obok wzorów kaszubskich, można często zobaczyć także kociewskie motywy – złote kłosa zbóż i barwne polne kwiaty.

Szlaki kulturowe

- Pomorska Droga św. Jakuba to tzw. Droga Pelplińska, której odnogą jest Droga Człuchowska. Prowadzi ona częściowo przez teren powiatu starogardzkiego: od granicy wiosek Ropuchy i **Lipinki Szlacheckie** trasą: **Jabłowo – Dąbrówka – Lipinki Królewskie – Zielona Góra – Mościska – Lubichowo – Młynki – Ocypel – Osieczna – Małe Krówno – Duże Krówno** i dalej ku południowej granicy powiatu
- Szlak Kościołów Książąt Pomorskich – zawiera się tutaj kościół w **Kokoszkowach**
- Szlak Murali – zawiera się tutaj kilka murali w **Starogardzie Gdańskim i Skarszewach** o lokalnej historii
- Via Marchionis – dawna droga łącząca Brandenburgię z Malborkiem przez Frankfurt nad Odrą, **Starogard Gdański i Skarszewy** – od wieków była jednym z najważniejszych szlaków komunikacyjnych północnej Polski. Polsko-niemiecki zespół badaczy pod kierunkiem Michała Słowińskiego (PAN) przeanalizował osady z Jeziora Czechowskiego w Borach Tucholskich i zrekonstruował wpływ tej trasy na środowisko i rozwój regionu z dokładnością do 5 lat na przestrzeni ostatnich 800 lat. Badania wykazały trzy główne fazy zmian: do połowy XIV w. wpływ człowieka był niewielki, a krajobraz zdominowany przez lasy; od połowy XIV do XIX w. nastąpiła intensyfikacja rolnictwa i wylesiania, przerwana okresowo wojnami i epidemiami; od XIX w. via Marchionis stała się nowoczesnym szlakiem transportowym, a wraz z industrializacją doszło do fragmentacji lasów, erozji i częstych pożarów. Droga miała ogromne znaczenie polityczne i gospodarcze: wspierała rozwój miast, ale też ułatwiała

marsze wojsk i rozprzestrzenianie się epidemii. W dokumentach występuje już od 1286 r. jako via Regia Prussica i via Regia Nove Marchiae, co podkreślało jej rangę. W kolejnych wiekach była strategiczna dla państwa krzyżackiego i Rzeczypospolitej, a w XIX w. równolegle do niej zbudowano linię kolejową Berlin–Królewiec. Historia via Marchionis pokazuje, że drogi kształtują zarówno krajobraz naturalny, jak i kulturowy – podobnie jak Jedwabny Szlak czy drogi rzymskie.

- W centrum **Starogardu Gdańskiego** ustawiono tablice wyznaczające trasę spacerową szlaku turystycznego „Korona i Krzyż”. Prowadzą one do najcenniejszych zabytków miasta i przybliżają ich dzieje. Dodatkowe informacje o obiektach można odsłuchać z audio przewodnika „Spacerem po mieście” lub zeskanować kod QR z konkretnych tablic. Dzięki temu spacer po Starogardzie pozwala lepiej poznać jego historię i nie przeoczyć żadnego z ważnych miejsc.

5.5. Zasoby cyfrowe dziedzictwa kulturowego Powiatu Starogardzkiego

Dziedzictwo kulturowe powiatu starogardzkiego zostało dobrze rozpoznane i zdigitalizowane w zasobie cyfrowym, takim jak:

- www.zabytek.pl – to serwis Narodowego Instytutu Dziedzictwa, który w nowoczesny i kompleksowy sposób udostępnia informacje o polskich zabytkach. Na portalu można odnaleźć opisy zabytków, dokumentację, archiwalne i aktualne zdjęcia obiektów, modele 3D oraz wiele innych zasobów. Na stronie <https://zabytek.pl/pl/mapa> na mapie opublikowane są zabytki opisane na stronach portalu. Wszystkie prezentowane zabytki ujęte w rejestrze zabytków, w tym wszystkie z Pomorza. Można wyszukiwać je według wielu wybranych kryteriów np. architektury drewnianej wg epok: gotyckiej, barokowej, renesansowej itd.
- pbc.gda.pl - Pomorska Biblioteka Cyfrowa, której zasób składa się z kolekcji m.in.: „Materiały dydaktyczne”, „Dziedzictwo kulturowe”, „Dokumenty życia społecznego”, „Czasopisma” oraz „Geodezja i kartografia”.
- zasób cyfrowy muzeum archeologicznego w Gdańsku - archeoportal.pl

5.6. Obiekty zabytkowe będące w gestii powiatu starogardzkiego

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, na każdym właścicielu i posiadaczu zabytku spoczywają obowiązki wynikające z zasad sprawowania opieki nad zabytkami. Dbanie o stan zabytku, tym samym ponoszenie nakładów na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane, spoczywa na właścicielu i posiadaczu obiektu zabytkowego dysponującego tytułem prawnym do zabytku. W przypadku jednostki samorządu terytorialnego prowadzenie i finansowanie wspomnianych prac i robót jest zadaniem własnym. Pełna realizacja zadań z zakresu ochrony zabytków przez samorząd powiatu powinna przebiegać dwutorowo, uwzględniając poniższe priorytety:

- opieka nad zabytkowymi obiektami i obszarami, których właścicielem lub współwłaścicielem jest Powiat Starogardzki;
- kształtowanie przestrzeni publicznych oraz ochrona dziedzictwa kulturowego (w tym krajobrazu kulturowego) na całym obszarze Powiatu Starogardzkiego.

Powiat Starogardzki, jako właściciel tych zabytków, ma ustawowy obowiązek sprawowania nad nimi opieki, dbania o ich dobry stan techniczny oraz realizowania prac remontowych i konserwacyjnych. Niezależnie od wymogów prawnych, powiat powinien podejmować działania, które zapewnią utrzymanie zabytków i przestrzeni publicznej w sposób sprzyjający podnoszeniu jakości życia mieszkańców oraz zachęcający turystów do dłuższego pobytu w regionie.

W zasobie nieruchomości Powiatu Starogardzkiego są obecnie cztery obiekty wpisane do rejestru zabytków:

- Mieszkanie nr 4 w kamienicy przy ul. Hallera 22 - własność Skarb Państwa. Udział w działce nr 85 obręb 14 w Starogardzie Gdańskim. KW GD1A/0000351/2 - Kamienica, ul. Hallera 22, Starogard Gdański, nr Rejestru Zabytków – **1640**

Ryc. 34. Kamienica przy ulicy Hallera 22 w Starogardzie Gdańskim; źródło: www.maps.google.com (data dostępu: 12.10.2025 r.)

Budynek został wybudowany ok 1860 roku, zaś po II wojnie światowej stał się własnością Skarbu Państwa. Wybudowany z cegły, z cokołem kamiennym, otynkowany. Założony na planie prostokąta, z parterową przybudówką, prostokątną od strony północnej. Pierwotny układ wnętrza zmieniony. Od frontu, na osi budynku, w I kondygnacji główne wejście z drzwiami dwuskrzydłowymi, bogato zdobionymi, z oszklonymi płycinami i nadświetlem, ujęte w pilastry z prostymi głowicami. Nad nimi, na II kondygnacji balkon z ozdobną balustradą o motywie geometrycznym. Drzwi balkonowe wymienione, dwuskrzydłe z nadświetlem zamkniętym łukiem odcinkowym. Nad nim głowa amorka ujęta w dekorację roślinną. Drzwi ujęte w pilastry z głowicami z liści akantu.

- Zespół Szkół Rolniczych Centrum Kształcenia Zawodowego im. Józefa Wybickiego w Bolesławowie, Bolesławowo 15, 83-250 Skarszewy, nr Rejestru Zabytków – **1489**

Ryc. 35. Zespół Szkół w Bolesławowie; źródło: www.facebook.com (data dostępu: 12.10.2025 r.)

W 1902 roku Georg Modrow wzniósł na terenie swojej posiadłości neoklasycystyczny, pałac, który w rzeczywistości stanowi okazały dwór zachowany do dnia dzisiejszego. Trzykondygnacyjny budynek wzniesiony na planie prostokąta, przykryty czterospadowym dachem. Sprawia wrażenie, jakby do głównego korpusu z kolumnowym gankiem dobudowano dwie nieco niższe, lecz również trzykondygnacyjne oficyny z portykami i osobnymi dachami. Obiekt był niezwykle nowoczesny jak na początek XX wieku – wyposażony w windę oraz centralne ogrzewanie. Nad wejściem widniał napis „Nihil sine laboris” – „Nic bez pracy”. Dwór otacza starannie utrzymany park z drzewostanem, wśród którego rosną m.in. graby, buki, modrzewie, jesiony i świerki. Nieopodal znajdują się zabudowania gospodarcze pochodzące z końca XIX i początku XX wieku – gorzelnia, stajnie, ujeżdżalnia, spichlerze i obory – wszystkie wykonane z charakterystycznej czerwonej cegły. Po II wojnie światowej, w grudniu 1949 roku, kompleks dworsko-parkowy wraz z folwarkiem, obejmującym zabudowania gospodarcze i około 200 hektarów ziemi (czyli jedną trzecią pierwotnego majątku), przekazano w zarząd Szkole Rolniczej. Obecnie w obiekcie działa Zespół Szkół Rolniczych Centrum Kształcenia Praktycznego im. Józefa Wybickiego.

- Zespół Dworsko-parkowy/Dom Pomocy Społecznej w Szpęgawsku, ul. Kasztanowa 23-24, 83-200 Szpęgawsk, nr Rejestru Zabytków – **740**

Dwór wzniesiono w pierwszej połowie XIX wieku. Część północna stanowi główny korpus budynku – dwukondygnacyjny, z użytkowym poddaszem, nakryty dachem mansardowym. W jego szczycie znajduje się okulus, a poniżej – trzy okna oddzielone pilastrami. Elewacja szczytowa jest czteroosiowa w partii parteru i dwuosiowa na piętrze, z

oknami w każdej osi. Część południowo-zachodnia, wzniesiona na planie prostokąta, jest dwukondygnacyjna, jednak niższa od korpusu głównego. Dwór został odrestaurowany z zachowaniem oryginalnej stolarki okiennej. Park dworski, założony w pierwszej połowie XIX wieku, wyróżnia się zachowanymi alejami z różnorodnym starodrzewem, wśród którego dominują akacje, dęby i kasztany.

Ryc. 36. Zespół dworsko-parkowy w Szpęgawsku; za: Program Opieki Nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2014-2017

- Dom Pomocy Społecznej w Rokocinie, ul. Parkowa 4 83-200 Rokocin, nr Rejestru Zabytków - **1206**

W XIX-wiecznym pałacu, który po II wojnie światowej – w 1946 roku – został przekształcony w dom opieki, zachowało się wiele pierwotnych cech dawnej rezydencji. Obiekt wzniesiono na planie wydłużonego prostokąta z płytkim ryzalitem oraz werandą dobudowaną w północno-wschodnim narożniku. Jego elewacja utrzymana jest w stylu klasycystycznym, z licznymi, dobrze zachowanymi detalami architektonicznymi. Wnętrze kryje okazałą „Złotą Salę” z dekoracyjnym sufitem i wnęką kominkową. Pałac otacza park z bogatym drzewostanem liściastym, przez który malowniczo przepływa rzeka Smela.

Ryc. 37. Dwór w Rokocinie; źródło: www.dpsrokocin.mojbip.pl (data dostępu: 12.10.2025 r.)

W ostatnich latach (2017 – 2025) z budżetu powiatu na ochronę zabytków przeznaczono kwotę **1 069 419,61 zł** (Tabela nr 1).

Tabela nr 1. Zestawienie wydatków poniesionych na ochronę zabytków w latach 2017 – 2025

L.P.	NAZWA WYDATKU	ROK	KWOTA DOFINANSOWANIA
1.	Prace konserwatorskie i restauratorskie przy barokowym ołtarzu głównym w kościele p.w. Trójcy Świętej w Kościelnej Jani – etap II, ostatni	2017	20, 000 zł
2.	Konserwacja i restauracja konfesjonau rokokowego z III ćw. XVIII wieku - Parafia Rzymskokatolicka p.w. św. Marcina w Barłożnie	2018	7 720,65 zł
3.	Kościelna Jania, ambona z II połowy XVIII wieku, prace konserwatorskie i restauratorskie – etap II	2018	20, 000 zł
4.	Konserwacja drewnianego stropu oraz malowanie ścian wewnątrz kościoła parafialnego p.w. Ciała i Krwi Pańskiej w Smętowie Granicznym	2019	19 848, 80 zł
5.	Remont kościoła parafialnego p.w. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Pączewie. Wzmocnienie fundamentów wieży kościoła	2019	11 992, 43 zł
6.	Remont dachu i elewacji wieży kościoła parafialnego p.w. św. Wojciecha w Bobowie	2019	29 805, 60 zł
7.	Prace konserwatorskie przy zabytkowej wieży kościoła p.w. św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Starogardzie Gdańskim	2019	59 257,35 zł

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2026 – 2029

8.	Kokoszkowy, gotycki kościół Joannitów p.w. św. Barbary z XIV wieku: ratunkowe prace konserwatorskie i restauratorskie gotyckich malowideł z XIV wieku na ścianie wschodniej prezbiterium	2019	19 445 zł
9.	Remont elewacji południowej kościoła parafialnego p.w. św. Wojciecha w Bobowie	2020	21 561, 63 zł
10	Renowacja witraży Kościoła p.w. św. Mateusza w Starogardzie Gdańskim – etap I	2020	6 612, 48 zł
11	Kokoszkowy, gotycki kościół Joannitów p.w. św. Barbary z XIV wieku: ratunkowe prace konserwatorskie i restauratorskie gotyckich malowideł z XIV wieku na ścianie południowej prezbiterium	2020	23 173 zł
12	Pączewo, kościół p.w. Zwiastowania NMP: Prace ratunkowe przy elewacji wschodniej kościoła z XIV w. oraz przy wieży kościoła (przytory) z XVI wieku	2020	29 169, 35 zł
13	Renowacja witraży Kościoła p.w. św. Mateusza w Starogardzie Gdańskim – etap II	2021	9 815,86 zł
14	Kościół p.w. św. Józefa Oblubieńca NMP w Kasparusie – odbudowa wraz z rekonstrukcją budynku kultu religijnego – etap I	2021	300 000 zł
15	Remont dachu wschodniej – gotyckiej części kościoła parafialnego p.w. św. Wojciecha w Bobowie	2022	24 468,19 zł
16	Prace konserwatorsko - renowacyjne witraży Kościoła p.w. św. Mateusza w Starogardzie Gdańskim – etap III	2022	8 420, 12 zł
17	Kościelna Jania, ołtarz boczny południowy, II połowa XVIII wieku, prace konserwatorskie i restauratorskie	2022	9 100 zł
18	Kościół p.w. św. Józefa Oblubieńca NMP w Kasparusie – odbudowa wraz z rekonstrukcją budynku kultu religijnego – etap II	2022	353 356, 87 zł
19	Konserwacja i restauracja ołtarza bocznego wraz z obrazem Nawiedzenie św. Elżbiety i figurą gotycką Matka Boska z dzieciątkiem - Parafia Rzymskokatolicka p.w. św. Apostołów Szymona i Judy Tadeusza w Szczodrowie	2023	10 497, 12 zł
20	Prace konserwatorsko - renowacyjne witraży gotyckiego kościoła p.w. św. Mateusza w Starogardzie Gdańskim – Etap IV ostatni	2023	12 664, 08 zł
21	Bobowo, XIV w. przebudowany kościół p.w. św. Wojciecha – kompleksowa konserwacja i restauracja malowidła na drewnianym stropie z połowy XVIII w. – II etap prac	2023	22 500 zł
22	Pełna konserwacja i restauracja drewnianego, barokowego ołtarza głównego z kościoła p.w. św. Michała Archanioła w Skarszewach – etap I	2025	30 010, 96 zł

5.7. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

Zgodnie z art. 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. formami ochrony zabytków są:

- wpis do rejestru zabytków;
- wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- uznanie za pomnik historii;
- utworzenie parku kulturowego;
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Na obszarze powiatu starogardzkiego nie występują pomniki historii, nie wpisano obiektów na Listę Skarbów Dziedzictwa i nie utworzono parku kulturowego, natomiast występują pozostałe formy ochrony zabytków.

5.7.1. Zabytki nieruchomości wpisane do rejestru zabytków

Na terenie powiatu starogardzkiego znajduje się 92 zabytki nieruchomości, wpisane do rejestru zabytków (część posiada wspólny numer rejestru) (Tabela nr 2) oraz 49 stanowisk archeologicznych (Tabela nr 3). Od ostatniego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2014-2017 w Rejestrze Zabytków Województwa Pomorskiego dodano 11 nowych obiektów nieruchomości. Jeden obiekt wpisany do Rejestru nie istnieje – dom przy ul. Św. Jana 2 w Skarszewach. Są to jedne z najcenniejszych elementów krajobrazu kulturowego na terenie powiatu. Obiekty te objęte są wszelkimi rygorami prawnymi wynikającymi z treści odpowiednich aktów prawnych, w tym przede wszystkim – rygorami ochrony konserwatorskiej wynikającymi z przepisów ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Wszelkie działania podejmowane przy tego typu obiektach wymagają pisemnego pozwolenia właściwego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Liczba zabytków wpisanych w poszczególnych gminach powiatu kształtuje się następująco:

- gmina Bobowo – 2 oraz 4 stanowiska archeologiczne
- gmina Kaliska – 3
- gmina Lubichowo – 2 oraz 1 stanowisko archeologiczne
- gmina Osieczna – 1
- gmina Osiek – 10 oraz 1 stanowisko archeologiczne
- gmina Skarszewy – na terenie miasta 13, na terenie wiejskim 10 oraz 13 stanowisk archeologicznych
- gmina miejska Skórcz – 3 oraz 1 stanowisko archeologiczne
- gmina wiejska Skórcz – 2 oraz 3 stanowiska archeologiczne
- gmina Smętowo Graniczne – 9 oraz 6 stanowisk archeologicznych
- gmina miejska Starogard Gdański – 17 oraz 3 stanowiska archeologiczne
- gmina wiejska Starogard Gdański – 12 oraz 10 stanowisk archeologicznych

- gmina Zblewo – 5 oraz 3 stanowiska archeologiczne

Lista zabytków nieruchomych powiatu starogardzkiego wpisanych do rejestru zabytków województwa pomorskiego jest dostępna do pobrania na stronie BiP Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku. Jest ona aktualizowana, zatem należy monitorować jej zmiany.

Tabela nr 2. Wykaz obiektów zabytkowych z terenu powiatu starogardzkiego objętych ochroną prawną przez wpis do rejestru zabytków województwa pomorskiego

L.P.	OBIEKT	ADRES	NR REJESTRU ZABYTEKÓW
1.	kościół par. pw. św. Marcina	Barłożno	A-318 z 7.09.1962 r.
2.	cmentarz żydowski	Bączek	A-1289 z 16.10.1989 r.
3.	zespół dworsko-parkowy z częścią folwarku: dwór, magazyn zbożowy, stajnia, magazyn - (d. kościół ?), park	Bączek	A-1542 z 30.05.1995 r.
4.	kościół par. pw. św. Wojciecha	Bobowo	A-319 z 8.09.1962 r.
5.	zespół dworsko-parkowy z folwarkiem (park, dwór, mieszkalny budynek podworski, obora, owczarnia, kuźnia-stolarnia, budynek inwentarski; budynek obecnych warsztatów szkolnych, stodoła, chlewnia, magazyn zbożowy, gorzelnia, wieża ciśnień, lodownia)	Bolesławowo	A-1489 z 17.11.1994 r.
6.	kościół parafialny p.w. Św. Anny wraz z terenem przykościelnym	Borzechowo	A-1662 z 28.04.1998 r.
7.	dom podcieniowy	Borzechowo, ul. Wczasowa 11 (d. 8)	A-1076 z 21.12.1984 r.
8.	kościół par. pw. Podwyższenia Krzyża	Dąbrówka	A-320 z 8.09.1962 r.
9.	Dom	Długie 7	A-843 z 7.11.1975 r.
10.	kościół par. pw. św. Jana Nepomucena	Godziszewo, ul. Tczewska	A-602 z 30.05.1972 r.
11.	kościół par. pw. św. Wawrzyńca	Jabłowo	A-321 z 8.09.1962 r.
12.	układ ruralistyczny wsi Kasparus wraz z otoczeniem	Kasparus	A-2031 z 22.10.2024 r.
13.	kościół par. pw. św. Józefa z cmentarzem	Kasparus	A-1339 z 6.11.1989 r.
14.	cmentarz rzym.-kat.	Kasparus	A-1291 z 6.11.1989 r.
15.	kościół par. pw. św. Katarzyny	Klonówka	A-739 z 21.12.1972 r.
16.	kościół par. pw. św. Barbary	Kokoszkowy	A-299 z 6.08.1962 r.

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2026 – 2029

17.	zespół pałacowo-parkowy (pałac, park)	Kopytkowo 2	A-1026 z 24.06.1983 r.
18.	kościół par. pw. Świętej Trójcy	Kościelna Jania	A-298 z 6.08.1962 r.
19.	spichlerz, przeniesiony z Dzierżąni pow. Płońsk	Koteże, ul. Podmiejska 6	A-1920 z 8.06.1980 r.
20.	kościół ewangelicki, ob. rzym.-kat. par. pw. Wniebowzięcia NMP z budynkiem ubikacji	Krąg	A-1674 z 23.09.1998 r.
21.	kościół par. pw. św. Barbary	Lalkowy	A-300 z 18.03.2016 r.
22.	cmentarz przykościelny wraz z częścią działki nr 37, na której przedmiotowy cmentarz jest usytuowany, kamiennym murem cmentarnym z furtkami oraz historycznymi nagrobkami i starodrzewem	Lalkowy	A-300 z 7.03.2016 r.
23.	zespół dworsko-parkowy (dwór, spichlerz, park)	Leśna Jania	A-1130 z 26.08.1986 r.
24.	zespół kościoła parafialnego p.w. Św. Jakuba Apostoła Starszego wraz z plebanią i ogrodzeniem	Lubichowo, ul. Starogardzka 18	A-1690 z 18.05.1999 r.
25.	zespół dworsko-parkowy z folwarkiem (dwór, stajnia i magazyny, kuźnia, stelmacharnia, warsztat, wieża ciśnień, park)	Miradowo	A-1673 z 17.09.1998 r.
26.	dwór	Mysinek 44	A-844 z 7.11.1975 r.
27.	Zespół pałacowo-parkowy (pałac, park)	Nowa Wieś Rieczna, ul. Rieczna 31	A-1014 z 7.07.1982 r.
28.	kościół fil. pw. św. Michała Archanioła	Obozin	A-256 z 4.12.1961 r.
29.	zespół ruralistyczny wsi Osiek	Osiek	A-1085 z 2.02.1985 r.
30.	dom	Osiek, ul. Kwiatowa 2 (d.79)	A-1106 z 20.01.1986 r.
31.	zagroda (dom, teren)	Osiek, ul. Kwiatowa 29 (d. 97)	A-1089 z 20.04.1985 r.
32.	dom	Osiek, ul. Partyzantów Kociewskich 40 (d. 60)	A-1252 z 24.09.1988 r.
33.	zagroda (dom, teren)	Osiek, ul. Partyzantów Kociewskich 100	A-1094 z 04.07.1985 r.
34.	cmentarz parafialny w obrębie działki wraz z murem i bramą od pn. zach. oraz starodrzewem	Osiek, ul. Partyzantów Kociewskich	A-1852 z 21.09.2009 r.
35.	kościół parafialny p.w. Św. Rocha z plebanią i budynkiem gospodarczym	Osiek, ul. Wyzwolenia	A-1652 z 16.01.1998
36.	zespół dworsko-parkowy (dwór; park; dwa budynki gospodarcze na dziedzińcu folwarcznym i budynek mieszkalny przy dworze)	Owidz, ul. Parkowa 6 i 4	A-1167 z 25.05.1987 r.

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2026 – 2029

37.	kościół parafialny rzymskokatolicki p.w. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny	Pązewo	A-306 z 13.08.1962 r.
38.	teren dawnego katolickiego cmentarza przykościelnego wraz z działką nr 375, na której cmentarz jest zlokalizowany oraz znajdującymi się na jego terenie: dwoma odcinkami muru cmentarnego – odcinek zachodni (MZ) i odcinek wschodni (MW), kamiennym murem oporowym wzdłuż płn. granicy działki (MO), bramą z furtką (B1), furtką (B2), kapliczką (KP) oraz jedynym zachowanym krzyżem nagrobnym (N)	Pązewo	A-306 z 19.01.2016 r.
39.	kościół rzymskokatolicki parafialny p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa z plebanią, cmentarz z bramą, dwa odcinki ogrodzenia, starodrzew i działka nr 6, na której wymienione obiekty są posadowione	Piece, ul. Kościelna 10	A-1909 z 30.01.2015 r.
40.	dom, drewniany	Piece, ul. 6 Marca 14 (d. Piece 5)	A-875 z dnia 8.12.1977 r.
41.	kościół parafialny p.w. Św. Elżbiety wraz z d. cmentarzem w obrębie działki, pomnikiem ks. S. Hoffmanna i starodrzewem	Pinczyn, ul. Główna	A-1833 z 1.10.2008 r.
42.	chata w zagrodzie (chata, teren)	Płociczno 15	A-1409 z 31.08.1993 r.
43.	kościół par. pw. śś. Piotra i Pawła	Pogódki	A-257 z 4.12.1961 r.
44.	kościół ewangelicki z cmentarzem	Pogódki	A-1116 z 10.06.1986 r.
45.	Dwór	Pogódki, ul. Jeziorna 12	A-729 z 21.12.1972 r.
46.	zespół dworsko-parkowy (dwór, park)	Rokocin 13	A-1206 z 15.02.1988 r.
47.	zespół pałacowo - parkowy/ pałac, park z dawną fosą, dwoma stawami i starodrzewem	Rynkówka 1	A-854 z 15.01.1977 r.
48.	zespół urbanistyczny miasta Skarszewy	Skarszewy	A-903 z 7.04.1978 r.
49.	kapliczka na cmentarzu	Skarszewy, ul. Kościuszki	A-727 z 21.12.1972 r.
50.	kościół par. pw. św. Michała Archanioła	Skarszewy, ul. Ks. Ściegiennego 3	A-258 z 8.12.1961 r.
51.	ratusz, ob. dom mieszkalny	Skarszewy, Plac Gen. Hallera 14 i 15 (d. Plac 8 Marca)	A-726 z 21.12.1972 r.
52.	Dom	Skarszewy, Plac Gen. Hallera 8 (d. Plac 8 Marca)	A-866 z 25.04.1977 r.
53.	Dom	Skarszewy, Plac Gen. Hallera 9 (d. Plac 8 Marca)	A-867 z 25.04.1977 r.
54.	Dom	Skarszewy, Plac Gen. Hallera 10 (d. Plac 8 Marca)	A-868 z 25.04.1977 r.
55.	Dom	Skarszewy, Plac Gen. Hallera 11 (d.	A-869 z 25.04.1977 r.

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2026 – 2029

		Plac 8 Marca)	
56.	Dom	Skarszewy, Plac Gen. Hallera 12 (d. Plac 8 Marca)	A-870 z 25.04.1977 r.
57.	Dom	Skarszewy, Plac Gen. Hallera 13 (d. Plac 8 Marca)	A-871 z 25.04.1977 r.
58.	zespół średniowiecznych obwarowań miejskich - ciąg wschodni i południowy	Skarszewy, ul. Rzeczna - Ogrodowa - Zduńska - Szkolna	A-724 z 21.12.1972 r.
59.	kościół ewangelicki ob. rzymskokatolicki parafialny p.w. św. Maksymiliana Marii Kolbego wraz z działką, odcinkiem ogrodzenia wzdłuż jej granicy zach. oraz starodrzewem	Skarszewy, ul. Szkolna 5	A-1879 z 14.11.2011 r.
60.	zamek joannitów	Skarszewy, ul. Zamkowa 1	A-725 z 21.12.1972 r.
61.	zespół urbanistyczny miasta Skórcza	Skórcz	A-958 z 5.04.1979 r.
62.	kościół par. pw. Wszystkich Świętych	Skórcz	A-322 z 10.09.1962 r.
63.	Kamienica wraz z działką	Skórcz, ul. Sobieskiego 10	A-1887 z 6.06.2012 r.
64.	budynek wieży ciśnień	Skórcz, ul. Dworcowa 10	A-2024 z 19.04.2024 r.
65.	piwnice dworu i oficyny wraz z łącznikiem	Smarzewo	A-862 z 25.04.1977 r.
66.	zespół kościoła parafialnego p.w. Ciała i Krwi Pańskiej z plebanią	Smętowo Graniczne	A-1671 z 4.08.1998 r.
67.	zespół dworsko-parkowy z folwarkiem (dwór; park, kurnik, piwniczka, lodownia, magazyn, oficyna, dom, 2 obory, stodoła, brama)	Stara Jania	A-1131 z 26.08.1986 r.
68.	zespół urbanistyczny Starego Miasta Starogardu Gdańskiego	Starogard Gdański	A-108 z 8.07.1959 r.
69.	kościół par. pw. św. Mateusza	Starogard Gdański	A-301 z 6.08.1962 r.
70.	synagoga	Starogard Gdański, Rycerska 2	A-1095 z 4.07.1985 r.
71.	zespół murów obronnych wraz z Basztą Młyńską, Basztą Narożną, basztą Bramy Gdańskiej	Starogard Gdański	A-1019 z 30.03.1983 r.
72.	zespół Szpitala dla Nerwowo i Psychicznie Chorych wraz z wszystkimi obiektami oraz ogrodzeniem murem od południa i zielenią ozdobną, cmentarzem przyszpitalnym; folwarkiem; parkiem; budynkami mieszkalnymi dla pracowników szpitala i terenem	Starogard Gdański - Kocborowo, ul. Skarszewska 7a, b, c, d, e, f, g, h, i, 20, 22, 24, 24a, ul. Kryzana 2, 4, 6, 8, 10, 12, ul. Sucharskiego 4	1485 z 17.10.1994 r.
73.	cmentarz żydowski	Starogard Gdański, ul. Bohaterów Getta	A-1081 z 2.02.1985 r.
74.	Dom	Starogard Gdański, ul. Hallera 22	A-1640 z 7.08.1997 r.
75.	zespół pałacowy (pałac; budynek administracyjny; brama; budynek gospodarczy)	Starogard Gdański, ul. Kanałowa 17, 19, 21	A-1616 z 17.12.1996 r.

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2026 – 2029

76.	założenie przestrzenne Stada Ogierów wraz z budynkami (27 obiektów): budynek administracyjny; budynek mieszkalny-dyrekcyjny; kantyna; budynki mieszkalne pracownicze (9 obiektów); stajnie (4 obiekty); mała stajnia z powozownią; budynki gospodarcze w zespole domów pracowniczych (9 obiektów); stacja transformatorowa	Starogard Gdański, ul. Mickiewicza 13	A-1668 z 6.07.1998 r.
77.	mleczarnia wraz z działką	Starogard Gdański, ul. Norwida 4	A-1788 z 27.07.2006 r.
78.	Dom	Starogard Gdański, ul. Piłsudskiego 3 (d. Rybińskiego)	A-1193 z 27.11.1987 r.
79.	kościół par. pw. św. Wojciecha	Starogard Gdański, ul. Pomorska 4	A-1777 z 8.08.2002 r.
80.	budynek ratusza miejskiego w Starogardzie Gdańskim w granicach działki nr 237 obr. 0017 wraz z relikdami piwnic położonych na terenie części działki nr 238/6 obr. 0017	Starogard Gdański, ul. Rynek 1	A-1957 z 5.10.2018 r.
81.	kamienica	Starogard Gdański, ul. Rynek 16	A-1611 z 10.12.1996 r.
82.	budynek dawnego kasyna oficerskiego wraz ze znajdującym się pod nim gruntem po obrysie murów usytuowany na terenie działki 71/10	Starogard Gdański, ul. Sobieskiego 14	A-1940 z 2.03.2017 r.
83.	kościół parafialny p.w. Św. Katarzyny wraz z działką przykościelną	Starogard Gdański, ul. Tczewska 1	A-1744 z 5.08.2003 r.
84.	kamienica wraz z oficyną	Starogard Gdański, ul. Wojska Polskiego 9	A-2026 z 9.07.2024 r.
85.	zespół pałacowo-parkowy (pałac, park)	Sucumin	A-861 z 25.04.1977 r.
86.	kościół par. pw. św. Jana Chrzciciela	Sumin	A-1185 z 20.10.1987 r.
87.	kościół parafialny p.w. Św. Apostołów Szymona i Judy Tadeusza wraz z cmentarzem przykościelnym i otaczającym go murem, położone na części działki o nr ewid.103	Szczodrowo	A-126 z 21.11.1959 r.
88.	zespół dworsko-parkowy/dwór, park/	Szpegawsk, ul. Kasztanowa 24	A-740 z 21.12.1972 r.
89.	dawna strzelnica wojskowa (szkolna) 2 Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich w granicach działki 339 w obrębie Szpegawsk, w lesie w pobliżu Starogardu Gdańskiego – teren z elementami historycznego zagospodarowania: - placem strzeleckim - czterema stanowiskami tarczowymi ze schronami dla tarczowych, ziemnymi wałami tarczowymi i rowami ochronnymi - czterema wałami rozdzielczymi stanowisk dla karabinów maszynowych i broni krótkiej (przed ostatnim stanowiskiem tarczowym) - głównym wałem ochronnym	Szpegawsk	A-1982 z 17.12.2020 r.

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2026 – 2029

	(kulochwytem głównym)		
90.	zespół dworski z folwarkiem /dwór, spichlerz, obora/	Szteklin 24	A-840 z 7.11.1975 r.
91.	zespół dworsko-parkowy (dwór, park)	Zapowiednik	A-1428 z 7.12.1993 r.
92.	kościół parafialny p.w. Św. Michała Archaniola wraz z murem oraz terenem przykościelnym w obrębie muru	Zblewo	A-1750 z 10.11.2004 r.

Tabela nr 3. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków na terenie powiatu starogardzkiego

I.p	Gmina	Nazwa miejscowości	Datowanie	Rodzaj stanowiska	Nr rejestru
1.	Bobowo	Smolań	młodsza epoka żelaza	Osada	363 /Archeol. z 15.12.1978 r.
2.	Bobowo	Grabowo Bobowskie	wczesne średniowiecze	Grodzisko	116 /Archeol. z 5.12.1970 r.
3.	Bobowo	Grabowo Bobowskie	wczesne średniowiecze	Osada przygodowa	307 /Archeol. z 6.12.1972 r. oraz C-383
4.	Bobowo	Grabowo Bobowskie	wczesne średniowiecze	Osada przygodowa	240 /Archeol. z 6.12.1972 r. oraz C-298
5.	Bobowo	Grabowo Bobowskie	wczesna epoka żelaza	Osada	140 /Archeol. z 26.03.1971 r.
6.	Lubichowo	Osowo Leśne	Okres wpływów rzymskich	Cmentarzysko płaskie	130 /Archeol. z 13.03.1971 r.
7.	Osiek	Osiek	okres późnego średniowiecza	Osada otwarta	144 /Archeol. z 31.03.1971 r.
8.	Skarszewy	Godziszewo	wczesna epoka żelaza	Cmentarzysko płaskie	329 /Archeol. z 09.12.1977 r.
9.	Skarszewy	Junkrowy	Grodzisko	wczesne średniowiecze	84 /Archeol. z 08.01.1970 r.
10.	Skarszewy	Kamierowo	wczesny i środkowy okres lateński	Cmentarzysko płaskie	315 /Archeol. z 06.12.1976 r.
11.	Skarszewy	Malary	wczesna epoka żelaza	Cmentarzysko płaskie	186 /Archeol. z 31.03.1971 r.
12.	Skarszewy	Malary	wczesna epoka żelaza	Osada otwarta	187 /Archeol. z 17.12.1971 r.
13.	Skarszewy	Obozin	?	Kurhan kamienny	163 /Archeol. z 21.11.1971 r.
14.	Skarszewy	Obozin	wczesna epoka żelaza	Osada otwarta	326 /Archeol. z 08.12.1977 r.
15.	Skarszewy	Obozin	wczesne średniowiecze	Osada otwarta	327 /Archeol. z 08.12.1977 r.
16.	Skarszewy	Pogódki	wczesne średniowiecze	Grodzisko wyżynne	108 /A z 25.11.1970 r.
17.	Skarszewy	Pogódki	okres późnego średniowiecza	Osada otwarta	162 /Archeol. z 21.11.1971 r.
18.	Skarszewy	Skarszewy	Średniowiecze	zamek	385 /Archeol. z 06.07.1983 r.
19.	Skarszewy	Szczodrowo	wczesna epoka żelaza	Osada otwarta	328 /Archeol. z 08.12.1977 r.
20.	Skarszewy	Więckowy	wczesna epoka żelaza	Cmentarzysko płaskie	226 /Archeol. z 05.12.1972 r.

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2026 – 2029

21.	Skórcz	Czarnylas	wczesna epoka żelaza	Cmentarzysko płaskie	143 /Archeol. z 31.03.1971 r.
22.	Skórcz	Kranek	wczesne średniowiecze	Osada otwarta	170 /Archeol. z 21.11.1971 r.
23.	Skórcz	Pązewo	wczesna epoka żelaza	Cmentarzysko płaskie	239 /Archeol. z 06.12.1971 r.
24.	Skórcz	Skórcz	wczesna epoka żelaza, okres wczesno i późnośredniowieczny	osada	168 /Archeol. z 21.11.1971 r.
25.	Smętowo Graniczne	Kościelna Jania	wczesna epoka żelaza	Osada otwarta	139 /Archeol. z 26.03.1971 r.
26.	Smętowo Graniczne	Kościelna Jania	okres wpływów rzymskich	Osada produkcyjna z cmentarzyskiem	141 /Archeol. z 26.03.1971 r.
27.	Smętowo Graniczne	Kościelna Jania	okres wpływów rzymskich	Cmentarzysko płaskie wraz z pobliską osadą produkcyjną	142 /Archeol. z 31.03.1971 r.
28.	Smętowo Graniczne	Kościelna Jania	okres późnośredniowieczny	Osada otwarta	171 /Archeol. z 21.11.1971 r.
29.	Smętowo Graniczne	Leśna Jania	wczesna epoka żelaza	Cmentarzysko i osada	432 /Archeol. z 18.12.1987 r.
30.	Smętowo Graniczne	Stara Jania	wczesna epoka żelaza	Cmentarzysko płaskie	243 /Archeol. z 07.12.1972 r.
31.	Miasto Starogard	Starogard Gdański	Okres wczesnośredniowieczny	Grodzisko	115 /Archeol. z 05.12.1970 r.
32.	Miasto Starogard	Starogard Gdański	okres halsztacki (VII-V w.p.n.e.)	Cmentarzysko płaskie grobów skrzynkowych	303 /Archeol. z 29.11.1976 r.
33.	Miasto Starogard	Starogard Gdański	Okres wczesnośredniowieczny	Osada otwarta	304 /Archeol. z 29.11.1976 r.
34.	Starogard Gdański	Ciecholewy	Okres wczesnośredniowieczny	Grodzisko wyżynne	57 /Archeol. z 29.11.1969 r.
35.	Starogard Gdański	Klonówka	okres wpływów rzymskich i okres wczesnośredniowieczny	Osada otwarta	169 /Archeol. z 21.11.1971 r.

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2026 – 2029

36.	Starogard Gdański	Kokoszkowy	wczesna epoka żelaza	Cmentarzysko płaskie	241 /Archeol. z 07.12.1972 r.
37.	Starogard Gdański	Kolińcz	Kultura pucharów lejkowatych	Osada otwarta	305 /Archeol. z 29.11.1976 r.
38.	Starogard Gdański	Linowiec	Okres wpływów rzymskich	Cmentarzysko płaskie	242 /Archeol. z 07.12.1972 r.
39.	Starogard Gdański	Okole	Okres wczesnośredniowieczny i średniowieczny	Osada otwarta	362 /Archeol. z 15.12.1978 r.
40.	Starogard Gdański	Owidz	Okres wczesnośredniowieczny	Grodzisko wyżynne	22 /A z 03.09.1962 r.
41.	Starogard Gdański	Siwiałka	?	Grodzisko wyżynne	27 /A z 26.11.1968 r.
42.	Starogard Gdański	Sumin	wczesny i środkowy okres lateński	Cmentarzysko płaskie	306 /Archeol. z 29.11.1976 r.
43.	Zblewo	Borzechowo	Kultura wschodniopomorska	osada	56 /A z 29.11.1969 r.
44.	Zblewo	Pinczyn	Okres wczesnośredniowieczny	Grodzisko wyżynne	23 /A z 03.09.1962 r.
45.	Zblewo	Radziejewo	?	Grodzisko wyżynne	17 /Archeol. z 03.09.1962 r.

5.7.2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków

Zabytki ruchome to przede wszystkim obiekty wchodzące w skład wyposażenia kościołów i kaplic. Zasoby sztuki sakralnej obejmują wszystkie kategorie zabytków: malarstwo, rzeźbę oraz rzemiosło artystyczne z całym jego zróżnicowaniem (złotnictwo, sprzęty stolarskie, tkaniny, szkło, witrażownictwo, ludwisarstwo). Zabytki ruchome to również elementy wystroju budowli, posiadające cechy indywidualnych wytworów artystycznych lub rzemieślniczych. Należą do nich m.in.: rzeźby, płaskorzeźby, polichromie naścienne lub stropowe, mozaiki, sztukaterie i różnego rodzaju detal architektoniczny. Za zabytki ruchome uznaje się także obiekty małej architektury, wykazujące wysoki poziom warsztatu artystycznego lub rzemieślniczego, dokumentujący historyczne trendy, np.: rzeźby ogrodowe, pomniki, obeliski, słupy, krzyże i kapliczki przydrożne, nagrobki.

Na terenie powiatu starogardzkiego znajdują się zabytki ruchome. Część z nich została objęta ochroną prawną przez wpisanie do rejestru zabytków województwa pomorskiego (porównaj rozdział 5.3.2). Głównie stanowią one wyposażenie kościołów. Ze względów bezpieczeństwa nie publikuje się szczegółowych danych dotyczących tych obiektów. Informacje można uzyskać w Pomorskim Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Gdańsku.

5.8. Gminne ewidencje zabytków i gminne programy opieki nad zabytkami na terenie powiatu

Do obowiązków samorządu lokalnego należy ochrona zabytków, które znajdują się na terenie gminy. Zadania te precyzuje art. 4 ustawy. Gminy mają dbać między innymi o: *„zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie” oraz zapobiegać „zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków”*. Do obowiązków nałożonych przez ustawę na gminę należy: *„uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”*, czemu ma służyć gminna ewidencja zabytków.

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Szczegółowe wytyczne na temat opracowania i prowadzenia gminnej ewidencji zabytków zostały określone w Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. z 2011 r. Nr 113, poz. 661) oraz Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 września 2019 r. zmieniające ww. rozporządzenie.

Konsekwencją ujęcia obiektów lub obszarów niewpisanych do rejestru zabytków w gminnej ewidencji zabytków jest obowiązek uzgodnienia z wojewódzkim konserwatorem zabytków planowanych przy nich działań za pośrednictwem właściwego organu gminy lub organu administracji architektoniczno-budowlanej.

Uzgodnienia z wojewódzkim konserwatorem zabytków w odniesieniu do ww. ustawy obiektów prowadzone są na etapie wydania decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego (art. 53. ust. 4 pkt 2 i art. 60 ust. 1 ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym) oraz na etapie wydania decyzji o pozwoleniu na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego (art. 39 ust. 3 ustawy z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane).

Ponadto właściciele lub posiadacze zabytków ujętych w gminnej ewidencji zabytków mają obowiązek zawiadomienia wojewódzkiego konserwatora zabytków o wszelkich zagrożeniach, niekorzystnych zmianach oraz o zmianie stanu prawnego zabytku. Mają też obowiązek uczestniczenia w kosztach badań archeologicznych prowadzonych na swoim terenie.

Zawiadomienie o zamiarze włączenia karty adresowej zabytku, o sporządzeniu nowej karty adresowej zabytku albo o zamiarze wyłączenia karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków umieszcza się na stronie podmiotowej Biuletynu Informacji Publicznej do czasu zamieszczenia informacji odpowiednio o włączeniu karty adresowej zabytku, o włączeniu nowej karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków albo o wyłączeniu karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków. Ponadto organ wykonawczy gminy o zamiarze włączenia karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków, o sporządzeniu nowej karty adresowej zabytku albo o zamiarze wyłączenia karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków zawiadamia właściciela lub posiadacza zabytku albo nieruchomości lub rzeczy ruchomej, która przestała być zabytkiem, na co najmniej 14 dni przed planowanym terminem włączenia karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków albo wyłączenia tej karty z gminnej ewidencji zabytków.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zmieniona w 2010 r. istotnie wzmacnia rangę gminnej ewidencji zabytków, poprzez między innymi obowiązek uzgadniania z wojewódzkim konserwatorem zabytków projektów decyzji o ustaleniu warunków zabudowy i zagospodarowania terenu (WZIZT) oraz projektów budowlanych dotyczących obiektów ujętych między innymi w gminnej ewidencji zabytków.

Zgodnie z art. 21 ustawy podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami jest gminna ewidencja zabytków.

Na terenie powiatu starogardzkiego stan opracowania gminnych ewidencji zabytków oraz gminnych programów opieki nad zabytkami jest średnio zadowolający (Tabela nr 4). W porównaniu z wcześniejszym POnZPS na lata 2014-2017, wszystkie gminy opracowały gminne ewidencje zabytków, jednak duża część z nich wymaga aktualizacji, gdyż część

obiektów mogła zostać wyburzona lub zmodernizowana, tracąc swoje walory. Jeśli chodzi o gminne programy opieki nad zabytkami także od 2014 roku wszystkie gminy je wprowadziły, lecz tylko pięć gmin ma obowiązujące programy, osiem gmin nie ma opracowanych aktualnych programów. Nie jest to korzystne dla ochrony i opieki nad zabytkami, a przede wszystkim dobrego zarządzania tym zabytkowym zasobem przez poszczególne gminy.

Tabela nr 4. Wykaz aktualnych GPOnZ i GEZ z terenu powiatu starogardzkiego

GMINA	GPOnZ	GEZ
Bobowo	2017-2020	tak
Czarna Woda	2021-2024	tak
Kaliska	2016-2019	tak
Lubichowo	2013-2017	tak
Osieczna	2024-2027	tak
Osiek	2014-2018	tak
Skarszewy	2024-2027	tak
miejska Skórcz	2016-2019	tak
wiejska Skórcz	2016-2019	tak
Smętowo Graniczne	2023-2026	tak
miasto Starogard Gdański	2024-2027	tak
wiejska Starogard Gdański	2020-2023	tak
Zblewo	2022-2025	tak

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego powiatu – analiza SWOT

Analiza SWOT należy do najczęściej stosowanych narzędzi analitycznych, które służą do porządkowania danych oraz oceny sytuacji wspólnoty samorządowej w określonym obszarze. Jest przydatnym instrumentem w procesie oceny zasobów i otoczenia jednostki samorządu terytorialnego, a także wspiera rozpoznawanie problemów i ustalanie kierunków rozwoju. Nazwa metody pochodzi od pierwszych liter angielskich wyrazów określających cztery kategorie czynników wpływających na skuteczność planu strategicznego: mocne strony, słabe strony, szanse i zagrożenia.

Czynniki rozwoju można klasyfikować według ich źródła na wewnętrzne, czyli takie, na które społeczność lokalna ma realny wpływ (mocne i słabe strony), oraz zewnętrzne, związane z otoczeniem bliższym i dalszym jednostki (szanse i zagrożenia), na które lokalna wspólnota nie oddziałuje bezpośrednio. Równocześnie podział ten można przeprowadzić według charakteru oddziaływania – na czynniki pozytywne, obejmujące atuty i szanse, oraz negatywne, czyli słabości i zagrożenia.

W tabeli nr 5 zaprezentowano wyniki analizy SWOT dotyczącej zarządzania dziedzictwem kulturowym powiatu starogardzkiego. Zestawienie to wskazuje na znaczący potencjał lokalnych zasobów zabytkowych. Wysoka ranga części obiektów oraz stopień ich rozpoznania stwarzają możliwość prowadzenia szeroko zakrojonych działań promocyjnych. Jednocześnie stan zachowania i sposób zagospodarowania zabytków podkreślają potrzebę systematycznego ograniczania istniejących zagrożeń. Trudności te wynikają przede wszystkim

z ograniczonego finansowania oraz rosnącej presji inwestycyjnej, co wymaga poszukiwania rozwiązań kompromisowych – takich, które pozwolą na realizację inwestycji przy jednoczesnym poszanowaniu wartości kulturowych. Priorytetem powinno być wyeliminowanie niskiej świadomości społecznej w zakresie znaczenia i ochrony dziedzictwa. Zabytki o znaczeniu ponadregionalnym mogą stać się ważnym czynnikiem przyciągającym turystów i inwestorów, co wpłynie na ożywienie gospodarcze wybranych terenów, a zarazem podniesie prestiż lokalnych zasobów w oczach mieszkańców. Z kolei obiekty o randze regionalnej mogą pełnić funkcję integrującą społeczności lokalne. Aby ograniczyć wpływ zagrożeń i słabych stron, należy rozwijać działania edukacyjne i promocyjne oraz inicjować programy i przedsięwzięcia na poziomie regionalnym.

Aby w pełni wykorzystać potencjał gospodarczy i kulturowy zasobu zabytkowego regionu, konieczne jest skuteczne zapobieganie utracie obiektów poprzez właściwe zarządzanie, zabezpieczanie i systematyczne utrzymywanie nieruchomości. Władze Powiatu powinny tworzyć mechanizmy motywujące właścicieli prywatnych do podejmowania działań na rzecz ochrony zabytków. Bogata oferta kulturalna i turystyczna – obejmująca m.in. szlaki, muzea, obiekty udostępniane do zwiedzania oraz tereny rekreacyjno-przyrodnicze – powinna być rozwijana w sposób spójny i uzupełniający się, tak aby tworzyć sieć atrakcji, która zatrzyma turystów w regionie na dłużej. Ważne jest także, by funkcje obiektów były definiowane z uwzględnieniem potrzeb lokalnych społeczności, które coraz częściej stają się aktywnymi uczestnikami życia kulturalnego. Kluczowe znaczenie ma współpraca w zakresie ochrony dziedzictwa, środowiska naturalnego i krajobrazu. Priorytetem powinny być zintegrowane działania samorządów i organizacji społecznych, ukierunkowane na podnoszenie jakości przestrzeni publicznej i prywatnej, przy jednoczesnym poszanowaniu oraz rewaloryzacji zabytków i krajobrazu kulturowego regionu.

Tabela nr 5. Analiza SWOT

CZYNNIKI ZEWNĘTRZNE I WEWNĘTRZNE MAJĄCE WPŁYW NA DZIEDZICTWO KULTUROWE POWIATU STAROGARDZKIEGO	
MOCNE STRONY	SŁABE STRONY
<ul style="list-style-type: none"> • bogaty i różnorodny zasób zabytków; • silne tradycje regionalne oraz wzrastająca świadomość znaczenia dziedzictwa kulturowego; • otwartość i przychylność władz samorządowych; • walory turystyczne regionu (tereny chronione, dziedzictwo historyczne); • aktywność lokalnych stowarzyszeń i grup podtrzymujących tradycję kulturową regionu; • uchwała w sprawie zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków; • muzea o regionalnym i ponadregionalnym znaczeniu, izby regionalne; • wiele wytyczonych i oznakowanych 	<ul style="list-style-type: none"> • ograniczona współpraca pomiędzy samorządami i powiatem (brak identyfikacji gmin z powiatem, brak wspólnej oferty promocyjno-turystycznej); • zły stan zachowania części obiektów zabytkowych i postępujący proces ich niszczenia; • niewystarczająca rozpoznawalność marki własnej Powiatu Starogardzkiego; • brak wystarczających środków finansowych na konserwację i rewaloryzację obiektów zabytkowych; • uboga infrastruktura turystyczna przy zabytkach Powiatu Starogardzkiego; • brak promocji oferty turystycznej Powiatu Starogardzkiego w szczególności poza województwem pomorskim;

<p>pieszych i rowerowych szlaków turystycznych.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • stan opracowania GEZ i GPOnZ przez gminy na terenie powiatu; • niewystarczające środki finansowe w budżecie powiatu na wsparcie działań z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego; • słabe wykorzystanie potencjału do rozwoju agroturystyki.
<p>SZANSE</p>	<p>ZAGROŻENIA</p>
<ul style="list-style-type: none"> • wzrastająca liczba właściwie przeprowadzanych prac remontowo-budowlanych przez prywatnych właścicieli obiektów zabytkowych; • dogodnie usytuowanie Powiatu Starogardzkiego w rejonie istotnych szlaków komunikacyjnych; • duży potencjał kulturowy, liczne zabytki oraz walory przyrodniczo-krajobrazowe sprzyjające rozwojowi turystyki pieszej i rowerowej; • twórcze podejście inwestorów w sektorze turystyki; • możliwości rozwoju zróżnicowanych form turystyki; • predyspozycje do kreowania produktów lokalnych; • zwiększenie dostępności zabytków dzięki nowoczesnym systemom informacji turystycznej opartym na technologiach internetowych; • możliwość wsparcia finansowego z różnych źródeł, w tym ze środków Unii Europejskiej; • rozszerzenie i polepszenie bazy noclegowej i gastronomicznej; • rozwój działalności gospodarczej o charakterze turystycznym na bazie dziedzictwa kulturowego; • wykorzystanie innowacyjnych rozwiązań do prezentowania i promowania kultury powiatu w regionie i poza nim. 	<ul style="list-style-type: none"> • niewłaściwe prowadzenie prac budowlanych, konserwatorskich, niezgodnie ze sztuką budowlaną; • działania inwestycyjne prowadzone m.in. przez prywatnych właścicieli obiektów, w których interes indywidualny inwestora jest przedkładany nad dobro społeczne, tj. dobro zabytku; • brak dostatecznych środków na skuteczną ochronę zabytków i zabezpieczenie zabytków oraz edukację w tej dziedzinie; • pogarszający się stan techniczny ze względu na wysokie koszty prac konserwatorskich; • niewystarczający nadzór nad zabytkami ze strony instytucji do tego powołanych; • tworzenie strategii bez mechanizmów ich efektywnego wdrażania; • konkurencja ze strony Gdańska, jako ośrodka dysponującego znacznie bogatszym zasobem kulturowym i turystycznym; • zagrożenie dla budownictwa drewnianego (mieszkalnego i inwentarskiego) poprzez wyludnianie terenów wiejskich, migrację do nowych ośrodków mieszkaniowych lub wypieranie starych budynków nowymi.

Dziedzictwo kulturowe powiatu starogardzkiego charakteryzuje się znacznym potencjałem wynikającym z bogactwa i różnorodności zasobów zabytkowych, silnych tradycji regionalnych oraz rosnącej świadomości społecznej w zakresie ich ochrony. Pozytywnie należy ocenić również przychylność władz samorządowych, aktywność lokalnych stowarzyszeń oraz walory turystyczne regionu, które stanowią solidną podstawę do dalszego rozwoju oferty kulturalno-turystycznej. Do słabych stron zaliczyć należy ograniczoną współpracę między gminami i powiatem, niewystarczającą promocję dziedzictwa poza

regionem, zły stan techniczny części zabytków oraz brak odpowiednich środków finansowych na prace konserwatorskie. Utrudnieniem jest także słaba infrastruktura turystyczna przy obiektach zabytkowych oraz niewykorzystany potencjał w zakresie agroturystyki. Wśród czynników zewnętrznych pozytywnie oddziałujących na rozwój dziedzictwa wskazać można m.in. korzystne położenie komunikacyjne powiatu, możliwości pozyskania środków zewnętrznych, w tym funduszy unijnych, rozwój zróżnicowanych form turystyki oraz wykorzystanie technologii informacyjnych w promocji i udostępnianiu zabytków. Zagrożenia stanowią przede wszystkim niewłaściwe prowadzenie prac przy zabytkach, brak efektywnego nadzoru konserwatorskiego, niewystarczające finansowanie oraz konkurencja ze strony większych ośrodków kulturowych, w tym Gdańska. Dodatkowym problemem jest postępujące wyludnianie wsi, prowadzące do degradacji tradycyjnej zabudowy drewnianej.

Priorytetem powinno być wzmocnienie współpracy między samorządami gminnymi i powiatem w zakresie ochrony i promocji dziedzictwa kulturowego (należy tu wzmocnić kompetencje powiatowego konserwatora zabytków - doradztwo merytoryczne dla gmin i właścicieli zabytków oraz prowadzenie stałej bazy danych o stanie zachowania obiektów). Konieczne jest zwiększenie środków finansowych przeznaczanych na prace konserwatorskie oraz wspieranie prywatnych właścicieli zabytków. Należy rozwijać promocję regionu poza granicami województwa, wykorzystując nowoczesne technologie i systemy informacji turystycznej - zintensyfikować współpracę między powiatem a gminami w zakresie planowania przestrzennego, ochrony krajobrazu kulturowego i opieki nad zabytkami, m.in. poprzez tworzenie wspólnych projektów konserwatorskich, edukacyjnych i promocyjnych. Zasadne jest tworzenie zintegrowanej oferty turystyczno-kulturalnej, łączącej zabytki, tradycję, walory przyrodnicze i produkty lokalne. Wskazane jest wprowadzenie mechanizmów nadzoru i edukacji w zakresie właściwego prowadzenia prac konserwatorskich i remontowych - wprowadzić jednolity, powiatowy system monitoringu zabytków, obejmujący dane z Gminnych Ewidencji Zabytków, Rejestru Wojewódzkiego oraz inwentaryzacji terenowych. Rozwój agroturystyki i turystyki kulturowej może stanowić skuteczne narzędzie aktywizacji obszarów wiejskich i przeciwdziałać ich wyludnianiu. Warto także pomyśleć o zapewnieniu cyklicznych aktualizacji gminnych i powiatowego programu opieki nad zabytkami, z uwzględnieniem bieżących zmian w rejestrach oraz nowych form ochrony (np. wpisów do rejestru zabytków ruchomych, parków kulturowych).

7. Założenia programowe oraz zasady oceny realizacji powiatowego programu opieki nad zabytkami

POnZPS służy ochronie i wykorzystaniu lokalnych zasobów dziedzictwa kulturowego w różnych dziedzinach życia społecznego powiatu. Realizacja wyznaczonych celów wymaga przede wszystkim zmiany w świadomości, szczególnie w obszarze odpowiedzialności, jednostki samorządu terytorialnego, podmiotów, instytucji i sfer funkcjonalnych, które odpowiadają za ochronę środowiska kulturowego i naturalnego, za ład i zagospodarowanie przestrzenne, a także wyznaczone kierunki rozwoju powiatu. Ważne jest także, aby właściciele

zabytkowych obiektów zmienili swoje podejście, przyczyniając się w ten sposób do poprawy stanu zachowania wszelkich dóbr środowiska kulturowego i naturalnego.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa główne cele POnZPS, do których należą:

- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju,
- uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej,
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania,
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego,
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami,
- określenie warunków współpracy w właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków,
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

POnZPS jest programem kierunkowym, uwzględniającym także założenia ogólnych planów i opracowań strategicznych, dotyczących rozwoju społeczno-gospodarczego powiatu starogardzkiego. Wyznacza w zamierzeniu cele, których realizacja powinna doprowadzić w przyszłości do zmiany wizerunku powiatu.

W POnZPS wyznaczono dwa priorytety, kierunki działań oraz zadania. Zostały one sformułowane w perspektywie wieloletniej i wykraczają często poza czteroletni okres obowiązywania POnZPS. Możliwy jest podział realizacji zadań na podokresy w powiązaniu z ustawowym obowiązkiem złożenia po 2 latach przez władze powiatu sprawozdania z częściowego wykonania POnZPS. Wykonanie takiego sprawozdania, powinno być poprzedzone oceną poziomu realizacji POnZPS, która powinna uwzględniać: wykonanie zadań, które zostały przyjęte do realizacji w czteroletnim okresie obowiązywania POnZPS oraz efektywność ich wykonania. Sposób weryfikacji zadań został ujęty w ostatniej kolumnie w Tabeli nr 6 i 7.

Realizacja zadań wyznaczonych w POnZPS wymaga zaangażowania władz oraz pracowników samorządowych odpowiedzialnych za sprawy związane z ochroną i opieką nad zabytkami. W realizacji zadań z zakresu ochrony zabytków bardzo korzystne jest przekazanie kompetencji dotyczących opieki nad zabytkami określonym, odpowiedzialnym osobom, w każdej z gmin i w powiecie. Opracowanie ogólnych zasad współpracy na poziomie gmin i powiatu jest niezbędnym elementem dla sprawnego funkcjonowania ochrony zabytków na terenie powiatu.

W związku z wyznaczonymi celami głównymi samorząd w kwestii dziedzictwa kulturowego powinien kierować się następującymi priorytetami:

PRIORYTET I: Rozpoznawanie i dokumentowanie dziedzictwa kulturowego, a także działania promocyjne i edukacyjne wspierające kształtowanie tożsamości kulturowej społeczności powiatu starogardzkiego

PRIORYTET II: Wzmacnianie potencjału dziedzictwa kulturowego jako narzędzia rozwoju gospodarczego i społecznego powiatu starogardzkiego

Tabela nr 6. Kierunki działań i zadania w ramach Priorytetu nr I

PRIORYTET I: ROZPOZNAWANIE I DOKUMENTOWANIE DZIEDZICTWA KULTUROWEGO, A TAKŻE DZIAŁANIA PROMOCYJNE I EDUKACYJNE WSPIERAJĄCE KSZTAŁTOWANIE TOŻSAMOŚCI KULTUROWEJ SPOŁECZNOŚCI POWIATU STAROGARDZKIEGO		
KIERUNKI DZIAŁAŃ	ZADANIA	SPOSÓB WERYFIKACJI
Zapewnienie mieszkańcom i turystom łatwego dostępu do informacji o dziedzictwie kulturowym powiatu	Przygotowywanie i rozpowszechnianie materiałów informacyjnych, publikacji i folderów dotyczących zabytków znajdujących się na terenie powiatu	ilość wydanych materiałów, w jakiej postaci, czego dotyczyły, z kim współpracowano
	Udostępnianie wiedzy o zasobach kulturowych i przyrodniczych powiatu oraz o jego walorach turystycznych za pośrednictwem strony internetowej powiatu i innych mediów	jak upowszechniano wiedzę, gdzie, czy i co zamieszczono na stronie www, ilość odsłon
	Informowanie społeczności lokalnej o ważnych odkryciach konserwatorskich i archeologicznych w celu umacniania świadomości historycznej oraz kształtowania właściwych postaw wobec dziedzictwa kulturowego	w jaki sposób informowano, z kim współpracowano, czego dotyczyły działania
	Tworzenie interaktywnej mapy powiatu z zaznaczonymi lokalizacjami zabytków, ułatwiającej dostęp do wszystkich obiektów	czy opracowano mapę, ilość poniesionych środków, ilość odsłon
	Kontynuowanie opracowywania sprawozdania z realizacji Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami we współpracy z gminami powiatu	czy i ile opracowano sprawozdań, czy uczestniczyły w tym gminy powiatu, które, czy udostępniono dokument, gdzie, ilość odsłon
Prowadzenie działań edukacyjnych oraz upowszechnianie wiedzy dotyczącej regionalnego dziedzictwa kulturowego powiatu	Przygotowywanie i wspieranie publikacji, folderów promocyjnych oraz przewodników poświęconych dziedzictwu kulturowemu powiatu	jakie wydano publikacje, foldery, przy jakich brano udział w współtworzeniu, czego dotyczyły, ich nakład, gdzie się ukazały, wysokość poniesionych środków
	Organizowanie konkursów szkolnych i zajęć edukacyjnych popularyzujących historię powiatu oraz jego zabytki	jakie podjęto działania, gdzie, czego dotyczyły, ilość osób biorących udział, jak wspierano realizację, wysokość poniesionych środków
	Podjęcie współpracy z organizacjami	jakie działania podjęto,

	pozarządowymi zajmującymi się ochroną zabytków	jakie zaplanowano, w jakim kierunku, z kim, wysokość poniesionych środków
	Prowadzenie aktywnej współpracy z mediami w celu promocji zabytków	jak wyglądała współpraca, z kim, w jakim zakresie, czego dotyczyła, czy będzie kontynuowana

Tabela nr 7. Zadania w ramach Priorytetu nr II

PRIORYTET II: WZMACNIANIE POTENCJAŁU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO JAKO NARZĘDZIA ROZWOJU GOSPODARCZEGO I SPOŁECZNEGO POWIATU STAROGARDZKIEGO		
KIERUNKI DZIAŁAŃ	ZADANIA	SPOSÓB WERYFIKACJI
Powstrzymanie postępującej degradacji zabytków oraz dążenie do poprawy ich stanu zachowania	Starosta, na wniosek Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, ustanawia społecznych opiekunów zabytków, prowadzi ich rejestr, wydaje legitymacje osobom fizycznym oraz zaświadczenia osobom prawnym i jednostkom organizacyjnym nieposiadającym osobowości prawnej pełniącym tę funkcję	czy wyznaczono opiekunów, ilu, ilość wydanych zaświadczeń, czego dotyczyły
	Okresowa aktualizacja Planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych	czy Plan jest aktualizowany
	Umieszczanie przez Starostę w porozumieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków na obiekcie zabytkowym nieruchomym wpisanym do rejestru zabytków, znaku informującego o tym, że zabytek ten podlega ochronie	czy umieszczono znaki, ile i gdzie
	Prowadzenie okresowych kontroli stanu zachowania obiektów zabytkowych stanowiących własność powiatu, w celu wytypowania najbardziej zagrożonych, wymagających niezbędnych remontów, na tej podstawie opracowanie planu remontów	ile i jakie obiekty wytypowano do remontów/konserwacji, planowany zakres prac, jakie działania zrealizowano, z jakich funduszy, wartość poniesionych środków
	Utrzymanie obiektów zabytkowych we właściwym stanie technicznym i estetycznym oraz prowadzenie prac remontowo-konserwatorskich przy obiektach zabytkowych, stanowiących własność powiatu	
	Stały monitoring oraz aplikowanie o środki z programów wspierających rewitalizację obiektów zabytkowych oraz ochronę dziedzictwa kulturowego	czy aplikowano o środki, na co, czy pozyskano fundusze i ile
	Kontynuowanie przyznawania dotacji na prace konserwatorskie i restauratorskie przy zabytkach	ilość złożonych wniosków, ilość

	wpisanych do rejestru zabytków oraz zmiana uchwały zgodnie z obowiązującymi przepisami uwzględniającymi dotacje na obiekty ujęte w gminnej ewidencji zabytków	przekazanych środków, na jakie obiekty, zakres prac, czy uaktualniono uchwałę
Realizacja działań ukierunkowanych na zwiększenie atrakcyjności krajobrazu kulturowego powiatu w celach edukacyjnych, społecznych i turystycznych	Upowszechnianie walorów krajobrazowych powiatu i jego atrakcyjnych przestrzeni widokowych, z jednoczesną troską o zachowanie historycznego kontekstu krajobrazu	jakie zaplanowano/ podjęto/ zrealizowano zadania, ilość oznaczonych obiektów zabytkowych, dróg, tras turystycznych, z kim współpracowano, jakich obiektów dotyczyły działania, wartość poniesionych środków
	Stały monitoring oraz aplikowanie o środki z programów wspierających rewitalizację obiektów zabytkowych oraz ochronę dziedzictwa kulturowego	forma monitoringu, czy aplikowano o środki, czy udało się je pozyskać, czy procedura trwa
	Współpraca z organizacjami turystycznymi w zakresie ustalenia potrzeb rozwoju bazy turystycznej i propagowania walorów powiatu oraz rozwinięcia informacji turystycznej w miejscach najliczniej uczęszczanych przez turystów	jakie podjęto działania, z kim, czego dotyczyły, co zaplanowano, czy utworzono informację turystyczną, w jakiej formie
Podjęcie działań umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami	Doskonalenie kwalifikacji pracowników Starostwa Powiatowego zajmujących się ochroną dziedzictwa kulturowego poprzez organizowanie specjalistycznych szkoleń	ilość przeprowadzonych szkoleń dla pracowników, ilość osób uczestniczących, czego dotyczyły szkolenia

8. Instrumentarium realizacji powiatowego programu opieki nad zabytkami

POnZPS realizowany będzie poprzez wykonanie wskazanych zadań, na rzecz osiągnięcia przyjętych kierunków działań. Podstawę instrumentarium stanowią obowiązujące przepisy prawa oraz zawarte w nich regulacje. Regulacje te dotyczą instrumentów ekonomiczno-prawnych, społecznych oraz finansów publicznych. Zakłada się, że zadania określone w niniejszym POnZPS będą wykonywane za pomocą następujących instrumentów:

- **instrumenty prawne**, wynikające z obowiązujących przepisów prawnych:

- wpis do rejestru zabytków,
- decyzje administracyjne z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami, np. wojewódzkiego konserwatora zabytków;
- ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami,
- ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym,
- ustawa Prawo budowlane,

- ustawa Prawo ochrony środowiska,
- ustawa o ochronie przyrody,
- ustawa o gospodarce nieruchomościami,
- ustawa o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej,
- ustawa o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu;

- instrumenty finansowe:

- finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków,
- korzystanie z programów uwzględniających finansowanie z funduszy europejskich oraz dotacje, subwencje,
- współpraca pomiędzy podmiotami publicznymi a sektorem prywatnym w ramach „Partnerstwa publiczno-prywatnego” (PPP);

- instrumenty społeczne:

- prowadzenie działań z zakresu współpracy i współdziałania z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi), a także edukacja i informacja odnośnie dziedzictwa kulturowego Powiatu Starogardzkiego;
- edukacja kulturowa;
- pozyskanie poparcia społecznego na rzecz ochrony środowiska kulturowego;
- informacja na temat znaczenia dziedzictwa kulturowego dla rozwoju powiatu;
- współdziałanie z organizacjami społecznymi;

- instrumenty koordynacji:

- realizacja projektów i programów powiatu dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego powiatu (np. strategia rozwoju powiatu, plany rozwoju lokalnego, programy ochrony środowiska przyrodniczego, koncepcje, plany rewitalizacji),
- współpraca z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków,
- współpraca z Narodowym Instytutem Dziedzictwa,
- współpraca z sąsiednimi samorządami w celu wypracowania wspólnej polityki ochrony środowiska kulturowego i przyrodniczego;

- instrumenty kontrolne:

- sporządzanie co dwa lata sprawozdania z realizacji POnZPS oraz aktualizacja POnZPS związana z ustawowym czteroletnim okresem obowiązywania.

Podsystem monitoringu i ewaluacji wykorzystywać powinien usankcjonowany w powiecie obieg informacji oraz bazować na dostępnych już w systemach sprawozdawczych zestawach danych i ich źródłach. Skuteczność informacyjna POnZPS będzie zależna od stopnia obciążenia pracowników odpowiedzialnych za zbieranie danych i ich przetwarzanie, tworzenie nowych informacji i ich opisywanie oraz uruchamianie nowych kanałów ich przekazywania. Zatem monitoring realizacji POnZPS odbywać się powinien zgodnie z obowiązującymi w powiecie regułami sprawozdawczymi. Co dwa lata Zarząd Powiatu przedstawia Radzie Powiatu sprawozdanie z realizacji POnZPS. Sprawozdania cząstkowe są

ważnym zbiorem informacji do dokonania diagnozy stanu początkującego opracowania Programu na nowy okres jego realizacji.

9. Źródła finansowania powiatowego programu opieki nad zabytkami

Zgodnie z obowiązującą ustawą dbałość o zabytek polega między innymi na zapewnieniu warunków do dokumentowania zabytku, popularyzacji wiedzy o nim, prowadzeniu prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych oraz utrzymaniu zabytku i jego otoczenia w jak najlepszym stanie. Finansowanie tych działań jest obowiązkiem nie tylko właściciela zabytku, lecz także każdego podmiotu mającego tytuł prawny do zabytku, a więc trwałych zarządców, użytkowników wieczystych. Dla jednostki samorządu terytorialnego posiadającej tego rodzaju tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest zadaniem własnym. Ochrona zabytków i opieka nad nimi, a także wszelkie działania związane ze zmianą ich funkcji w przestrzeni publicznej oraz ich popularyzacją i udostępnianiem społecznym, mogą być finansowane z różnych źródeł w zależności od typu działań.

Niniejszy rozdział wskazuje możliwości w zakresie pozyskiwania dodatkowych środków ze źródeł pozabudżetowych. Ważne jest, by władze powiatu z własnej inicjatywy podjęły próbę wygospodarowania w budżecie środków przeznaczonych na realizację zapisów PONZ. Tym bardziej, że znaczna część źródeł zewnętrznych wymaga zapewnienia wkładu własnego w finansowanych przez nie projektach. Główny obowiązek związany z opieką, ochroną oraz finansowaniem wszelkich prac konserwatorskich lub robót budowlanych, spoczywa na właścicielach i użytkownikach obiektów zabytkowych.

Źródła zewnętrznego finansowania można podzielić następująco:

- źródła krajowe:

- dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
- dotacje wojewódzkiego konserwatora zabytków,
- dotacje samorządu województwa,
- dotacje powiatowe,
- dotacje gminne,
- Fundusz Termomodernizacji i Remontów,
- Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej,
- Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej,
- programy operacyjne Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
- fundusze od fundacji,
- Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków,
- Fundusz Kościelny

- źródła pozostałe:

- źródła unijne
- Mechanizm Norweski i Mechanizm Finansowy EOG

9.1. Dotacje

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dotacja może zostać udzielona osobie fizycznej, jednostce samorządu terytorialnego lub innej jednostce organizacyjnej będącej właścicielem bądź posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków. Dotacja udzielana jest na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, planowanych do przeprowadzenia w roku złożenia wniosku lub następnym, bądź na zasadzie refundacji poniesionych już nakładów przed upływem 3 lat po wykonaniu prac.

Art. 77 ustawy określa szczegółowo wykaz działań, które mogą podlegać dofinansowaniu. Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane może obejmować wyłącznie nakłady konieczne poniesione na przeprowadzenie następujących działań:

- sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich,
- przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych,
- wykonanie dokumentacji konserwatorskiej,
- opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich,
- wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami Prawa budowlanego,
- sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz,
- zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku,
- stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku,
- odnowienie lub uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki,
- odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności,
- odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych drzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych,
- modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe i przynależności,
- wykonanie izolacji przeciwwilgociowej,
- uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomości o własnych formach krajobrazowych,
- działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu,
- zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków,
- zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej

Standardowo dotacja udzielana jest w wysokości do 50% nakładów koniecznych na wykonanie powyższych działań. Natomiast wysokość dotacji może zostać zwiększona, nawet do 100% nakładów koniecznych, w wypadku jeżeli:

- zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową,
- wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem, technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych,
- stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych

Jednocześnie łączna kwota dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, udzielonych przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, wojewódzkiego konserwatora zabytków bądź organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, nie może przekraczać wysokości 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

- **Dotacje Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku** – środki finansowe z budżetu państwa, z części, której dysponentem jest wojewoda, poprzez Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków przeznaczone są na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane zabytków położonych na terenie województwa pomorskiego, posiadających istotne znaczenie historyczne, artystyczne lub naukowe oraz będących w złym stanie technicznym. Regulamin dotyczący dotacji na stronie www.ochronazabytkow.gda.pl

- **Dotacje wojewódzkie i powiatowe**

Dofinansowanie prac przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków odbywa się na podstawie art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz na podstawie uchwały Sejmiku Województwa w sprawie określania zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze województwa pomorskiego.

Dotacje Sejmiku Województwa Pomorskiego – Sejmik realizuje zadania z zakresu ochrony zabytków wynikające z ustawy o samorządzie województwa oraz ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Od ponad 10 lat stara się wspierać działania właścicieli i posiadaczy zabytków, przyznając dotacje celowe na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytkach. Udział w naborze wniosków jest jedyną możliwością pozyskania funduszy pozostających w dyspozycji Sejmiku Województwa Pomorskiego na działania związane z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami. Nabór ogłaszany jest przez Zarząd na podstawie uchwały nr 78/VII/24 Sejmiku z dnia 30 września 2024 r. Uchwała określa zasady ubiegania się o dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze województwa pomorskiego.

Dotacje Powiatu Starogardzkiego – reguluje uchwała nr V/29/2024 Rady Powiatu Starogardzkiego z dnia 28 sierpnia 2024 r. w sprawie przyjęcia zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych w granicach administracyjnych Powiatu Starogardzkiego.

łącną kwotę dotacji na cele w danym roku budżetowym ustala się każdorazowo w uchwale budżetowej.

Podmioty ubiegające się o uzyskanie dotacji zobowiązane są do złożenia pisemnego wniosku o przyznanie dotacji do Zarządu Powiatu Starogardzkiego. Wnioski o udzielenie dotacji mogą być składane o każdym czasie w danym roku budżetowym.

Zarząd Powiatu Starogardzkiego po zasięgnięciu opinii Komisji Opiniującej w ciągu 30 dni od daty złożenia wniosku przez Wnioskodawcę przedkłada rekomendację w sprawie udzielenia dotacji Radzie Powiatu Starogardzkiego, która podejmuje w tej sprawie stosowną uchwałę. Jeśli Sesja Rady Powiatu Starogardzkiego odbywa się w terminie krótszym niż 30 dni od daty złożenia przez Wnioskodawcę wniosku, Zarząd Powiatu przedkłada wniosek o udzielenie dotacji na kolejnej, najbliższej sesji Rady Powiatu Starogardzkiego.

Dotacja z budżetu Powiatu Starogardzkiego na wykonanie prac lub robót budowlanych przy jednym i tym samym zabytku w danym roku budżetowym może być udzielona do wysokości 15% ogółu nakładów koniecznych na te prace lub roboty, kiedy koszt całkowity nakładów koniecznych na te prace lub roboty budowlane, wynikający z kosztorysu, nie przekracza łącznej kwoty 200 tysięcy złotych. Powyżej 200 tysięcy złotych kosztów całkowitych dotacja wynosi 10% wartości tych kosztów.

9.2. Źródła zewnętrznego finansowania – krajowe

• Fundusz Termomodernizacji i Remontów

Celem rządowego programu wsparcia remontów i termomodernizacji jest poprawa stanu technicznego istniejących zasobów mieszkaniowych, ze szczególnym uwzględnieniem ich termomodernizacji. Z programu mogą skorzystać właściciele zasobów mieszkaniowych (gminy, spółdzielnie mieszkaniowe, właściciele mieszkań zakładowych i prywatni właściciele). Jego beneficjentami są także osoby mieszkające w budynkach objętych programem, gdyż poprawia się komfort zamieszkiwania z jednoczesnym zmniejszeniem opłat za energię cieplną.

Program realizowany na podstawie ustawy o wspieraniu termomodernizacji i remontów obejmuje dwa główne moduły – wsparcie przedsięwzięć termomodernizacyjnych i wsparcie przedsięwzięć remontowych. Wprowadza on także dodatkowe wsparcie dla właścicieli budynków mieszkalnych objętych w przeszłości czynszem regulowanym. Wsparcie jest udzielane w postaci tzw. premii, czyli spłaty części kredytu wykorzystanego na realizację przedsięwzięcia. Spłata jest dokonywana ze środków Funduszu Termomodernizacji i Remontów, obsługiwanego przez Bank Gospodarstwa Krajowego i zasilanego ze środków budżetu państwa.

• Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW)

Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW) jest głównym źródłem finansowania w Polsce inwestycji proekologicznych. Oferta finansowania NFOŚiGW jest bardzo różnorodna, gdyż możliwość uzyskania dofinansowania obejmuje:

- środki krajowe,

- środki unijne,
- środki norweskie i EOG,
- System Zielonych Inwestycji – GIS,
- państwowe jednostki budżetowe

Rodzaje przedsięwzięć:

1. Dofinansowanie może być udzielone na realizację przedsięwzięć w budynkach użyteczności publicznej, przez które należy rozumieć budynki przeznaczone do pełnienia następujących funkcji: administracji samorządowej, ochrony przeciwpożarowej realizowanej przez OSP, kultury, kultu religijnego, oświaty, nauki, służby zdrowia, opieki społecznej i socjalnej, a także w budynkach zamieszkania zbiorowego przeznaczonych do okresowego pobytu ludzi poza stałym miejscem zamieszkania (w szczególności: internatów, domów studenckich), a także w budynkach do stałego pobytu ludzi (w szczególności: domów rencistów lub emerytów, domów dziecka, domów opieki, domów zakonnych, klasztorów).

2. Termomodernizacja budynków użyteczności publicznej, w tym zmiany wyposażenia obiektów w urządzenia o najwyższych, uzasadnionych ekonomicznie standardach efektywności energetycznej związanych bezpośrednio z prowadzoną termomodernizacją obiektów, w szczególności:

- a) ocieplenie obiektu,
- b) wymiana okien,
- c) wymiana drzwi zewnętrznych,
- d) przebudowa systemów grzewczych (wraz z wymianą źródła ciepła),
- e) wymiana systemów wentylacji i klimatyzacji,
- f) przygotowanie dokumentacji technicznej dla przedsięwzięcia,
- g) zastosowanie systemów zarządzania energią w budynkach,
- h) wykorzystanie technologii odnawialnych źródeł energii,
- i) wymiana oświetlenia wewnętrznego na energooszczędne (jako dodatkowe zadania realizowane równolegle z termomodernizacją obiektów).

W ramach programu mogą być realizowane projekty grupowe.

- **Program Kultura – Interwencje**

Organizatorem Programu Kultura – Interwencje jest Narodowe Centrum Kultury. Celem strategicznym Programu jest tworzenie warunków dla wzmocnienia tożsamości i uczestnictwa w kulturze na poziomie regionalnym, lokalnym i krajowym poprzez finansowe wsparcie realizacji projektów upowszechniających dorobek kultury i zwiększających obecność kultury w życiu społecznym.

Koncepcja programu została oparta na założeniu, że uczestnictwo w kulturze sprzyja podnoszeniu kompetencji społeczeństwa, tworzeniu warunków do rozwijania aktywności twórczej i przygotowaniu obywateli do aktywnego udziału w różnych formach życia społecznego. O wsparcie w ramach programu Kultura – Interwencje mogą ubiegać się zarówno samorządowe instytucje kultury (z wyłączeniem instytucji współprowadzonych przez Ministra oraz jednostki samorządu terytorialnego), jak i organizacje pozarządowe.

- **Finansowanie z fundacji**

Kolejną możliwością pozyskiwania funduszy zewnętrznych jest finansowanie pochodzące z fundacji. Można tu wymienić np. fundacje bankowe, Fundację Totalizator Sportowy, Fundację Polska Miedź – KGHM, Fundację PGNiG – obecnie ORLEN Fundacja im. Ignacego Łukasiewicza, Niemiecko-Polską Fundację Ochrony Zabytków Kultury.

- **Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków**

Dnia 1 stycznia 2018 r. weszły w życie przepisy ustawy z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tworzące Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków jako państwowy fundusz celowy. To jest pierwsze pozabudżetowe źródło ich finansowania. Fundusz początkowo zasilony zostanie z kar administracyjnych oraz nawiązek orzekanych przez sądy za przestępstwa popełniane przeciwko zabytkom. Nowelizacja zakłada wprowadzenie administracyjnych kar pieniężnych w miejsce grzywien wyznaczanych wskutek postępowań w sprawach o wykroczenia. Grzywny, które były zasądzone przez sądy, były rażąco niskie. Niektórym opłacało się więc niszczyć zabytek, a grzywnę wpisać np. w koszty inwestycyjne. Kary administracyjne są nakładane przez wojewódzkich konserwatorów zabytków od 1 stycznia 2018 r.

Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków pozwoli na szybkie dofinansowanie zabytków uszkodzonych, np. wskutek katastrof, jak powódzie czy pożary. Dodatkowe pieniądze pozwolą na pilne ratowanie zabytków, jak naprawę uszkodzonego dachu, rynien czy powybijanych okien. Środkami Funduszu dysponuje Generalny Konserwator Zabytków, działający w imieniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

- **Fundusz Kościelny**

Fundusz Kościelny został powołany na mocy art. 8 ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego, jako forma rekompensaty dla kościołów za przejęte przez Państwo nieruchomości ziemskie.

Kościelne osoby prawne mogą ubiegać się o przyznanie dotacji z Funduszu Kościelnego na konserwację i remonty obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej w znaczeniu nadanym przez aktualne ustawodawstwo.

Szczegółowe informacje dotyczące zasad postępowania przy udzielaniu dotacji z Funduszu Kościelnego ogłasza Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji na stronie internetowej Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, zwanego dalej „MSWiA”.

9.2.1. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Jednym z najważniejszych źródeł finansowania zadań związanych z ochroną i opieką zabytków są środki budżetu państwa będące w dyspozycji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, który corocznie ogłasza stosowne konkursy.

Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego:

- **Ochrona Zabytków**

Strategicznym celem Programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i

ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne. W ramach Programu można ubiegać się o dofinansowanie następujących rodzajów zadań:

1) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków planowanych do przeprowadzenia w roku udzielenia dofinansowania;

2) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków planowanych do przeprowadzenia w roku udzielenia dofinansowania dla zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz uznanych za Pomnik Historii (dotyczy wpisów indywidualnych oraz obszarowych);

3) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków);

4) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków) dla zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz uznanych za Pomnik Historii (dotyczy wpisów indywidualnych oraz obszarowych). Do programu nie kwalifikują się zadania, które są współfinansowane ze środków europejskich.

O dofinansowanie w ramach programu mogą ubiegać się podmioty prawa polskiego, osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego lub inne jednostki organizacyjne, będące właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadające taki zabytek w trwałym zarządzie.

- **Program „Infrastruktura kultury”**

Celem programu jest poprawa warunków funkcjonowania instytucji i obiektów kultury. Przedmiotem dofinansowania mogą być modernizacje i remonty obiektów przeznaczonych na działalność kulturalną i edukacyjną, w zakresie kultury oraz przygotowanie dokumentacji technicznej do inwestycji.

- **Dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego na badania archeologiczne**

Celem programu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych.

W ramach programu można ubiegać się o dofinansowanie następujących rodzajów zadań służących ochronie dziedzictwa archeologicznego na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, realizowanych zgodnie z obowiązującymi przepisami w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami:

- 1) niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentacja zasobów dziedzictwa archeologicznego z wykorzystaniem metod tradycyjnych i nowoczesnych, m.in. badań powierzchniowych, prospekcji podwodnej, badań geofizycznych, prospekcji lotniczej, skaningu laserowego;
- 2) opracowanie, wraz z obowiązkową publikacją książkową, wyników przeprowadzonych badań archeologicznych, w tym analiza i konserwacja pozyskanych w ramach tych badań zabytków.

9.3. Źródła zewnętrznego finansowania – pozostałe

Poza podstawowymi źródłami finansowania jakimi są środki publiczne pochodzące z budżetu państwa oraz budżetów samorządów, finansowanie ochrony zabytków może odbywać się również przy znaczącym udziale funduszy pochodzących z Unii Europejskiej.

- **Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko (FEnIKS)**

Program Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko (inaczej FEnIKS) na lata 2021-2027 to następcą Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko (PO IiŚ). Budżet wynosi ponad 25 miliardów euro (w formie dotacji, instrumentów finansowych i instrumentów łączących finansowanie zwrotne oraz dotacyjne) i będzie przeznaczony na kluczowe projekty środowiskowe, energetyczne oraz transportowe, a także na wsparcie w obszarze kultury i ochrony zdrowia.

Głównym celem Programu jest poprawa warunków rozwoju kraju poprzez budowę infrastruktury technicznej i społecznej zgodnie z założeniami rozwoju zrównoważonego, w tym poprzez m.in. wzmocnienie roli kultury w rozwoju społecznym i gospodarczym. Program ma przyczynić się m.in. do wzmocnienia ochrony zabytków o krajowym i światowym znaczeniu, zarówno ruchomych, jak i nieruchomych. Wsparcie ukierunkowane zostanie na tworzenie odpowiednich warunków infrastrukturalnych stymulujących do aktywnego uczestnictwa w kulturze i w życiu społecznym, w tym eliminację barier w dostępie do kultury dla grup z różnych przyczyn wykluczonych. Zastosowane rozwiązania infrastrukturalne, w tym nowoczesne technologie, umożliwią tworzenie innowacyjnej oferty kulturalnej, rozszerzanie jej o nowe formy działalności i cele lub będą przyczyniać się do zwiększenia atrakcyjności świadczonej oferty, w celu budowania przewag konkurencyjnych w aspekcie zarówno gospodarczym jak i społecznym.

Inwestycje będą wspierały procesy transformacji cyfrowej poprzez rozwój infrastruktury, zakup wyposażenia i technologii umożliwiających rozszerzenie grup odbiorców realizowanej oferty (zwiększenie dostępności kultury poprzez umożliwienie korzystania z niej grupom dotychczas wykluczonym np. niepełnosprawni; zwiększenie zasięgu oferty – upowszechnianie oferty on-line) oraz zapewnienie bezpieczeństwa funkcjonowania w warunkach różnego rodzaju kryzysów (na podstawie doświadczeń związanych z wystąpieniem pandemii Covid-19).

Wsparciem zostaną objęte państwowe i współprowadzone instytucje kultury, biblioteki przechowujące Narodowy Zasób Biblioteczny oraz publiczne szkoły i uczelnie artystyczne. Ponadto o wsparcie mogą ubiegać się jednostki samorządu terytorialnego, NGO

oraz kościoły i związki wyznaniowe w zakresie prowadzonej działalności kulturalnej, zlokalizowane na obszarach wpisanych na listę UNESCO lub Pomników Historii.

Zakres wsparcia w ramach celu szczegółowego obejmuje także działania infrastrukturalne mające na celu ochronę i zachowanie otoczenia zabytkowych obiektów. Niejednokrotnie inwestycje będą realizowane w bliskim sąsiedztwie lub na terenie objętym planem rewitalizacji, co wpłynie korzystnie na ogólny rozwój większych obszarów.

Wszystkie ww. typy działań będą mogły być realizowane w formule projektów partnerskich, które przyczynią się do lepszego zarządzania dziedzictwem kulturowym i promowania dziedzictwa kulturowego, co w konsekwencji wpłynie na większą identyfikację społeczeństwa z danym miejscem.

Ochrona, rozwój i promowanie dziedzictwa kulturowego i usług w dziedzinie kultury – 700 000 000 euro.

- **Fundusze Europejskie na Rozwój Cyfrowy 2021-2027**

Priorytet II: Rozwój zaawansowanych usług cyfrowych – celem programu jest pobudzenie rynku ponownego wykorzystania zasobów kultury oraz danych naukowych. Tworzone e-usługi mają zapewniać zdalny dostęp do unikatowych narzędzi, a także umożliwiać przetwarzanie, analizowanie, bezpieczne przechowywanie i archiwizowanie dużych zbiorów danych. Dzięki temu przyspieszony zostanie rozwój takich sektorów jak: kultura i rozrywka, motoryzacja, e-zdrowie, transport, bezpieczeństwo publiczne, energetyka, finanse czy rolnictwo.

2.1 Wysoka jakość i dostępność e-usług publicznych – obejmuje to m.in. tworzenie, rozwój i integrację e-usług, a także wykorzystanie potencjału informacji sektora publicznego (ISP) oraz technologii w administracji, w tym narzędzi do analizy dużych zbiorów danych i metod sztucznej inteligencji.

2.3 Cyfrowa dostępność i ponowne wykorzystanie informacji – zakłada digitalizację zasobów kultury, administracji i nauki (np. danych z badań naukowych oraz materiałów edukacyjnych finansowanych ze środków publicznych). Program wspiera działania zwiększające otwartość i ponowne wykorzystanie danych z obszarów kultury (także tych spoza ISP), nauki i administracji. Pomoc przewidziana jest również na tworzenie, modernizację i udostępnianie rozwiązań informatycznych służących zaawansowanej analizie danych z wykorzystaniem nowoczesnych technologii.

Beneficjenci programu – instytucje kultury, przedsiębiorcy, organizacje pozarządowe oraz obywatele.

- **Kreatywna Europa 2021-2027**

Kreatywna Europa to program Unii Europejskiej wspierający finansowo sektor kultury, audiowizualny oraz branże kreatywne. Celem programu jest m.in. promowanie różnorodności kulturowej i dziedzictwa Europy, podnoszenie kwalifikacji profesjonalistów, rozwijanie publiczności europejskich dzieł oraz zwiększanie dostępu do kultury i produkcji audiowizualnych.

Program realizowany jest w trzech komponentach: MEDIA, Kultura i Międzysektorowy.

Komponent MEDIA koncentruje się na wspieraniu europejskiego sektora audiowizualnego. Jego cele to m.in. wzmacnianie potencjału sektora, wspieranie koprodukcji międzynarodowych, promocja europejskich treści na rynkach światowych, a także rozwój dystrybucji – zarówno kinowej, jak i internetowej. Istotne znaczenie mają tu także projekty budujące widownię dla filmów europejskich oraz nowe modele biznesowe.

Komponent Kultura skierowany jest do instytucji publicznych i prywatnych, organizacji oraz podmiotów związanych z kulturą i sztuką. Jego główne założenia to promocja europejskiej twórczości, wspieranie mobilności artystów i dzieł, rozwijanie współpracy międzynarodowej, poszerzanie grona odbiorców oraz dostosowanie sektora do zmian cyfrowych i innowacji.

Komponent Międzysektorowy wspiera współpracę między instytucjami kultury, branżami kreatywnymi i sektorem audiowizualnym. W jego ramach funkcjonują również sieci Creative Europe Desks, pełniące rolę punktów kontaktowych programu w poszczególnych krajach.

10. Podsumowanie

Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami (PONZ) wyznacza kierunki działań samorządu w zakresie ochrony i promocji lokalnych wartości kulturowych – ważnym jest tutaj wspieranie zwłaszcza tych gmin, w których ilość zabytków wpisanych do rejestru zabytków jest najmniejsza. Istotnym jego aspektem jest rozwój oraz popularyzacja walorów turystycznych powiatu poprzez wykorzystanie zabytków, zasobów przyrodniczych i regionalnych tradycji – istotnym jest wspieranie zachowania i rewaloryzacji zabytkowej architektury drewnianej Kociewia, poprzez opracowanie programu dotacyjnego lub konkursu grantowego na prace konserwatorskie przy domach o konstrukcji zrębowej i sumikowo-łatkowej.

Program wskazuje także na znaczenie powiatu w ochronie unikatowych cech zabytków i lokalnej architektury, m.in. poprzez uwzględnianie problematyki konserwatorskiej w planach zagospodarowania przestrzennego, co łączy się z wprowadzeniem powiatowego standardu kształtowania przestrzeni wiejskich i podmiejskich, opartego na lokalnych tradycjach architektonicznych, w celu ochrony ładu przestrzennego i krajobrazowego.

PONZ podkreśla ponadto znaczenie współodpowiedzialności całej społeczności lokalnej – właścicieli i użytkowników zabytków, organizacji pozarządowych, jednostek powiatowych, władz samorządowych oraz mieszkańców – w zachowaniu dziedzictwa kulturowego regionu. Podnosi się tu rolę powiatowego konserwatora zabytków w celu zintegrowanej ochrony dziedzictwa z planowaniem przestrzennym, zapewniając obligatoryjne konsultacje konserwatorskie przy sporządzaniu planów miejscowych i decyzji o warunkach zabudowy.

11. Bibliografia

- Henryk Paner, Mirosław Fudziński – Ratownicze badania archeologiczne w obrębie autostrady A-1 na terenie województwa pomorskiego [w:] Pomorania Antiqua t. XVIII
- Kociewie kraina z tradycją, oprac. Tomasz Wiczyński, Starogard Gdański 2009
- Kolekcja archeologiczna. Katalog Muzeum Towarzystwa Naukowego w Toruniu w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu, Toruń 2019
- Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2023–2026 Norbert Kasperek – Żołnierze powstania listopadowego w Prusach: powroty i emigracja [w:] Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 77–94; 1993
- Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego 2030
- Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2021–2024
- Regionalny Program Strategiczny w zakresie atrakcyjności kulturalnej i turystycznej Pomorska Podróż
- Roczny Program Współpracy Powiatu Starogardzkiego z organizacjami pozarządowymi oraz podmiotami wymienionymi w art. 3 ust. 3 Ustawy o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie na 2025 rok
- Sprawozdanie z realizacji Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2014–2017, oprac. Tomasz Wiczyński, Starogard Gdański grudzień 2017
- Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)
- Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030
- Strategia Rozwoju Powiatu Starogardzkiego na lata 2021–2027
- Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030
- Uchwała Nr 455/XXXVIII/21 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29 listopada 2021 roku w sprawie przyjęcia Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie pomorskim na lata 2021-2024
- Uchwała nr V/29/2024 Rady Powiatu Starogardzkiego z dnia 28 sierpnia 2024 r. w sprawie przyjęcia zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych w granicach administracyjnych Powiatu Starogardzkiego

Wczesny i środkowy neolit na Pojezierzu Starogardzkim w świetle badań nad dolną Wierzycą i Janką, red. O. Felczak, Gdańsk 2020, Seria fontes commentationesque ad res gestas Gedani et Pomeraniae, tom VIII

Zeszyty Kociewskie Wdeckiego Parku Krajobrazowego, Zeszyt 1, Osie 2016

www.dpsrokocin.mojbip.pl

www.facebook.com

www.maps.google.com

www.polskawliczbach.pl

www.strefahistorii.pl/article/3062-2-pulk-szwolezerow-rokitnianskich-ze-starogardu-gdanskiego

www.kociewie24.eu

12. Spis tabel i rycin

Ryc. 1. Przykład budynku mieszkalnego z Kasparusa; fot. Edyta A. Marek

Ryc. 2. Powiat starogardzki z wyszczególnieniem na gminy

Ryc. 3. Widok części Rynku w Starogardzie Gdańskim wraz z dwiema studniami; fot. Edyta A. Marek

Ryc. 4. Mury obronne w Starogardzie Gdańskim; za: www.kociewie24.eu

Ryc. 5. Detal z frontu kościoła św. Mateusza w Starogardzie Gdańskim; fot. Edyta A. Marek

Ryc. 6. Zachowany układ miasteczka Skarszewy; fot. Edyta A. Marek

Ryc. 7. Fragment murów z basztą w Skarszewach; fot. Edyta A. Marek

Ryc. 8. Dawny układ zabudowy Skarszew; Fot. Edyta A. Marek

Ryc. 9. Fragment dawnej zabudowy Skórcza wraz z widoczną kamienicą przy ul. Sobieskiego 10 w Skórczu; fot. Edyta A. Marek

Ryc. 10. Dawny zamek joannitów w Skarszewach; fot. Edyta A. Marek

Ryc. 11. Fragment kościoła pw. Wszystkich Świętych w Skórczu z nagrobkami na cmentarzu przykościelnym; fot. Edyta A. Marek

Ryc. 13. Kościół św. Mateusza w Starogardzie Gdańskim; za: www.polska.org

Ryc. 14. Kościół św. Katarzyny w Starogardzie Gdańskim; za: www.wikimedia.pl (dostęp 27.10.2025 r.)

Ryc. 15. Kościół pw. św. Wojciecha w Starogardzie Gdańskim; za: www.wikimedia.pl (dostęp 27.10.2025 r.)

Ryc. 16. Kościół w Bobowie; fot. Edyta A. Marek

Ryc. 17. Kościół w Szczodrowie; za: Program Opieki Nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2014-2017

Ryc. 18. Kościół w Pączewie; fot. Edyta A. Marek

Ryc. 19. Kościół w Jabłowie; za: Program Opieki Nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2014-2017

Ryc. 20. Kościół pw. św. Barbary w Kokoszkowach; za: www.wikimedia.pl (dostęp 27.10.2025 r.)

Ryc. 21. Kościół pw. Wszystkich Świętych w Skórczu; fot. Edyta A. Marek

Ryc. 22. Kościół pw. św. Świętej Trójcy w Kościelnej Jani; za: www.wikimedia.pl (dostęp 27.10.2025 r.)

Ryc. 23. Kościół w Obozinie; za: Program Opieki Nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2014-2017

Ryc. 24. Kościół w Godziszewie; za: Program Opieki Nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2014-2017

Ryc. 25. Kościół pw. św. św. Piotra i Pawła w Pogódkach; za: www.wikimedia.pl (dostęp 27.10.2025 r.)

Ryc. 26. Kościół pw. św. Michała Archanioła w Zblewie; za: www.wikimedia.pl (dostęp 27.10.2025 r.)

Ryc. 27. Kościół pw. św. Rocha w Osieku; za: www.wikimedia.pl (dostęp 27.10.2025 r.)

Ryc. 28. Kościół pw. św. Anny w Borzechowie; za: www.wikimedia.pl (dostęp 27.10.2025 r.)

Ryc. 29. Kościół pw. św. Maksymiliana Kolbego w Skarszewach; fot. Edyta A. Marek

Ryc. 30. Budynek Muzeum Ziemi Kociewskiej oraz Baszta Narożna w Starogardzie Gdańskim; fot. Edyta A. Marek

Ryc. 31. Kościół w Klonówce; fot. Edyta A. Marek

Ryc. 32. Rekonstrukcja zabudowy wnętrza grodu w Owidzu; fot. Edyta A. Marek

Ryc. 33. Tablica pamiątkowa na froncie zamku joannitów w Skarszewach; fot. Edyta A. Marek

Ryc. 34. Kamienica przy ulicy Hallera 22 w Starogardzie Gdańskim; źródło: www.maps.google.com (data dostępu: 12.10.2025 r.)

Ryc. 35. Zespół Szkół w Bolesławowie; źródło: www.facebook.com (data dostępu: 12.10.2025 r.)

Ryc. 36. Zespół dworsko-parkowy w Szpęgawsku; za: Program Opieki Nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2014-2017

Ryc. 37. Dwór w Rokocinie; źródło: www.dpsrokocin.mojbip.pl (data dostępu: 12.10.2025 r.)

Tabela nr 1. Zestawienie wydatków poniesionych na ochronę zabytków w latach 2017 – 2025

Tabela nr 2. Wykaz obiektów zabytkowych z terenu powiatu starogardzkiego objętych ochroną prawną przez wpis do rejestru zabytków województwa pomorskiego

Tabela nr 3. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków na terenie powiatu starogardzkiego

Tabela nr 4. Wykaz aktualnych GPONZ i GEZ z terenu powiatu starogardzkiego

Tabela nr 5. Analiza SWOT

Tabela nr 6. Kierunki działań i zadania w ramach Priorytetu nr I

Tabela nr 7. Zadania w ramach Priorytetu nr II